

Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў»

Факультэт інфармацыйна-дакументных камунікацый

Кафедра тэорыі і гісторыі інфармацыйна-дакументных камунікацый

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

_____ В.А.Касап
_____ 20__ г.

УЗГОДНЕНА

Дэкан факультэта

_____ М.А.Яцэвіч
_____ 20__ г.

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

**ТЭОРЫЯ ІНФАРМАЦЫІ І ДАКУМЕНТАЛОГІЯ. РАЗДЗЕЛ 1.
ГІСТОРЫЯ КНІГІ**

для спецыяльнасці 1-23 01 11 Бібліятэчна-інфармацыйная
дзеясць (па напрамках)

Складальнік: Л.І. Доўнар, кандыдат педагагічных навук, дацэнт

Разгледжана і зацверджана

на пасяджэнні Савета ўніверсітэта 23 мая 2017 г.

пракакол № 9

Мінск, 2017

Складальнік:

Доўнар Ларыса Іосіфаўна, прафесар кафедры тэорыі і гісторыі інфармацыйна-дакументных камунікацый установы адукацыі “Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў”, кандыдат педагагічных навук, дацэнт

Рэцэнзенты:

вучоны савет дзяржаўнай установы “Цэнтральная навуковая бібліятэка імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі Беларусі”;

С. А. Паўлава, прафесар кафедры менеджменту інфармацыйна-дакументнай сферы установы адукацыі “Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў”, кандыдат педагагічных навук, дацэнт

Разгледжаны і рэкамендаваны да зацвярджэння:

кафедрай тэорыі і гісторыі інфармацыйна-дакументных камунікацый установы адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў» (пракакол ад 21.04. 2017 № 9);

Саветам факультэта інфармацыйна-дакументных камунікацый установы адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт культуры і мастацтваў» (пракакол ад 28.04. 2017 №...)

ЗМЕСТ

1.	ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПСКА.....	4
2.	ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ.....	5
2.1	Вучэбны дапаможнік: Доўнар Л. І. Гісторыя беларускай кнігі : вучэб. дапам. / Л. І. Доўнар ; Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2012. – 251 с. : 1 с. табл. ISBN 978-985-6798-84-2 (у рэпазіторыі бібліятэкі БДУКМ)	5
2.2	Канспект лекцый.....	5
3.	ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ.....	107
3.1	Тэматыка семінарскіх заняткаў	107
3.2	Пералік пытанняў па тэмах семінарскіх заняткаў.....	108
3.3	Метадычныя парады да семінарскіх заняткаў	118
4.	РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЯ ВЕДАЎ.....	119
4.1	Заданні для кантралюемай самастойнай работы студэнтаў.....	119
4.2	Тэставыя заданні	134
4.3	Метадычныя ўказанні да самастойнай работы студэнтаў.....	138
4.4.	Графік кантролю за самастойнай работай студэнтаў.....	139
4.5	Пытанні да іспыту студэнтаў	141
4.6	Тэмы курсавых работ	146
4.7	Тэмы дыпломных і магістарскіх работ	148
4.8	Пералік сродкаў дыягностыкі вынікаў вучэбнай дзейнасці, якія выкарыстоўваюцца па дысцыпліне	149
4.9	Умовы выкарыстання рэйтынгавай сістэмы кантроля	150
5.	ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ.....	151
5.1	Вучэбная праграма.....	151
5.2	Вучэбна-метадычная карта дысцыпліны	165
5.3	Выкарыстанне тэхнічных сродкаў, аўдыя-, відэаматэрыялаў	167
5.4	Асноўная літаратура.....	167
5.5	Дадатковая літаратура.....	168

1. ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Электронны вучэбна-метадычны комплекс (ЭВМК) дысцыпліны “Тэорыя інфармацыі і дакументалогія. Раздзел 1. Гісторыя кнігі” прызначаны для суправаджэння адукацыйнай дзейнасці студэнтаў 1-га курса пры вывучэнні адпаведнай дысцыпліны “Тэорыя інфармацыі і дакументалогія”, якая складаецца з трох раздзелаў: “Гісторыя кнігі”, “Тэорыя інфармацыі і камунікацыі”, “Дакументалогія”. Дадзены ЭВМК прызначаны для вывучэння першага раздзела “Гісторыя кнігі”. Яго структура і нападзенне адпавядаюць праекту “Палажэння аб вучэбна-метадычным комплексе па вучэбнай дысцыпліне” (БДУКМ). ЭВМК прызначаны для размяшчэння ў электроннай бібліятэцы ўніверсітэта, яе рэпазіторыі.

У адпаведнасці з Палажэннем ЭВМК уключае: тлумачальную запіску, тэарэтычны раздзел (вучэбны дапаможнік, канспект лекцый), практычны раздзел, дзе даецца пералік пытанняў па тэмах семінарскіх заняткаў, прыводзяцца метадычныя рэкамендацыі па іх падрыхтоўцы; раздзел кантроля ведаў, у які ўключаны метадычныя рэкамендацыі і заданні да кіруемай самастойнай работы студэнтаў, тэставыя заданні, а таксама пытанні да іспыту, тэматыка дыпломных і магістарскіх работ, сродкі дыягностыкі вучэбнай дзейнасці. Апошні раздзел ЭВМК змяшчае тэкст вучэбнай праграмы, вучэбна-метадычную карту дысцыпліны, спісы асноўнай і дадатковай літаратуры, інфармацыйна-аналітычныя матэрыялы.

Асаблівасцю прадстаўлення матэрыяла ў тэарэтычнай частцы ЭВМК з’яўляецца наяўнасць асобнага вучэбнага дапаможніка па “Гісторыі беларускай кнігі”, забяспечанага главай “Тэарэтычныя асновы гісторыі беларускай кнігі”, а таксама матэрыяламі па наступных тэмах: Тэма 3. Узнікненне і развіццё гісторыі кнігі як навукі ў Беларусі; Тэма 10. Кніга Беларусі часоў Полацкага і Тураўскага княстваў; Тэма 11. Рукапісная кніга Беларусі ў Вялікім Княстве Літоўскім (другая палова XIII – XVIII ст.); Тэма 12. Кніжныя помнікі Беларусі (другая палова XIII – XVIII ст.); Тэма 14. Узнікненне беларускага кнігадрукавання. Дзейнасць Францыска Скарыны; Тэма 15. Дзейнасць паслядоўнікаў Францыска Скарыны (XVI – першая палова XVII ст.); Тэма 16. Выдавецкая дзейнасць у Беларусі ў межах Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай (другая палова XVII – XVIII ст.); Тэма 19. Кніга Беларусі ў перыяд Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.); Тэма 21. Кніга Беларусі ў 1918–1991 гг.; Тэма 23. Кніга Беларусі на сучасным этапе. Вучэбны дапаможнік таксама ўключае інфармацыйную частку: асноўную і дадатковую літаратуру па кожнай тэме, пытанні і заданні для самакантролю. У “Канспекце лекцый” Тэма 2. Кніга і яе элементы прадстаўлена ў выглядзе электроннай прэзентацыі.

2. ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

2.1 Вучэбны дапаможнік

Доўнар Л. І. Гісторыя беларускай кнігі : вучэб. дапам. / Л. І. Доўнар ; Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2012. – 251 с. : 1 с. табл. ISBN 978-985-6798-84-2

2.2 Канспект лекцый

Уводзіны

Галоўнай мэтай вывучэння гісторыі кнігі з’яўляецца сцвярджэнне нацыянальнай ідэнтычнасці праз пазнанне здабыткаў культурнай спадчыны чалавецтва, што нясуць у сабе кнігі. У раздзеле “Гісторыя кнігі” разглядаюцца ўзнікненне, станаўленне, развіццё кнігі і кніжнай справы Беларусі ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры з моманту з’яўлення пісьма і да сённяшняга часу. Зараджэнне і развіццё беларускай кнігі непарыўна звязаны з сусветнымі працэсамі развіцця чалавечага грамадства, маюць спецыфічныя асаблівасці і рысы, сфарміраваныя пад уплывам гістарычных абставін і ўласнай нацыянальнай культуры. Вывучэнне гісторыі кнігі дапамагае фарміраванню прафесійнай кнігазнаўчай культуры будучых спецыялістаў у галіне інфармацыйна-дакументных камунікацый, здольных садзейнічаць адраджэнню і развіццю нацыянальнай культуры, зберажэнню яе як часткі агульначалавечай культурнай спадчыны.

Асноўнымі задачамі раздзела з’яўляюцца:

- характарыстыка гістарычных перыядаў і этапаў развіцця кнігі, вызначэнне асноўных тэндэнцый фарміравання пісьменства і кнігі ад рукапіснай да друкаванай (а сёння і да электроннай), у тым ліку асаблівасцей яе матэрыяльнай формы, афармлення, зместу;
- раскрыццё ўяўленняў аб развіцці разнастайных тыпаў і відаў кнігі, яе рэпертуару (тэматыкі, мовы, графікі);
- авалоданне ведамі аб сістэме кніжнай справы ў яе гістарычным развіцці і на сучасным этапе;
- азнаямленне з буйнейшымі цэнтрамі, дзеячамі, помнікамі кніжнай культуры.

Пры вывучэнні раздзела «Гісторыя кнігі» студэнты выкарыстоўваюць веды і ўменні, сфарміраваныя ў працэсе засваення агульнаадукацыйных дысцыплін – «Гісторыя Беларусі (у кантэксце сусветных цывілізацый)», «Эстэтыка і гісторыя мастацтваў». «Гісторыя кнігі» ў сваю чаргу з’яўляецца базай для вывучэння другога і трэцяга раздзелаў дысцыпліны – «Тэорыя інфармацыі і камунікацыі», «Дакументалогія», іншых дысцыплін спецыяльнасці «Бібліятэчна-інфармацыйная дзейнасць». Пры вывучэнні

«Гісторыі кнігі» студэнты ўсебакова пазнаюць сістэму кніжнай справы, асаблівасці яе асноўных гістарычных этапаў. Змест раздзела «Гісторыя кнігі» спрыяе і больш глыбокаму засваенню дысцыпліны «Бібліяграфазнаўства».

Цэласнасць канцэпцыі вывучэння матэрыялу па гісторыі кнігі падтрымліваюць і дапаўняюць адпаведныя раздзелы па гісторыі бібліятэк і бібліятэчнай справы, якія ўключаны ў вучэбную дысцыпліну “Бібліятэказнаўства. Гісторыя”, што разам забяспечвае захаванне адпаведнай паслядоўнасці ў падачы асноўных аспектаў развіцця беларускай кнігі з пункту гледжання яе стварэння і бытавання, асноўных этапаў эвалюцыі яе форм, зместу, асаблівасцей фарміравання тэматыкі і тыпаў, фактараў культурна-гістарычнага распаўсюджвання і ўздзеяння.

Раздзел I. Гісторыя кнігі як састаўная частка кнігазнаўства (бібліялогіі)

Тэма 1. Тэарэтычныя і метадалагічныя падыходы да вывучэння гісторыі кнігі

Асноўныя пытанні:

1. Вызначэнне тэрміна “кніга”: асноўныя падыходы.
2. Тэрміналагічнае вызначэнне паняцця “беларуская кніга”.
3. Суаднясенне тэрмінаў “кніга” і “дакумент”.
4. Гісторыя кнігі як навуковая дысцыпліна.

Асноўная літаратура:

1. *Доўнар, Л. І.* Гісторыя беларускай кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; Л. І. Доўнар. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 5–12; 211 (дадатковая літаратура).
2. *Лявончыкаў, В. Е.* Беларуская кніга: падыходы да вызначэння зместу і аб’ёму паняцця / В. Е. Лявончыкаў // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. : у 2 ч. / Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; склад. Т. А. Дзем’яновіч, Л. І. Доўнар, Т. А. Самайлюк. – Мінск, 2006. – Вып. 1. Ч. 1. – С. 13–19.
3. *Мигонь, К.* Наука о книге: очерк проблематики: пер с пол. / К. Мигонь. – Москва : Книга, 1991. – 198 с.

Дадатковая літаратура:

1. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 10–28.
2. История книги / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой. – Москва : Светотон, 2001. – С. 5–36.

3. Журавский, А. И. 450 лет белорусского книгопечатания / А. И. Журавский, А. Н. Булыко // Книга. Исследования и материалы. – Москва : Книга, 1967. – Сб. 14. – С. 105.
4. Куфаев, М. Н. Проблемы философии книги. Книга в процессе общения / М. Н. Куфаев. – Москва : Наука, 2004. – 188 с. – (Книжная культура в мировом социуме. Теория, история, практика).
5. Лявончыкаў, В. Е. Нацыянальны дакумент: падыходы да вызначэння зместу і аб'ёму паняцця / В. Е. Лявончыкаў // Нацыянальны дакумент як аб'ект дзейнасці бібліятэк Беларусі : зб. арт. / Нац. біб-ка Беларусі ; склад. Т. В. Кузьмініч. – Мінск, 2010. – С. 11–21.
6. Сапега, Т. А. Друкаваная кніга як феномен культуры / Т. А. Сапега // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. : у 2 ч. / Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; склад. Т. А. Дзем'яновіч, Л. І. Доўнар, Т. А. Самайлюк. – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў, 2006. – Вып. 1. Ч. 2. – С. 56–68.

Лекцыя

1. *Вызначэнне тэрміна “кніга”* – складаная навуковая праблема. Тып грамадства, змены ў сферы каштоўнасных прыярытэтаў уплываюць на спосаб зносін і ўспрыманне грамадствам кнігі. На сёння не існуе абагульненага паняцця кнігі. Некаторыя спецыялісты выказваюцца пра немагчымасць даць адзінае, вычарпальнае азначэнне кнігі з прычыны таго, што ў розныя гістарычныя перыяды кніга мела сваё адпаведнае значэнне. Вядома, што славяне яшчэ ў VIII ст. былі знаёмыя са словам “кніга” і ўкладвалі ў яго разуменне не столькі ўменне пісаць, колькі веды наогул, лічылі кнігу найвышэйшай каштоўнасцю, напісанаму слову надавалі сакральны, Боскі сэнс. Як пісаў Кірыла Тураўскі ў “Прыпавесці пра душу і цела”, Боскае пісанне “целомудрену душу стваряет, и к смирению прилагает ум, и сердце на реть добродетели възъстряет, и всего благодарственна створяет человека, и на небеса к горним обещанием мысль приводит, и к духовным трудом тело укрепляет, и преобидити сего настоящего житья, славы и богатства творит, и всея житийския света сего печали отводит”.

Кніжная і асветніцкая дзейнасць Ефрасінні Полацкай, Кірылы Тураўскага, Клімента Смаленскага, Аўрамія Смаленскага сведчаць пра гуманістычную ролю і значэнне кнігі як Боскай мудрасці ў іх разуменні. Яскравым прыкладам таму з'яўляецца “Слова святога Кірылы аб кніжным чытанні і навуцы” (XII ст.) – гэта зварот-заклік да чытання святых кніг – Евангелля, Апостала, Парэміі, Псалтыра, адначасова пералічваюцца падманныя (“ложные”) “кнігі”, адрочаныя (“отречённые”) – “Астрономия, Звездочетья, Сонник, Волховник, Зелейник, Птичи чарове, Колядник, Громник, Метание”, а

таксама “халдейскія кошуны” і “еллінскія басні”, якія не маюць Боскай мудрасці.

У эпоху Адраджэння беларускі першадрукар Францыск Скарына рэкамендуе Біблію ў якасці ўніверсальных ведаў, ужо не размяжоўваючы веды (кнігі) на сапраўдныя і падманныя, кніга нагул становіцца духоўным настаўнікам чалавека: “Да совершенен будеть человек...”, “Наиболее любовь ко всем да соблудаеть, еже ест совершена над все иные дарования, без нея же ничто проспешно ест”.

Для эпохі Асветніцтва характэрны распаўсюджанне вальнадумства, узмацненне і рост антыклерыкальных настрояў, а кніга і кніжныя веды ўсё больш набывалі свецкі характар. Да 1740 г. адносіцца і адно з найстарэйшых азначэнняў кнігі, якое прыводзіць Яўген Неміроўскі з французскага “Вялікага гістарычнага слоўніка”: “Кніга – збор некаторай колькасці аркушаў, злучаных разам, на якіх што-небудзь напісана ці надрукавана”. Са з’яўленнем і перавагай матэрыяльнай складаючай кнігі, тым не менш, не знікае і яе змястоўнае, сутнаснае тлумачэнне. Так, расійскі кнігазнавец Міхаіл Куфаеў лічыў, што “кніга з’яўляецца прадуктам чалавечай творчасці і ўяўляе сабой збор аркушаў з рукапісным і друкаваным тэкстам”. М. Куфаеў застаецца на пазіцыі прыхільніка паняцця “кніга”, якой уласцівы не толькі вынік (ім яна і з’яўляецца – замацаванай думкай), але і бясконцы працэс тварэння.

Аналіз разнастайных паняццяў кнігі, якіх на сёння налічваецца сотні, прыводзіць да высновы пра шматаспектнасць, шматфункцыянальнасць і ўніверсальнасць гэтага прадукту духоўнай і матэрыяльнай культуры. Найбольш характэрнымі аспектамі азначэнняў кнігі з’яўляюцца *апісальны* (калі кніга разглядаецца як прадмет матэрыяльнай культуры); *змястоўны* (даецца грамадская, палітычная, навуковая сутнасць кнігі); *камбінаваны* (калі знешнія прыметы кнігі звязваюць з яе зместам, чытацкім прызначэннем і інш.).

Да апісальных належыць азначэнне, дадзенае ЮНЕСКА ў 1964 г. Кніга была вызначана як твор друку ў форме кодэкса аб’ёмам звыш трох друкаваных аркушаў, г.зн. звыш 48 старонак, не ўлічваючы вокладку (з 5 да 48 старонак, уключна, – брашура; твор друку менш 5 старонак – лістоўка). Некаторыя даследчыкі да кнігі залічваюць не толькі твор у форме кодэкса, але і твор пісьменства ці друку любой формы (брашура, часопіс, газета), зафіксаваны на любым матэрыяле. Калі кніга разглядаецца ў гістарычным кантэксце, як адзначае польскі даследчык Кшыштаф Мігань, матэрыял для пісьма (гліна, папірус, дрэва, бяроза, пергамен, тканіна, папера, электронны носьбіт) не з’яўляецца вырашальным фактарам пры вызначэнні прыналежнасці аб’екта да катэгорыі кнігі. Змена носьбіта не знішчае кнігу, а

толькі мяняе форму яе існавання (таблічка, скрутак, кодэкс, CD-ROM, on-line).

Таму можна сказаць, што кніга – гэта найбольш важная форма захоўвання моўнай і графічнай інфармацыі, ведаў, прызначаная для шматразовага прымянення і перадачы ў часе і прасторы. Расійскі кнігазнавец Аліса Белавіцкая трактуе кнігу як спосаб адлюстравання і сродак фарміравання свядомасці, спосаб сацыяльнай камунікацыі, актуалізаваны сродкамі кніжнай справы.

2. Для нас прынцыпова важным з’яўляецца *тэрміналагічнае вызначэнне паняцця “беларуская кніга”*. Доктар педагагічных навук В. Е. Лявончыкаў вызначае сутнасць паняцця “беларуская кніга” з пазіцыі кнігазнаўча-бібліяграфічных падыходаў. Вучоны разглядае тэрміны “этнонім”, “палітонім”, “тапонім”, якія ў розныя гістарычныя перыяды выступалі галоўнымі сутнаснымі характарыстыкамі ў адносінах да паняцця “беларуская кніга”. В. Е. Лявончыкаў лічыць, што паняцце “беларуская кніга” носіць гетэрагенны (разнародны) характар, *змест* якога ўключае наступныя прыметы: сутнасныя – мову, аўтарства, тэрыторыю, змест кнігі, а таксама дадатковыя – рэдакцыйнае, тэхнічнае і мастацкае вы-кананне твораў друку. У сваю чаргу *аб’ём* паняцця ахоплівае: 1) беларускамоўныя кнігі, выдадзеныя на тэрыторыі Беларусі і за яе межамі; 2) кнігі на іншых мовах (царкоўнаславянскай, лацінскай, рускай, польскай і інш.), напісаныя аўтарамі-беларусамі (ліцьвінамі, заходнебеларусамі, беларусамі) і грамадзянамі Беларусі незалежна ад месца іх выдання; 3) пераклады кніг беларускіх аўтараў на замежныя мовы і кніг замежных аўтараў на беларускую мову (з замежных моў); 4) кнігі, выдадзеныя выдавецтвамі і друкарнямі на тэрыторыі Беларускай дзяржавы і на беларускай этнічнай тэрыторыі, калі Беларусь не мела дзяржаўнасці.

У суадносінах да паняцця “нацыянальная кніга” паняцце “беларуская кніга” не з’яўляецца сінонімам. “Нацыянальная кніга” ў большасці краін свету асэнсоўваецца як палітанімічны тэрмін, у адпаведнасці з гэтым “беларуская кніга” – этнанімічны, які сведчыць аб аднясенні кнігі да пэўнага народа (нацыі), а не краіны.

Пад тэрмінам “нацыянальны дакумент” разумеюцца дакументы: 1) выдадзеныя ў Беларусі, 2) выдадзеныя па-за межамі Беларусі на беларускай мове і беларускай тэматыкі; 3) напісаныя аўтарамі-беларусамі, грамадзянамі Беларусі, іх пераклады.

3. Неабходна таксама адрозніваць *тэрміны “кніга” і “дакумент”*, нягледзячы на тое, што ў іх трактоўцы ёсць і агульнае, бо “дакумент” (у тым ліку кніга) – гэта сацыяльная інфармацыя, зафіксаваная на любым матэрыяльным носьбіце ў мэтах яе выкарыстання, распаўсюджвання і

захавання. Такім чынам, любую кнігу можна назваць дакументам, але не кожны дакумент – кнігай. У дадзеным выпадку неабходна заўважыць, што сутнасць кнігі як дакумента – гэта толькі адна з яе ўласцівасцей быцц дакументам, сведчыць аб чым-небудзь, а таксама выконваць адну з важнейшых функцый – дакументавання тых ці іншых з’яў. І ў гэтым сэнсе кніга выконвае, як і дакумент, пасіўную ролю, бо ў гістарычнай перспектыве толькі адлюстроўвае і захоўвае гісторыю і культуру чалавецтва, становіцца кніжным (дакументальным) помнікам, задакументаваным быццём.

Адрозненне кнігі ад дакумента заключаецца ў яе актыўнай ролі ў фарміраванні грамадскай свядомасці. Актыўнасць кнігі праяўляецца ў жыццядзейнасці, у яе ўдзеле ў змяненні і ўдасканаленні чалавека. У працэсе камунікацыі, калі нават абмежавана свабода слова, культывуюцца “масавая культура”, спажывецкія адносіны ў грамадстве, рэгулюемыя і кіруемыя адпаведнымі законамі (дзяржаўнымі дакументамі), роля і прызначэнне кнігі ў адносінах тварэння быцця, накіраванага на гуманізацыю чалавека, узрастаюць, кніга становіцца востра запатрабаванай, і за масавай недаступнасцю хаваецца, тым не менш, яе актыўнасць – як пастаянная адказнасць за маральны і духоўны воблік чалавецтва.

Кніга заўсёды публічная, нават калі мае спецыяльнае прызначэнне (напрыклад, навуковая, вучэбная і інш.) ці нават тады, калі забаронена да распаўсюджвання, да выдання, але яна ўсё роўна ўжо існуе як з’ява і рана ці позна становіцца ўсеагульным здабыткам. Сярод жа дакументаў заўсёды ёсць дакументы як для публічнага распаўсюджвання, так і для спецыяльнага (напрыклад, у кіраванні дзяржавай).

Дакумент – як доказ, прыняты довад, выпрацаваная норма сэнна і зараз можа і ўдзельнічае ва ўпраўленні быццём чалавека, дэтэрмінуе быццё. Кніга ж – як тварэнне быцця, з’ява культуры – існуе ў працэсе зносін, у працэсе чытання, па-за часам і па-за прасторай дзеля тварэння і ўдасканалення быцця, творыць дасканаласць быццё і чалавека.

Статычнасць дакумента – гэта толькі яго наяўнасць, фіксацыя выніку, і ў гэтым яго пасіўнасць. Дынаміка кнігі, яе актыўнасць – разнастайная не толькі з’ява, але і бясконцы працэс. Можна сказаць, што кніга заўсёды ўжо ёсць магчымасць наступнай ці іншай кнігі, новага тварэння.

Ці раскрываюць у поўным аб’ёме знаканасць і семантычнасць, як уласцівасці кнігі (у дакументазнаўстве), той агромністы пласт пісьма і мовы, замацаваных у ёй, якія з’яўляюцца важнейшымі вызначальнікамі і індыкатарамі чалавечай культуры, ствараючымі яе, чалавека, нацыі? Разглядаючы ўласцівасці кнігі і дакумента, сярод якіх знаканасць і семантычнасць займаюць адну з галоўных пазіцый, дакументазнаўцы з прычыны камунікатыўна-інфармацыйнага падыходу не паглыбляюцца ў ролю і

прызначэнне сэнсаў, а кан-цэнтруюць увагу на спосабе перадачы інфармацыі. Уласцівасці кнігі – знаканасць і семантычнасць – праяўленні культуры, а тая самая кніга – яе важнейшы фактар.

Кніга – гэта не толькі і не столькі разнавіднасць дакумента, кніга – гэта не толькі тэкст, а тэкст – гэта не толькі асобны дакумент ці дакументы, якія складаюць кнігу. Кніга як з’ява і працэс тварэння мае дастаткова самастойную сферу – кніжную культуру, складае і адлюстроўвае ўніверсум культуры, што прадвызначае выкарыстанне такіх даследчых катэгорый, як, напрыклад, сутнасных – *каштоўнасны канцэпт* (кніга як універсум культуры фіксуе каштоўнасці і адначасова сама з’яўляецца каштоўнасцю, пачынаючы з пісьма і мовы), *феномен жыццяздольнасці* кнігі, *пераемнасць* (і захаванне пераемнасці) кніжнай спадчыны, *разнастайнасць* і адначасова *інва-рыянтнасць* кніжнай культуры на яе духоўным, матэрыяльным і мастацкім узроўнях.

Адным з галоўных кірункаў у гэтым працэсе, як і ў прадмеце кніжнай культуры, з’яўляецца аксіялагічная, каштоўнасная складаючая кнігі (кніжнага свету), аснова якой – мова, пісьмо, пісьменства і мастацтва як цэласнасць і як яе спецыфічны патэнцыял, рэалізуюмы ў працэсе ўспрымання кнігі, у бясконцых канкрэтызацыях і новых прачытаннях.

Кніга і дакумент павінны захоўваць аўтаномію сваіх аб’ектна-прадметных галін, якія, падобна раўназначным колам Л. Эйлера, будуць толькі перасякацца як у навуцы, так і ў жыцці.

4. Гісторыя кнігі з’яўляецца таксама складовай часткай гісторыі культуры, а сама кніга – “інструмент насаджэння мудрасці” (Я. Каменскі), найбольш поўны і ўсебаковы выраз культуры чалавецтва. Іншыя сродкі масавай камунікацыі, нават такія прагрэсіўныя, як тэлебачанне – толькі дапаможныя сродкі развіцця культуры. Зараджэнне і развіццё кнігі непарыўна звязаны з развіццём грамадства. Нездарма Ф. Бэкан бачыў у кнігах “караблі думкі, якія вандруюць па хвалях часу і беражліва нясуць свой каштоўны груз з пакалення ў пакаленне”. Кніга дапамагае грамадству ўдасканалвацца, пераймаць і выкарыстоўваць усю масу ведаў, назапашаных чалавецтвам. З іншага боку, прагрэсіўнае развіццё грамадства, яго растуць інтэлектуальныя запыты прымушаюць ўдасканалваць тэхналогію вытворчасці кнігі і арганізацыю яе распаўсюду.

Як складаная з’ява сацыяльнага і культурнага жыцця кнігу можна даследаваць, зыходзячы з розных аспектаў. Гісторыка літаратуры або навукі ў першую чаргу цікавіць змест кнігі, а яе гісторыя ўяўляецца яму зменай літаратурных школ і навуковых канцэпцый. З іншага пункту гледжання глядзіць на яе развіццё гісторык кнігі. Цалкам зразумела, што і ён не можа вывучаць яе гісторыю па-за сувязямі з культурай, літаратурай, навукай.

Аналіз сацыяльнага і культурнага асяродка, у якім ствараецца і функцыянуе кніга – абавязковая зыходная кропка для даследчыка яе гістарычнае развіццё. У залежнасці ад задач, якія ў розныя эпохі даводзіцца вырашаць кнізе, змяняецца і яе тэматычны змест. Гэтыя змены таксама адна з спецыфічных праблем гісторыі кнігі. Нельга абыйсці ўвагу і праблема фарміравання чытацкай аўдыторыі – працэс гэты вызначае агульны культурны ўзровень грамадства, стан сістэмы асветы, якая рыхтуе кнізе чытача.

Мы разглядаем, як відазмяняліся матэрыялы, з якіх выраблялася кніга (гліна, папірус, бяроза, пергамент, папера і г.д.). Нас цікавіць эвалюцыя матэрыяльных формаў кнігі (гліняная або драўляная таблічка, папірусны або пергаменны скрутак, папяровая кніга-блок і г.д.).

Гісторыя кнігі – гэта і гісторыя тэхнічных вынаходніцтваў, звязаных з вырабам кніг. Гэтыя вынаходніцтвы паляпшалі захоўванне тэксту, даступнасць інфармацыі, мабільнасць кнігі, змяншалі кошт яе вытворчасці. Гісторыя кнігі звязана з палітычнымі і эканамічнымі падзеямі, гісторыяй ідэй, гісторыяй рэлігіі.

Як навуковая дысцыпліна яна валодае і пэўнымі метадамі пазнання, якія вызначаюцца фактарамі, закладзенымі ў назве гэтай дысцыпліны: кніга як прадмет даследавання – усеагульны дыялектычны метада пазнання (адзінства супрацьлегласцей, неперарывнасць развіцця, “адмаленне адмаўлення”, аналіз канкрэтнай гістарычнай сітуацыі); параўнальна-гістарычны метада, які важны пры рэканструкцыі мінулага кнігі, звязанага з развіццём грамадства; эўрыстычны метада (як сістэма па пошуку і ацэнцы гістарычных фактаў); метада статыстычных групавак (колькасныя паказчыкі разглядаюцца як гістарычны факт, а іх апрацоўка дае асновы для вывадаў аб якасці працэсаў); метада мадэліравання (як лагічны доказ гіпотэзы, напрыклад, з ананімнымі выданнямі); гісторыка-кнігазнаўчы аналіз (пры даследаванні канкрэтных выданняў).

Гісторыя кнігі мае ўласную крыніцазнаўчую базу (сукупнасць ведаў аб гістарычных крыніцах і іх вывучэнні). Існуюць дзве асноўныя групы крыніц дакументальныя і інтэрпрэтатыўныя (наратыўныя): перыядычны друк, мемуары, статыстыка друку. Архіўныя фонды па гісторыі кнігі. Апісанне гістарычных падзей, апісанне гісторыі задача гістарыяграфіі кнігі ў літаральным яе значэнні і звязана гэтая частка гісторыі кнігі з развіццём гістарычных ведаў пра кнігу, пачынаючы ад антычнасці (ад Герадота).

Перыядызацыя гісторыі кнігі застаецца адной са складаных праблем. Распрацоўкай падыходаў да новай перыядызацыі (бо перыядызацыя па стагоддзях не задавальняе даследчыкаў) заклікана займацца гісторыя тыпалогіі кнігі. Кніга адлюстроўвае развіццё грамадства ў цэлым, таму агульнагістарычныя з’явы могуць быць пакладзены ў аснову дзялення на

перыяды (А. Я. Чарняк): “Тысячамі бачных, а часам і нябачных ніцяў кніга ў цэлым звязана з многімі з’явамі грамадства, узроўнем развіцця вытворчых сіл, універсумам ведаў, іншымі аспектамі духоўнай культуры і інш. – і, таму, яе гісторыя – гэта гісторыя грамадства. Гэтым трэба кіравацца пры перыядызацыі гісторыі кнігі”. Таксама трэба дадаць, што заканамернасці эвалюцыі кнігі неабходна разглядаць з пункту гледжання адзінства кнігавытворчасці і кнігараспаўсюджання.

Тэма 2. Кніга і яе элементы

(электронная прэзентацыя)

Асноўная літаратура:

1. *Баренбаум, И. Е.* Книга и её элементы / И. Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : СПбГАК, 1996. – 52 с. : ил.
2. Баренбаум, И. Е. Книга и ее элементы [Электронный ресурс] : учеб. пособие по курсу “Книговедение и история книги” / И. Е. Баренбаум ; СПбГАК. – Санкт-Петербург : СПбГАК, 1996 (Санкт-Петербург : ИнфоКомм, 2013). – URL: <http://elibrary.spbguki.ru/747453/details>
2. *Гуссман, Г. О* книге / Г. Гуссман ; пер. с нем. – Москва : Книга, 1982. – 112 с. : ил.

Дадатковая літаратура:

1. *Анатомия книги.* Как называются элементы, из которых состоит книга [Электронный ресурс]. – URL: http://www.barius.ru/news/n_40.php
2. *Сукиасян, Э.* Элементы книги, или что у книги как называется / Э. Сукиасян // Библиотека. – 2006. – № 10. – С. 43–45.

Тэма 3. Узнікненне і развіццё гісторыі кнігі як навукі ў Беларусі

Доўнар, Л. І. Гісторыя беларускай кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; Л. І. Доўнар. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 12–17; 211 (дадатковая літаратура).

Раздзел II. Гісторыя рукапіснай кнігі

Тэма 4. Узнікненне і развіццё пісьма

Асноўныя пытанні:

1. Значэнне і паняцце пісьма і пісьменства.
2. Узнікненне пісьма і стадыі яго развіцця.
3. Характарыстыка асноўных тыпаў пісьма.

Асноўная літаратура:

1. *Владимиров, Л.И.* Всеобщая история книги / Л.И. Владимирова. – Москва : Книга, 1988. – С. 8–16.
2. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 29–49.
3. Книга : энциклопедия. – Москва : БРЭ, 1999. – С. 487–492.

Дадатковая літаратура:

1. История книги / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой. – Москва : Светотон, 2001. – С. 37–46.
2. Книговедение : энциклопедический словарь. – Москва : Сов. энцикл., 1982. – С. 403–409.
3. *Немировский, Е. Л.* Большая книга о книге : справочно-энциклопедическое издание / Е. Л. Немировский. – Москва : Время, 2010. – 1088 с. : ил.

Лекцыя

1. Чалавецтва не ведала пісьма на працягу большай часткі сваёй гісторыі. Па меры ж назапашвання досведу і ведаў чалавека з’явілася неабходнасць запамінаць і перадаваць іх. Першабытны чалавек увесь свой жыццёвы і духоўны вопыт захоўваў у памяці, перадаючы яго сваім блізкім асабістым прыкладам. Аднак па меры таго, як ўяўленні чалавека пра навакольны свет пашыраліся, а яго вытворчы вопыт ўзбагачаўся, вусны спосаб перадачы ведаў паступова станавіўся недастатковым. Паўстала праблема захоўвання і перадачы інфармацыі. Непасрэдныя зносіны паміж людзьмі, калі адбывалася перадача такой інфармацыі ад пакалення да пакалення, паступова перасталі задавальняць чалавека, менавіта з-за недасканаласці яго памяці. Галоўнай перашкодай былі прастора і час, пераадолець якія змагло захаванае слова, г. зн. слова, замацаванае матэрыяльна. Таму і пісьмо з’явілася тады, калі для зносін было ўжо недастаткова перадачы думак сродкамі мовы, калі ўзнікла патрэбнасць замацаваць гэтыя думкі на працяглы час.

З’яўленне пісьма стала адным з самых важных, фундаментальных адкрыццяў на доўгім шляху эвалюцыі чалавецтва, а “вынаходніцтва алфавітнага пісьма было тым вялікім крокам, які прывёў чалавецтва ад варварства да цывілізацыі” (Тейлор, Э. Первобытная культура. М., 1939. С. 182). Важнейшую ролю адыгралі дзве асноўныя функцыі пісьма: *камунікатыўная*, або функцыя, якая датычылася зносін і перадачы ведаў; і *мнематычная*, якая садзейнічала запамінанню.

Звычайна **пісьмо** вызначаюць як графічную фіксацыю мовы пры дапамозе ўмоўных знакаў з мэтай захавання зместу мовы на працяглы тэрмін (Гл.: Книговедение : энцикл. словарь. С. 403).

Пісьменства – сукупнасць пісьмовых сродкаў зносін, якія ўключаюць паняцці графікі, алфавіта і арфаграфіі якой-небудзь мовы або групы моў, аб'яднаных адной сістэмай пісьма або адным алфавітам.

2. Перадумовы ўзнікнення пісьма складваліся на працягу доўгага часу, калі ў працэсе развіцця мовы фарміраваліся яго асноўны слоўнікавы фонд, структура, граматычны лад, якія адлюстроўвалі ўзрастаючую здольнасць чалавека да абстрактнага мыслення. Аднайчы ўзнікшы, пісьмо стала выконваць адваротнае ўздзеянне на мову, надаючы ёй большую стабільнасць і аформленасць. Па-за пісьмом сучасныя мовы ўявіць ужо немагчыма. Як адзначыў Леў Уладзіміраў, літоўскі кнігазнаўца, першыя крокі на шляху стварэння пісьма былі зроблены чалавекам яшчэ на ніжэйшай стадыі варварства, 20–30 тысяч гадоў назад – у эпоху палеаліта (каменны век). Гаспадарчая дзейнасць чалавека паспрыяла таму, што стала ўзнікаць мноства прымітыўных тыпаў і сістэм пісьма, якія ў эпоху неаліта (новакаменны, або апошняя стадыя палеаліту) атрымалі далейшае развіццё.

Да першабытных тыпаў пісьма эпохі неаліта адносяцца прадметнае, вузьялковае, палачкавае. **Прадметнае пісьмо** – гэта тое пісьмо, у якім для перадачы звестак выкарыстоўваліся розныя прадметы, што сімвалізавалі пэўныя паняцці ці нават думкі. Напрыклад, у якасці аб'яўлення вайны адно племя пасылала другому стралу або меч; зялёная галінка – прапанова міру. Адным з першых даследчыкаў прадметнага пісьма быў грэчаскі гісторык Герадот (484–445 гг. да н. ч.) (паводле “Падарожжы з Герадотам” Рышарда Капусцінаскага. Мн., 2009. С.270). Так, у сваім творы “Гісторыя” ён прыводзіць расшыфроўку “дыпламатычнага дакумента”, перададзенага персідскаму цару Дарыю ад скіфаў, а складалі гэта “пасланне” птушка, мыш, жаба, 5 стрэлаў. Расшыфроўвалася гэта наступным чынам: “Калі вы, персы, як птушкі, не адляціце ў неба, ці, як мышы, не зарыецца ў зямлю, або, як жабы, не паскачаце ў балота, то не вернецца назад, забітыя гэтымі стрэламі”. Такія прадметныя пісьмы (арока) і да сёння выкарыстоўваюцца некаторымі афрыканскімі народнасцямі.

На першабытнай ступені развіцця было распаўсюджана і **вузьялковае пісьмо** (у Лацінскай і Паўночнай Амерыцы, Афрыцы, Старажытным Усходзе, Сібіры, Гвінеі, Палінэзіі), якім карыстаюцца таксама і да сённяшняга часу індзейцы-пастухі ў Перу. У некаторых індзейскіх плямёнах карыстаюцца вярочным календаром. Ды і мы з вамі можам завязаць вузельчык на памяць. Інкі ў Перу (XII–XVI стст.) выкарыстоўвалі так званае пісьмо “кіпу”, якое ўяўляла з сябе махры з тонкіх рознакаляровых вярочак рознай даўжыні замацаваных на доўгім тоўстым шнуры ці палцы. На іх завязваліся вузельчыкі Сэнсавае значэнне надавалася колькасці шнуроў і вузлоў, іх велічыні, размяшчэнню і колеру. Вага кіпу дасягала да 4 кг.

Нефарбаваныя вузлы выкарыстоўвалі для ліку. Колер у індзейцаў меў вызначаны сэнс таксама: чорны – няшчасце, фіялетава – небяспека, варожасць, чырвоны – вайну, белы – мір, жоўты – золата, зялёны – збожжа. Некаторыя вучоныя лічаць, што такім чынам маглі быць запісаны зборы законаў, хронікі і нават вершы. У Паўночнай Амерыцы выкарыстоўвалася вузляковае пісьмо “вампум” (спалучэнне каляровых вярочак з упляценымі ракавінамі), якое мела найбольш форму пояса.

Для перадачы інфармацыі і яе запамінання прымянялася і **палачкавае пісьмо**. Было характэрна для абарыгенаў Аўстраліі і Новай Зеландыі (палачкі даўжынёй у пядзь мелі пэўныя насечкі і меткі). Такія самыя палачкі з пасланнемі ўжываліся калісьці і ў Скандынавіі: перадавалі паведамленні аб закліку да вайны ці на іншую службу. На палачках і драўляных бірках з дапамогай насечак рабіліся календары, натаваліся пазыкі, абавязкі. Нярэдка першабытныя тыпы пісьма цяжка было патлумачыць і неабходны былі “дэшафрывальшчыкі”. Недасканаласць дадзеных пісьмёнаў выклікала да жыцця іншыя тыпы пісьма.

Адным з іх у эвалюцыйным працэсе была **піктаграфія** (лац. pictus – намалюваны і грэч. γραφο – пісаць). Піктаграфія – прадак большасці сучасных сістэм пісьма. Захавалася яшчэ з часоў палеаліа. Малюнкавае пісьмо аперыруе не літарамі, а малюнкамі (піктаграмамі), кожны з якіх – гэта не асобны гук ці склад, а пэўны прадмет, з’ява, комплекс прадметаў ці з’яў, сэнсавых адзінак, цэлая жыццёвая сітуацыя. Піктаграма зразумела аднолькава людзям, якія размаўляюць на розных мовах. Малюнкавае пісьмо як сродак перадачы інфармацыі ўжываецца і ў наш час: у літаратуры дашкольнага ўзросту, у карыкатуры, у рэкламе, дарожных знаках і г. д. Па меры ўдасканалення чалавечага мыслення малюнкавае пісьмо таксама ўдасканальвалася; распадаючыся на састаўныя часткі, элементы, вобразныя знакі, якія абазначалі асобныя паняцці, словы. Іх камбінацыі складалі ўжо не малюнак, а тэкст – лагічную паслядоўнасць думкі. Так, паступова піктаграфічнае пісьмо перарасло ў **логаграфічнае пісьмо**. Стылізацыя, схематызацыя піктаграм прыводзіць да ўтварэння ўмоўных знакаў, графічных сімвалаў, логаграм (словаў і складаў). Узнікненне першых логаграфічных сістэм пісьма было звязана са зменамі ў грамадскім развіцці чалавецтва, калі на аснове першабытнага ладу пачалі складвацца раннія дзяржавы, кіраванне якімі патрабавала ўпарадкавання пісьмовай дакументацыі. Калыскай першых сістэм логаграфічнага пісьма з’яўляецца Старажытны Усход (3500 – 3000 гг. да н. ч.) – даліна Ніла (Егіпет) і Месапатамія (Шумер).

У канцы II тыс. да н. ч. узнікае **фанетычнае пісьмо**. Заслуга стварэння і распаўсюджвання першага сапраўднага алфавіта як чыста літарна-гукавай

сістэмы належыць такім старажытным народам, фінікійцы, яўрэі, арамейцы. Самыя раннія алфавітныя тэксты знойдзены ў Бібласе (цяпер Ліван).

3. Для класіфікацыі тыпаў пісьма важнымі з’яўляюцца як форма знакаў (выяўленча-малюнкавая, умоўна-геаметрычная і г. д. – гл. вышэй), так і характар перадачы знакамі элементаў мовы. Існуе 4 асноўныя тыпы пісьма паводле характару перадачы: 1 – ідэаграфічнае, 2 – славесна-складовае, 3 – уласна сілабічнае, 4 – літарна-гукавае (алфавітны). У пэўных сістэмах пісьма гэтыя тыпы звычайна існуюць не ў зусім чыстым выглядзе.

Ідэаграфічнае пісьмо (“пішу паняцце”, “пішу ідэю”) прадстаўляе працэс развіцця піктаграфіі да логаграфіі. Яскравым прыкладам з’яўляюцца краіны Старажытнага Усходу, дзе, як лічаць вучоныя, стварыліся першыя рабаўладальніцкія дзяржавы – гэта даліна Ніла (Егіпет) і Месапатамія (Шумер). Тут у 3500 – 3000 гг. да н. ч. з’явіліся адпаведныя сістэмы пісьма іерагліфічнае і клінапіснае пісьмо. (“Іера” – свшчэнны, “гліфо” – выскчаны на камені). У 2200 г. да н. ч. іерагліфічнае пісьмо ўзнікла ў даліне Інда, на Крыце, у Грэцыі (2000 – 1200 гг. да н. ч.), а ў 1300 г. да н. ч. у Кітаі. Яшчэ пазней – таксама незалежна ад знешніх уплываў – з’явіліся сістэмы пісьма майя і ацтэкаў (Цэнтральная Амерыка і Мексіка), у якіх яшчэ моцна пераважаў піктаграфічны пачатак.

Такім чынам, сам факт незалежнага ўдасканалення піктаграфічнага і логаграфічнага пісьма паказвае, што яно цесна было звязана з пэўным узроўнем развіцця грамадскай вытворчасці, дзяржаўнасці, культуры і што логаграфічнае пісьмо – неабходны і заканамерны этап у развіцці пісьма ад прымітыўных першабытных яго тыпаў і форм да сучаснай дасканалай фанетычнай сістэмы. Логаграфічнае пісьмо дзейнічае і сёння – гэта кітайскія іерогліфы, якія налічваюць у сваім складзе 50 тысяч знакаў, што дапамагае аб’яднанню раздробленай на мноства моў і дыялектаў кітайскай мовы, надае шматмоўнаму Кітаю пэўнае культурнае адзінства.

Наступная стадыя ў развіцці логаграфічнай сістэмы пісьма стала **іератычнае пісьмо** – жрэчаскае пісьмо, калі сталі ўжывацца спрошчаныя іерогліфы. Завяршальнай стадыяй стала ж “дэматычнае” (народнае) пісьмо егіпцянаў – першы ў свеце ўзор скорапісу, які адносіцца да V ст. да н. ч. Доўгі час егіпецкая пісьменнасць не паддавалася дэшыфроўцы, толькі ў XIX ст. французскі вучоны Ж.Ф. Шампальён (1790–1832) зрабіў першую дэшыфроўку.

З часам змянялася і іншая вялікая сістэма логаграфічнага пісьма – **клінапіс**, які ўзнік прыкладна ў той самы час, што і егіпецкія іерогліфы – у пачатку ці сярэдзіне IV тысячагоддзя да н. ч. у далінах Тыгра і Еўфрата, з развіццём шумерскай цывілізацыі. Пісьмовыя знакі шумераў абазначалі або цэлыя словы, або склады. Калі егіпцяне пісалі справа налева, то шумеры,

вавіланяне, асірыйцы – злева направа. Як лічаць вучоныя, і егіпецкая і шумерская пісьменнасць развівалася незалежна адна ад адной. Хаця клінапіс быў таксама вядомы ў Егіпце і больш таго, у сярэдзіне II тысячагоддзя да н. ч. стаў міжнароднай сістэмай пісьма для дыпламатычнай перапіскі.

Фанетычнае пісьмо. Паходжанне фінікійскага алфавіту было высветлена толькі ў 1905 г., калі на Сінайскім паўвостраве былі знойдзены некалькі помнікаў пісьменнасці, знакі якіх былі падобнымі да егіпецкіх іерогліфаў, але валодалі і шэрагам спецыфічных рыс, што стала звязуючым звяном паміж егіпецкімі іерогліфамі і алфавітам. Фінікійская сістэма пісьма перадавала чалавечую мову пры дапамозе 22 знакаў-літар, кожная з якіх абазначала пэўны гук. Літары ў алфавіце расстаўлены ў пэўным парадку: алеф (вол), бэт (дом), гімель (вярблюд) і г. д., што пацвярджала і род заняткаў народа-зямляроба. Аднак фінікійцы былі мараходамі, гандлярамі, а гэта не адлюстроўвае іх алфавіт, таму ёсць яшчэ адно меркаванне, што фінікійцы запазычылі алфавіт ў старажытных яўрэяў. Тым не менш, замацавалася агульнапрынятая версія – як перашынца, фінікійскага алфавіта. У складзе гэтага алфавіта не было літар для галосных. Сваім літарам фінікійцы далі назвы, адпаведныя назвам пэўных прадметаў, якія ўжываліся як фанемы (за аснову прымаўся першы гук адпаведнага слова). Як і егіпцяне, яўрэі яны пісалі справа налева. Вынайдзенае пісьмо, якое стала вынікам высокага гаспадарчага і культурнага развіцця народаў Старажытнага Усходу, дзякуючы фінікійцам атрымала распаўсюджанне, зрабіўшы яго міжнародным сродкам гандлёвых адносін.

Першымі сярод народаў Еўропы алфавіт у фінікійцаў перанялі грэкі. Гэта адбылося ў IX ст. да н. ч. Згодна аднаму з міфаў, алфавіт у Грэцыю прывёз фінікійскі купец Кадм, які высадзіўся на востраве Ферас. На мове фінікійцаў “кадмос” абазначаў “усход” – пісьмо ў Грэцыю прыйшло, такім чынам, з Усходу. Па-грэчаскі “кніга” гучыць як “бібліён” і, як адзначаюць вучоныя, хутчэй усяго паходзіць ад назвы буйнейшага гандлёвага горада Фінікіі – Бібла (сёння г. Біблас недалёка ад Бейрута ў Ліване), адкуль у Грэцыю завозіўся егіпецкі папірус. Спачатку грэкі, як і фінікійцы пісалі і чыталі справа налева, і толькі пазней змянілі накірунак пісьма. Грэкі дапоўнілі фінікійскі алфавіт сямю літарамі для абазначэння галосных.

У VII ст. да н. ч. грэчаскі алфавіт перанялі і перапрацавалі ў Італіі – папярэднікі рымскай культуры – этрускі. Узнік лацінскі алфавіт. Фанетычны прынцып пісьма праз Грэцыю распаўсюджваўся як на Запад, так і на Усход. Так, узніклі і ўдасканаліліся арабскі, арамейскі, яўрэйскі і некалькі іншых алфавітаў Азіі. Такім чынам, фінікійскі алфавіт стаў асновай для такіх непадобных на першыпогляд лацінскіх і арабскага алфавіту, першых індыйскіх алфавітаў брахмі і кхарошці, у якіх былі засвоены не графічныя

элементы семіцкага алфавіту, а сам яго прынцып і была створана самастойная азбука, прыстасаваная да фанетычнай структуры той ці іншай мовы.

Ва ўмовах Сярэднявечча граматынасць была прывілеем галоўным чынам духавенства, таму распаўсюджанне алфавіта звязвалася з пэўнай рэлігіяй: квадратны шрыфт распаўсюджваўся разам з іудаізмам (і зараз ужываецца ў ідыш, іўрыце і інш.); арабскае пісьмо – з ісламам і ўжывалася для моў усіх мусульманскіх народаў незалежна ад паходжання. Розныя віды арамейскага скоропісу таксама распаўсюджваліся з рознымі хрысціянскімі сектамі. Распаўсюджанне хрысціянства запатрабавала стварэння пісьменнасці на мясцовых мовах Закаўказзя; для гэтых моў з іх складанай фанетычнай сістэмай былі створаны каля 400 г. н. ч. асобныя алфавіты – армянскі, грузінскі, албанскі.

Такім чынам склаліся ўсходнія і заходнія алфавіты. У IX ст. н. ч. сфарміраваліся і два славянскія алфавіты – глаголіца і кірыліца, апошняя замацавалася ў пісьменнасці балгарскага, рускага, беларускага, сербскага і іншых народаў.

Тэма 5. Кніга Старажытнага Усходу

Асноўныя пытанні:

1. Кніга ў Шумеры.
2. Кніга ў Асіра-Вавілоніі.
3. Кніга ў Егіпце.
4. Кніга ў Індыі.
5. Кніга ў Кітаі.

Асноўная літаратура:

1. *Владимиров, Л.И.* Всеобщая история книги / Л.И. Владимиров. – Москва : Книга, 1988. – С. 16–24.
2. *Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича.* – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 50–57.
3. *Шомракова, И.А.* Всеобщая история книги / И.А. Шомракова, Г.Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 7–12.

Дадатковая літаратура:

1. *История книги / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой.* – Москва : Светотон, 2001. – С. 37–46.
2. *Немировский, Е. Л.* Большая книга о книге : справочно-энциклопедическое издание / Е. Л. Немировский. – Москва : Время, 2010. – 1088 с. : ил.

Лекцыя

1. Як і першыя сістэмы пісьма, першыя кнігі з’явіліся ў Шумеры, Егіпце, Кітаі, Індыі – там, дзе сфарміраваліся рабаўладальніцкія дзяржавы. Кніга стала адным з важнейшых дасягненняў культуры Старажытнага Усходу. Першыя помнікі пісьменнасці былі высечаны на крутых скалах, на розных каменных манументах, на сценах храмаў, царскіх палацаў у гонар багоў, фараонаў, цароў. Падобныя кнігі сёння мы называем “каменнымі кнігамі” або эпіграфічнымі помнікамі культуры. Прыкладам такіх кніг служыць звод законаў вавілонскага цара Хамурапі (1792 –1750 г. да н. ч.), высечаны на базальтавых слупах і ўзведзеных у кожным горадзе дзяржавы; тысячарадковы надпіс усхвалення подзвігаў персідскіх цароў, які быў выбіты на вышыні 115 м на непрыступнай скале Бехістун па загаду персідскага ўладара Дарыя I (521 – 486 г. да н. ч.).

Шумер. У IV – III тысячагоддзі да н. ч. значнага развіцця дасягае шумерская культура і цывілізацыя, якія вызначаліся патрэбнасцю ў самапазнанні, у вызначэнні сваіх сувязей з Зямлёй, зямным жыццём; з’яўленнем патрэбнасці не толькі ў перадачы паведамленняў у выглядзе пісьма, але і ў захаванні саміх дакументаў, якія змяшчалі гэтыя паведамленні; узнікненні патрэбнасці пакідаць своеасаблівыя помнікі, якія апавядалі пра падзеі ў пісьмовай форме. У шумерска-акадскі перыяд найбольш распаўсюджаным прыродным матэрыялам для пісьма з’яўлялася гліна, а ў якасці кніг выступалі гліняныя таблічкі – прамавугольныя пліткі памерам ад 2,4 x 2 да 37 x 22 см і таўшчыняй 2,5 см. Дакументы складаліся на плітках цыліндрычнай або прызматычнай формы. Іх памеры маглі даходзіць да паўметра і ў гэтым выпадку найбольш прыстасоўвалі для пісьма камень або метал. Напісанае выстаўлялася ў царскіх палацах на самых відных месцах.

Для прыватнай перапіскі выкарыстоўваліся гліняныя таблічкі, якія ўкладваліся ў своеасаблівыя гліняныя “канверты”. У такіх самых “канвертах” захоўвалі і дагаворы.

Шумерская і вавілонская кніга складалася з дзесяткаў пранумараваных гліняных табліц. Пад апошнім радком тэксту на першай табліцы ставілі рысу і потым упісвалі першы радок наступнай табліцы – так званы кустод. Яшчэ ніжэй запісвалі назву твора і нумар табліцы. Звычайна назвай служылі пачатковыя словы самой кнігі.

У дзяржавах старажытнай Месапатаміі вучылі пісаць звычайна ў вучэльнях, створаных пры храмах. Прычым вучыліся не толькі хлопчыкі, але і дзяўчынкі. Настаўнікамі былі жрацы. Дарэчы, у клінапісе паняцце “жрэц” і “пісец” (па-шумерскі пісец – “дуб-сар”: “дуб” – гліняная таблічка; “сар” – пісаць) адпавядаў адзін і той жа знак. Авалоданне сотнямі клінапісных знакаў, многія з якіх мелі па некалькі значэнняў, патрабавала вялікіх намаганняў.

Зборы гліняных кніг захоўваліся ў старажытных бібліятэках-архівах. Так, вядомы такія шумерскія бібліятэкі з гарадоў Ура і Кіша (каля 3500 г. да н.ч.), адкрытыя ў выніку раскопак. Гліняныя таблічкі сведчылі аб ужыванні піктаграфічнага і клінапіснага пісьма. Да XXV ст. да н. ч. адносіцца ўзнікненне дакументаў на шумерскай мове. Па змесце гэта былі разнастайныя гаспадарчыя, юрыдычныя, рэлігійныя, гістарычныя, мастацкія творы, падручнікі па розных галінах ведаў.

2. У *Асіра-Вавілоніі* – спадчынніцы шумерскай культуры, разам з глінянымі таблічкамі для пісьма ўжваліся драўляны дошчачкі (часам – vascaваныя), скура і папірус. Вавілянцы пісалі таксама на камені, вазах, чашах, металічных пласцінах і г. д. У Асірыі ўпершыню сустракаюцца ўжо зачаткі друку. Асірыйскія пісцы пашырылі спосаб выкарыстання асабістай пячаткі, у прымяненні якой для зацвярджэння дакументаў закладзены прынцып друку.

Сведчаннем развіцця асірыйскай культуры сталі яе бібліятэкі. Адною з вядомейшых з іх была бібліятэка асірыйскага цара Ашурбаніпала (669 – каля 633 г. да н. ч.), размешчаная ў сталіцы Асірыі Ніневіі. У ёй налічвалася звыш 30 000 таблічак, кожная з якіх мела бібліятэчную пячатку або “экслібрыс”: “Палац Ашурбаніпала, цара цароў, цара Асірыі”. У бібліятэцы былі навуковыя, літаратурныя і рэлігійныя творы, кнігі па астраноміі, матэматыцы, медыцыне, хімічныя рэцэпты для вырабу фарбаў, слоўнікі шумерскай мовы (на той час ужо мёртвай). Шматлікія таблічкі ўтрымлівалі прыватную перапіску.

Кнігі былі абавязковай прыналежнасцю асіра-вавілонскіх храмаў. У адным вавілонскім запісе пра грамадзянскага чалавека было сказана наступнае: “Той, хто вызначаецца ў мастацтве пісца, зазьяе падобна сонцу”.

Дэшыфроўка клінапіснага пісьма пачалася з разчыткі персідскага клінапісу, а потым асіра-вавілонскага, затым шумерскага. Цяжкасці дэшыфроўкі былі звязаны з тым, што названы клінапіс уяўляў з сябе сумесь ідэаграфічных знакаў са складовым і фанетычным пісьмом, прычым адзін і той жа знак мог абазначаць як цэлае слова, так і асобны склад. Клінапіс быў запазычаны многімі народамі старажытнага Усходу. Клінапіс сустракаецца нават на Каўказе. Быў вядомы ён і ў Егіпце.

3. Аднак *Егіпет* вызначыўся ў першую чаргу тым, што там ўзнікла кніга на папірусе (скрутак). Папірусны скрутак быў вядомы ва ўсім Старажытным свеце. Выявы скруткі на камені адносяцца да IV тыс. да н. ч. Папірус (“па-п-іур” – “дар ракі”) вырабляўся з трасніка, росшага ў дэлье Ніла. Для скруткі выкарыстоўвалі лісты папіруса вышыняй 20-25 см. Самы доўгі скрутак, які дайшоў да нашага часу, мае каля 46 м у даўжыню і складаецца з 79 асобных лістоў. Звычайна скрутак складаў 20 лістоў або – 8-12 м. Акрамя

папіруса егіпцяне выкарыстоўвалі для пісьма скуру, пісалі на палатне, чарапашых панцырах, камені і г. д. Пісьмёнамі пакрываліся розныя прадметы – пярсцёнкі, амулеты, статуэткі, тканіна і інш. Інструментам для пісьма служылі камышовыя тростачкі са зрэзаным ускось канцом, з дзвюма фарбамі – чорнай і чырвонай.

Егіпецкія пісцы ўжывалі ў асноўным іератычнае пісьмо. Некаторыя рукапісы ўпрыгожваліся віньеткамі і ілюстрацыямі. У сярэдзіне II тысячагоддзя да н. ч. папірусы ўкладваліся ў спецыяльныя футуляры, на якіх змяшчаліся малюнкi і ўказвалі на прыналежнасць дадзенай кнігі пэўнай асобе (экслібрыс). Кнігі ў Егіпце лічыліся свяшчэннымі, валодаючымі магічнай сілай. Вынаходнікам і апекуном пісьма лічыўся бог Тот. Кнігі згодна ўяўленням старажытных егіпцянаў, цудоўным чынам “падалі” з неба. Кнігі ў Егіпце называліся “душы Ра” – г. зн., кнігі магічнай сілы бога Ра. Кніга дапамагала і суправаджала чалавека як у зямным жыцці, так і ў “царстве мёртвых” да бога Асірыса. Сведчаннем таму знакамiтая “Кніга мёртвых” (асабліва вызначаюцца яе спісы эпохі XVIII дынастыі). Такім чынам, кнігі мелі цесныя сувязі з культавымі вераваннямі егіпцянаў.

Граматынасць была прэрэгатывай выключна вышэйшых пластоў грамадства. У першую чаргу валодалі ёю жрацы і пісцы. Граматынасць цанілася вельмі высока. Мастацтва пісьма і чытання было ахутана сакральнай таямнічасцю і ўспрымалася выключна як дар бога мудрасці Тота. Спасцігалі гэту таямніцу ў спецыяльных школах, якія ў эпоху Ранняга царства існавалі, магчыма, толькі пры двары фараонаў, пазней – ствараліся пры дзяржаўных установах і пры храмах. Укараненне і развіццё пісьма мела значны ўплыў на развіццё літаратурнай мовы і старажытнай навукі.

Будучага пісца пачыналі вучыць з 5 гадоў. Поўны курс навучання складаў 12 гадоў. Закончыўшы навучанне, пісцы, звычайна, заставаліся чыноўнікамі той установы, у якой навучаліся. Спачатку вучылі пісаць на чарапках і драўляных таблічках (васкаваных), а затым толькі давяралі больш дарагі матэрыял – папірус, які праслужыў чалавеку больш чатырох тысяч гадоў (у Егіпце, Грэцыі, Рыме). Апошнім дакументам, напісаным на папірусе лічыцца папская була 1022 г., адрасаваная манастыру ў Гільдэсгейме ў Германіі.

Высокім прэстыжам у Старажытным Егіпце карысталіся і бібліятэкі, якія існавалі пры палацах фараонаў, дзяржаўных установах, школах. Грэк Дыядор, які наведаў Егіпет у I ст. да н. ч., расказваў, што бачыў сярод развалін палаца фараона Рамсэса II у Фівах (каля 1300 г. да н. ч.) памяшканне былой бібліятэкі, над уваходам у якую быў надпіс “Аптэка для душы”. Для лепшага захоўвання кожны папірусны скрутак укладвалі ў драўляную шкатулку, да якой прымацоўвалася алебастравая этыкетка з загалоўкам кнігі

і “экслібрысам” уладальніка. Многія элементы бібліятэчнай справы егіпцян перанялі пазней антычныя бібліятэкі: ад захоўвання кніг у сценах нішаў да эстэтыкі памяшканняў (статуі багоў).

Развіццё дзяржаўнасці і культуры Егіпта і народаў Месапатаміі было парушана ў другой палове IV ст. да н. ч. заваяваннямі Аляксандра Македонскага і экспансіяй эліністычнай культуры. Егіпецкае пісьмо паступова было выцеснена грэчаскім. Апошнія іератычныя надпісы адносяцца да III ст. н. ч., апошнія клінапісныя тэксты – да I ст. н. ч. Аднак культура Старажытнага Егіпта не знікала бяследна. Яна аказала вялікі ўплыў на далейшае развіццё кнігі, перадаўшы антычнаму свету і свой асноўны пісчы матэрыял – папірус і форму кнігі – скрутак.

4. Зараджэнне пісьма ў *Індыі* звязана з узнікненнем у сярэдзіне III тысячагоддзя да н. ч. у даліне Ганга старажытнай індыйскай культуры. У гаспадарчым жыцці індыйцы выкарыстоўвалі нават сямейныя пячаткі і амулеты з уладальніцкімі надпісамі. Індыйны вялі гандаль з рознымі краінамі, у тым ліку з Шумерам. Лічыцца, што “протаіндыйскае” пісьмо, верагодна, складалася з камбінацый складовых знакаў з лагаграмамі. Некаторыя даследчыкі ўказваюць на падабенства протаіндыйскіх пісьмён з шумерскімі і хецкімі. Іншыя выяўляюць яго падабенства з таямнічымі пісьмёнамі вострава Пасхі ў Ціхім акеане. Аднак протаіндыйская цывілізацыя, а разам з ёй і яе пісьменнасць, загінулі, калі з паўночнага захаду сюды прыйшлі арыійскія плямёны. Праўда, некаторыя элементы протаіндыйскай культуры захаваліся і ўліліся ў протаарыйскую.

Якая шматмоўная Індыя, такія ж і шматлікія тут сістэмы пісьма (налічваецца да 200). У аснове ж большасці з іх ляжыць пісьмо брахмі, якое, як мяркуецца, з’явілася паміж VIII і VI стст. да н. ч. Брахмі адрозніваецца ад еўрапейскіх вытворных фінікійскага алфавіта тым, што ў значнай ступені яно складовае. Пэўны знак – гэта цэлы склад. У працэсе развіцця брахмі ўводзяцца лігатуры, якія ўключалі дзве і больш зычных, а галосныя абазначаліся зверху гарызантальнай рысай. Паступова брахмі эвалюцыяніруе ў алфавіт дзевангары (XIII ст.), які сёння прадстаўляе нацыянальнае пісьмо Індыі для мовы хіндзі і іншых моў і дыялектаў. Алфавіт дзевангары ўключае 50 знакаў, у тым ліку 13 знакаў для ізаляваных галосных і дыфтонгаў, 33 складовыя знакі і 4 дапаможныя знакі. Усяго ж розных знакаў у пісьме дзевангары – 600, што робіць яго складаным і адначасова дакладным у перадачы асаблівасцяў мовы.

Першымі, выяўленымі ў Індыі пісьмовымі дакументамі, з’яўляюцца знакамітыя эдыкты магутнага цара Ашокі (сярэдзіна III ст. да н. ч.), які шырока выкарыстоўваў пісьмо для ўмацавання і пашырэння сваёй ўлады і буддыскай рэлігіі. Аднак у жыццеапісанні Будды “Лаліта – Вістра”

ўпамінаецца, што Будда ў дзяцінстве, а гэта – першая палова VI ст. да н. ч., вучыўся грамаце. Таксама ў зборніку павучанняў Будды “Сутры” (V ст. да н. ч.) упамінаецца дзяцячая гульня ў літары і драўляныя дошчачкі для навучання пісьму.

Пісчым матэрыялам у Індыі служылі гліна, баваўняная і шаўковая тканіна, бамбукавыя дошчачкі (салака), кара гімалайскай бярозы (бухрджа). З VII ст. да н. ч. самымі распаўсюджанымі становяцца пальмавыя лісты. Для гэтага іх спецыяльна апрацоўвалі і паліравалі. Лісты з напісаным тэкстам звязваліся ў пачкі праз прабітыя па краях адтуліны. Захаваліся таксама дакументы і цэлыя кнігі на металічных пласцінах (медных, алавяных, сталёных). Матэрыялам для пісьма служыла скура і своеасаблівы пергамен, якія аднак не атрымалі ў Індыі значнага распаўсюджання. Паперу тут сталі выкарыстоўваць толькі ў XI ст. Інструментам для пісьма служылі таксама трасніковыя палачкі або разцы (лекхалі або калам). Індыйскае чарніла (масі) выраблялася з сажы з сокам цукровага трасніка.

Кнігі ў Індыі з’яўляліся свяшчэннымі, святымі ведамі і мелі назву “Веды”. Сярод старажытнейшых помнікаў літаратурнай творчасці з’яўляюцца такія эпічныя казанні, як “Махабхарата”, “Рамаяна”, напісаныя на ведыйскім санскрыце ў I тыс. да н. ч. (санскрыт – літаратурна апрацаваная разнавіднасць старажытнаіндыйскай мовы). Да Ведаў адносяцца кніжныя помнікі рэлігійнага зместу, асноўныя з іх – 4 зборнікі (Самхіты): “Рыгведа” – Веда гімнаў, “Самведа” – Веда напеваў, “Яджурведа” – Веда малітваў і “Атхарваведа” – Веда заклінанняў. Кожная з Самхіт мае свае рытуальныя каментарыі – Брахманы, складзеныя пазней для тлумачэння стаўшых незразумелымі тэкстаў. Пісьмовая літаратура пачынае з’яўляцца ў другой палове I тысячагоддзя да н. ч. У гэты перыяд канчатковае афармленне атрымліваюць “Махабхарата”, “Рамаяна”, запісваюцца старажытнейшыя трактаты (Шастр) па розных галінах ведаў. З’яўляюцца зборнікі народных апавяданняў, баек і казак (“Панчатантра” – “Пяць кніг”; “Хітападзеша” – “Карыснае настаўленне”). Разам з санскрыцкай літаратурай існавала літаратура на іншых мовах – буддыская літаратура на мове палі, на дравідскіх мовах, “Курал” – зборнік павучальных выслоўяў на тамільскай мове.

Па меры распаўсюджання буддызма сярод неіндыйскіх народаў распаўсюджваліся і веды індыйскага пісьма. На яго аснове ўзніклі іншыя сістэмы пісьма – бенгальскае, непальскае “раньджа”, тыбецкае “дбу-чан”, тамільскае, бірманскае, кхмерскае і інш.

5. *Кітай*. Да найвялікшых гістарычных заслуг кітайскага народа перад сусветнай культурай адносіцца два вынаходніцтвы, адкрыўшыя новую эпоху

ў развіцці кнігі: 1. гэта зручны і танны пісчы матэрыял – папера і 2. механічны спосаб вытворчасці кніг – друк.

Першыя ж звесткі аб іерарагіфічных надпісах у Кітаі адносяцца да эпохі дынастыі Шан (XIV – XI стст да н. ч.), калі ў сярэдзіне цячэння ракі Хуанхэ сфарміравалася першая на тэрыторыі сучаснага Кітая рабаўладальніцкай дзяржавы Инь. Першыя кітайскія кнігі былі напісаны на бамбукавых або драўляных планках. Мяркуецца, што бамбукавая кніга ўзнікла ў XIV – XIII стст. да н. ч. і праіснавала да II ст. н. ч. Каб не пераблытаць планкі, іх звязвалі ў пэўным парадку скураным раенчыкам або шаўковым шнурком.

Развіццё кітайскага пісьменства дасягнула свайго росквіту ў эпоху Чжоу (XII – III стст. да н. ч.). Росквіт культуры старажытнага Кітая ў V – IV стст. да н. ч. садзейнічаў выкарыстанню для пісьма шоўку. Адначасова прадаўжаўся пошук іншых матэрыялаў для пісьма. І нарэшце ў III ст. да н. ч. была вынайздзена папера, якую сталі вырабляць з анучаў, канаплянага валакна, дрэвеснай кары.

Заслуга ўдасканалення тэхналагічнага працэсу вырабу паперы належыць Тэю (Таайю) Луню (105 г.). Праўда, вартасць паперы была ацэнена не адразу. Толькі ў III ст. н. ч. яна ўвайшла ў шырокі і абавязковы ўжытак. Так, у канцы праўлення дынастыі Цзынь (IV ст. н. ч.) быў абвешчаны імператарскі загад аб пераходзе з бамбукавых планак на паперу. Да сярэдзіны VIII ст. кітайцы захоўвалі ў сакрэце спосаб вырабу паперы. Інструментам для пісьма служылі драўляныя палачкі, якія мачалі ў чорны лак, выраблены з дрэвеснага соку. Рукапісныя кнігі былі Кітая былі разнастайнага зместу: трактаты па земляробству, жывёлагадоўлі і шаўкаводству, дынастычныя гістарычныя хронікі, трактаты па гісторыі будызма і г. д. Каля 40 назваў трактатаў дайшлі да нашага часу: “Запіскі аб пошуках духаў”, “Ліцзі” (“Кніга этыкета”), зборнікі вершаў знакамітых кітайскіх паэтаў.

Кнігі перапісваліся пры палацавых кнігасховішчах, дзе былі спецыяльныя памяшканні – “адзелы для перапіскі”, у якіх складалі спісы твораў, вопісы, каталогі збораў. Кампіляцыя, пераклады, рэдактура, складанне бібліяграфічных дапаможнікаў, даследаванне тэкстаў і іх крытыка вывучаліся ў кітайскіх школах як спецыяльныя прадметы. Адзін з буйнейшых трактатаў быў прысвечаны апісанню фондаў пекінскай імператарскай бібліятэкі называўся “Поўная бібліяграфія ўсіх кніг ва ўсіх чатырох раздзелах”.

У Кітаі рана пачалі фарміравацца і бібліятэкі: пры палацах імператараў, князёў. Рост бібліятэк стымуляваў з’яўленне новых тыпаў кніг у форме скруткі, шырмы або блока. У V ст. н. ч. у дзяржаўных і прыватных кнігазборах ужо пераважалі папяровыя скрутки. З гэтага часу пачынаецца масавая перпіска і збіранне кніг рэлігійнага зместу ў буддыскіх храмах. У

1900 г. быў выяўлены адзін з такіх багацейшых кнігазбораў, склаўшыхся дзякуючы распаўсюджанню буддызма і канфуцыянства, – пячорны горад “Тысяча пячор Будды”, дзе захоўваліся 25 000 кніг V – Х стст. Частка была разграблена і захоўваецца ў лонданскіх, парызскіх, такіх музеех. У 1909 г. рэшткі калекцыі былі перапраўлены ў Пекінскую дзяржаўную бібліятэку. Сёння збор налічвае 10 000 скруткаў. Гэта адзіная ў Кітаі поўная, захаваная ад эпохі росквіту феадалізму, калекцыя, якая прадстаўлена кнігамі разнастайнага зместу як на кітайскай мове, так і на мове іншых народаў, насяляючых Тыбет і Харэзм, на санскрце і нават на старажытнаўрэйскай. І сярод іх – першая друкаваная кітайская кніга “Алмазная сутра”.

Кітайская культура аказала значны ўплыў на зараджэнне іерагліфічнай сістэмы пісьма ў суседніх народаў – у В’етнаме, з пачатку нашай эры, у Карэі і Японіі з III ст. н.ч.

Тэма 6. Кніга ў антычным грамадстве

Асноўныя пытанні:

1. Роля антычнай культуры ў развіцці Еўропы.
2. Кніга ў Грэцыі.
3. Кніга ў Рыме.

Асноўная літаратура:

1. *Владимиров, Л.И.* Всеобщая история книги / Л.И. Владимирова. – Москва: Книга, 1988. – С. 24–34.
2. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 58–59.
3. *Шомракова, И.А.* Всеобщая история книги / И.А. Шомракова, Г.Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 13–16.

Дадатковая літаратура:

1. История книги / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой. – Москва : Светотон, 2001. – С. 37–46.
2. *Немировский, Е. Л.* Большая книга о книге : справочно-энциклопедическое издание / Е. Л. Немировский. – Москва : Время, 2010. – 1088 с. : ил.

Лекцыя

1. Антычная культура – унікальная з’ява ў гісторыі сусветнай цывілізацыі. Яна, па сутнасці, стала той асновай, на якой вырасла сучасная еўрапейская культура. “Духоўная Еўропа мае месца нараджэння. – пісаў нямецкі філосаф Эдмунд Гусерль. – Я маю на ўвазе не геаграфічнае, у адной з краін, хаця і гэта таксама правільна, але духоўнае нараджэнне ў адной з нацый, і, адпаведна, у асобных людзях і групах, якія належалі гэтай нацыі.

Гэта старажытнагрэчаская нацыя VII і VI ст. да Н.Х. У ёй сфарміравана новая ўстаноўка індывіда ў адносінах да навакольнага свету”.

Чалавек антычнага свету – гэта чалавек, які не проста ўспрымае думкі, якія з’явіліся дзякуючы боскаму пачатку, але і чалавек, які сам мысліць. Узнікае патрэбнасць у развіцці навукі, ва ўспрыняцці яе і як сукупнасці ведаў, і як працэса атрымання новых ведаў.

У Старажытнай Грэцыі і Старажытным Рыме атрымалі росквіты навукі: матэматыка, астраномія, медыцына, геаграфія, гісторыя. Прынцыпы рымскага права леглі ў аснову заканадаўства многіх еўрапейскіх краін. Помнікі антычнага мастацтва і сэння захоўваюць сваю каштоўнасць. Да антычнасці ўзыходзяць амаль усе жанры еўрапейскай літаратуры.

Антычнасць адкрыла таксама новую старонку і ў гісторыі кнігі. Дзякуючы алфавіту, мастацтва пісьма стала амаль агульнадаступным. Змяніліся адносіны да яго. Калі на Усходзе пісцы складалі прывілеяваную касту, то ў Старажытным Рыме іх залічвалі да рамеснікаў, а іх шэрагі маглі папаўняцца нават з ліку рабоў. Грамадства патрабавала адукаваных людзей. Антычная сістэма адукацыі забяспечыла кнізе шырокую аўдыторыю і таму значна мацней, чым у Старажытным Усходзе, стымулявала развіццё кнігі.

2. *Грэцыя*. Першыя помнікі пісьменнасці на тэрыторыі Грэцыі адносяцца да эпохі росквіту крыцка-мікенскай культуры (XXI – XVI стст. да н. ч.). Для таго часу характэрным было піктаграфічнае пісьмо і іерогліфы.

У XVI – XI стст. да н. ч. распаўсюджваюцца лінейнае, а пазней і сілабічнае (складовае) пісьмо. Пачатакі фанетычнага пісьма ў Грэцыі адносяцца да IX – VIII стст. да н. ч., калі грэкі прынялі фінікійскі алфавіт і кірунак яго пісьма (справа налева). Да VIII – VII стст. да н. ч. адносяцца першыя запісы з выкарыстаннем грэчаскага алфавіта. Пераходным звяном у пісьме быў “бустрафедон”, калі чаргавалася напісанне радкоў справа налева, а потым злева направа і так далей. Не пазней VII – VI ст. да н. ч. з’яўляюцца першыя запісы міфаў, эпічных твораў Гамера “Іліяда”, “Адысея”, філасофскіх прац, заканадаўчых дакументаў. У V ст. у грэчаскім алфавіце з’яўляюцца знакі для галосных літар, а ў IV ст. да н. ч. яны пераходзяць на пісьмо злева направа. Старажытнейшы захаваны скрутак на грэчаскай мове – паэма Цімафея Мілецкага “Персы” (знойдзена ў 1903 г.) адносіцца да першай паловы IV ст. да н. ч. Большасць вядомых твораў, выкананых на папірусе, захаваліся ў выглядзе ўрыўкаў.

Росквіт антычнай культуры і рабаўладальніцкага грамадства ў Грэцыі прыпадае на V ст. да н. ч., калі да яе набыткаў маглі далучыцца ўсе свабодныя грамадзяне. Цэнтрам грэчаскай культуры была Афінская рабаўладальніцкая рэспубліка са сталіцай у Афінах, дзе жылі знакамітыя грэчаскія дзеячы: трагікі – Эсхіл, Сафокл, Эўрыпід, камедыёграф –

Арыстафан (да нашага часу дайшло 11 яго п'ес). У развіццё грэчаскай навукі і культуры вялікі ўклад зрабілі філосафы-матэрыялісты Фалес, Анаксагор, Геракліт, Дэмакрыт; сафісты – Протагор, Горгій; ідэалісты – Сакрат, Платон, Арыстоцель, Піфагор. У Афінскай рэспубліцы, як і ў іншых грэчаскіх гарадах-дзяржавах, народная адукацыя стаяла на значнай вышыні – дзеці ўсіх грамадзян навучаліся ў школе. У Афінах існавалі таксама дзве вышэйшыя школы, дзе юнакі вывучалі навукі пад кіраўніцтвам настаўнікаў-філосафаў. Найбольш вядомымі з філасофскіх школ былі дзве: школа Платона, заснаваная паблізу Афін у садах у гонар памяці героя Акадэма (ад гэтага ўласнага імя і паходзіць слова “акадэмія”), і школа Арыстоцеля. Калі вучэнне Платона было абстрактным, то выкладанне Арыстоцеля засноўвалася пераважна на назіранні з'яў прыроды. Ён чытаў свае лекцыі вучням у час прагулак. Некаторыя з твораў Арыстоцеля, якія дайшлі да нашага часу з'яўляюцца запісамі яго лекцый, зробленымі вучнямі. Адною з вышэйшых праяў элінскага творчага генія было тэатральнае мастацтва. У перыяд росквіту афінскай культуры былі створаны выдатнейшыя трагедыі і камедыі.

Неабходна адзначыць, што рэлігія ў жыцці антычнага грамадства адыгрывала значна меншую ролю, чым ва ўсходнім рабаўладальніцкім грамадстве і нават ў больш познім – феадальным. Новыя рысы свецкасці грэчаскай культуры асабліва праяўляюцца ў эпоху элінізма (III – II стст. да н. ч.): развіваецца ваенная тэхніка, марская справа; высокага ўзроўню дасягаюць дакладныя навукі. Асаблівую ролю ў культурным жыцці элінізма мела Александрыя – сталіца эліністычнага Егіпта. Уладарыўшыя там Пталамеі, імкнучыся ўмацаваць свае пазіцыі ў Егіпце, заваяваць аўтарытэт у Грэцыі і надаць свайму цараванню арэол асветніцтва і культурнасці, шырока прыцягвалі ў Александрыю выдатных вучоных і пісьменнікаў. Навуковым цэнтрам Александрыі з'яўляўся створаны першымі Пталамеямі Александрыйскі Музейон (уяўляў адначасова бібліятэку, навучальную і навуковую ўстанову). У бібліятэцы налічвалася да 700 000 скруткаў. Гэта была буйнейшая бібліятэка антычнасці.

Значнай ступені развіцця дасягае ў гэты час развіццё кніжнай справы. Галоўнымі матэрыяламі для пісьма ў антычнасці служылі папірус, пергамен і драўляныя дошкі. Да з'яўлення папірусу ў Грэцыі карысталіся чарапком з гліны – астраконам (ст.-грэч. τὸ ὄστρακον), які часцей быў чарапком ад глінянага посуду. У параўнанні з дарагім папірусам чарапкі з гліны былі даступнымі і служылі для запісаў, разлікаў, гаспадарчай перапіскі, кароткіх пісем. На астраконах вучні выконвалі школьныя дамашнія заданні. Тэкст на астраконах пісалі чарнілам або выдрэпвалі. Былі знойдзены цэлыя архівы астраконаў (напрыклад, «Архіў Ніканора»). У Афінах астраконы выкарыстоўваліся для галасавання ў працэдуры астракізму і таму з'яўляюцца

каштоўнай крыніцай ведаў паўсядзённага і палітычнага жыцця. Астраконы вывучае папіралогія. Матэрыялам для пісьма маглі служыць таксама пальмавыя лісты.

У VI – V стст. да н. ч. шырокае распаўсюджанне атрымліваюць драўляныя дошкі і васкаваныя таблічкі (выкарыстоўваліся для выканання школьных практыкаванняў, дзелавых запісаў, перапіскі). Некалькі таблічак ужо складалі кнігу – кодэкс (codex – абрубак дрэва, затым – змацаваныя, звязаныя адна з адной таблічкі праз зробленыя ў іх адтуліны). У залежнасці ад колькасці таблічак адрознівалі дыпціх (2 таблічкі) – *diptycha*, трыпціх (3) – *triptycha*, тэтрапціх (4) – *tetrptycha* і г. д. – поліптых (шмат) – *poliptycha*. Пры складанні кодэкса воскам пакрывалі ўнутраныя бакі крайніх дшччак і атрымлівалася штосьці падобнае на сучасную вкладку. А вонкавыя бакі багатыя людзі ўпрыгожвалі золатам, касцянымі інкрустацыямі, больш бяднейшыя – выводзілі свае імёны. Інструментам для пісьма на васкаваных дошчачках служыў асобы грыфель – сцілус (сучасны выраз “літаратурны стыль”).

У V ст. да н. ч. распаўсюджанне атрымлівае папірус, які трапіў у Грэцыю не раней VII ст. У Александрыйскай бібліятэцы былі выпрацаваны асобыя правілы вытворчасці рукапісу, дакладна вызначаны памеры скрутка – вышыня ў 20 – 30 см (аднак вядомы скрутак у 37 см – трагедыя Эўрыпіда; а таксама мініяцюры – усяго 5 см – зборнік эпіграм на жанчын II ст. да н. ч.). На папірусе і на пергамене пісалі ў асноўным заостранай камышовай палачкай – каламам (лац. *calamus*).

Загаловак кнігі размяшчаўся ў канцы, або ў пачатку кнігі. Маглі таксама ўказвацца аўтар і першыя словы твора. Загалоўкі выдзяляліся чырвоным чарнілам (адсюль і “чырвоны радок”). У афармленні ўжывалася чарніла залатога і сярэбранага колераў. Скрутак са склееных аркушаў папіруса (звычайна не больш за 20) па-грэчаскі называўся *tomos* (сучаснае – “том”). Сярэдні аб’ём – 5–6 см, каб зручна было трымаць у руках. Тэкст пісалі слупкамі, вышыня якіх займала ад 2/3 да 5/6 вышыні скрутка. Да скрутка прымацоўвалі пергаменную стужку з скарочаным загалоўкам (*titulus*) або выпісвалі тытул на адваротным баку скрутка. Скруткі маглі захоўвацца пры добрым даглядзе да 200 гадоў. Каб падоўжыць жыццё папіруснай кнізе яе змазвалі кедравым алеям і захоўвалі ў пергаменным футурале. Багатыя людзі маглі дазволіць ўпрыгожанне футурала пупурам, замаўлялі таксама спецыяльныя скрынкі – мембрану, у якіх захоўвалі ад 5 да 15 скруткаў. Для разгортвання скруткаў выкарыстоўваліся спецыяльныя драўляныя палачкі з галоўкай, якая таксама ўпрыгожвалася (разьбой, наканечнікамі, золатам, слановай косцю).

У хуткім часе на змену папірусу прыходзіць пергамен – матэрыял для пісьма са скуры жывёл, часцей – козаў, авечак, цялят, радзей – тусоў, зайцаў, кошак. Доўгі час папірус і пергамен суіснавалі паралельна і асноўнай формай пэўны час заставаўся скрутак. Напрыклад, Цыцэрон сцвярджаў, што бачыў тэкст усіх 24 песень “Іліяды”, перапісаны на такім тонкім пергамене, што ўвесь скрутак змяшчаўся ў арэхавай шкарлупіне.

Хоць пергамен быў адначасова дарагім матэрыялам, бо на выраб нават адной кнігі трэба было забіць цэлы статак авечак ці козаў, аднак з III стст. да н. ч. з-за ўпадку вытворчасці папіруса ў Егіпце, ён выходзіць на першае месца і выцясняе папірус. Вываз папіруса з Егіпта перарываецца ў VIII ст. пасля заваявання яго арабамі, адначасова арабы прынеслі з сабой новы матэрыял для пісьма – паперу.

Ужыванне ж пергамену канчаткова зацвердзіла пераход на новую форму кнігі – кодэкс (вядомы ўжо ў V ст. да н. ч.). Старажытнейшыя з захаваных кодэксаў адносяцца, праўда, толькі да III ст. н. ч. З поспехам кодэкс стаў распаўсюджвацца сярод гандляроў. Гэта забяспечвалася яго практычнасцю, даўгавечнасцю, зручнасцю карыстання. Кодэкс уяўляў з сябе сшыткі аб’ёмаў у 4–36 старонак. Фармат яго быў розны, часцей –ін-кварта, ін-актава, у III – IV стст. з’яўляюцца і вялікія фарматы ін-фолія – у аркуш. У кодэксе з’яўляюцца высунутыя ўлева радкі з павялічанай літарай; з’яўляецца пагінацыя (нумарацыя) старонак. Загалоўак у кодэксе, як і ў скрутках, яшчэ доўгі час пісалі ў канцы кнігі – у калафоне. Аднак паступова загалоўак замацоўваецца за пачаткам. Кодэксы багата ілюструюцца. У галіне кніжнай справы адбываецца падзел працы, узнікаюць новыя прафесіі: перапісчыка, рэдактара, карэктара, пераплётчыка.

Адпаведна развіваецца кніжны гандль і бібліяфільства (збіранне кніг), пашыраецца кола чытачоў. Так, у V ст. да н. ч. у Афінах можна было купіць кнігу, кошт якой залежаў ад аб’ёму, мастацтва афармлення кнігі, яе папулярнасці. У гэты час узнікаюць такія тэрміны, як “бібліяпола” (кнігагандляр), “бібліятэка” (першапачаткова так называліся кніжныя лаўкі). Знакамітымі збіральнікамі кніг былі Платон, Арыстоцель, Пталамей. Рост колькасці кніг выклікаў да жыцця і першыя ідэі аб цензураванні кніг (Платон), а таксама першыя бібліяграфічныя працы “Pinakes” (“Пінакес”) Калімаха, каля 305–250 гг. да н. ч., у якой былі адлюстраваны найбольш каштоўныя кнігі з Александыйскай бібліятэкі.

3. *Рым.* Ранняя рымская культура развівалася пад уплывам грэчаскай культуры. У VIII ст. да н. ч. на заходнім беразе Апенінскага паўвострава ўзнікла грэчаская калонія Кумы, якая пераўтварылася ў буйны гандлёвы і культурны цэнтр. Адсюль прыйшло і грэчаскае пісьмо, якое перанялі этрускі – продкі рымлян (іх алфавіт складаўся з 19 літар). Да нашага часу дайшло

больш за 8 тысяч помнікаў этрускай пісьменнасці, у асноўным гэта надпісы на пахавальных плітах (не расчытаны у сувязі са знікненнем этрускай мовы ў пачатку новай эры). Праз этрускаў грэчаскі алфавіт атрымаў распаўсюджанне сярод іншых італійскіх народаў. З цягам часу запазычаны алфавіт быў відазменены, галоўным чынам у графіцы літар, і прыняў прыкладна ў II ст. да н. ч. новую лацінскую форму.

Старажытнейшымі рымскімі помнікамі пісьма на лацінскай мове з'яўляюцца надпісы на “чорным камені Ромула” і на “на залатой спражцы Пранесты”, якія адносяць да 600 г. да н. ч. У гэты час лацінскі алфавіт складаўся з 21 літары, пазней дадаліся яшчэ тры.

Значнае распаўсюджанне граматыкі ў эпоху Рымскай рэспублікі і ранняй імперыі садзейнічала развіццю кніжнай справы. Пра гэта сведчаць творы Марцыла, Святонія, Вітрувія і інш.

Для пісьма выкарыстоўваліся разнастайныя матэрыялы: гліна, пальмавыя лісты, ліпавае луб (лац. *liber* – “кніга” – луб), тканіна (“льняныя” кнігі). Адным з самых распаўсюджаных быў як і ў Грэцыі гліняны чарапок – астракон. На свінцовых рулонах запісвалі малітвы і заговоры, якія апускаліся ў магілу разам з пакойнікам. Для пісьма на пальмавых і свінцовых лістах выкарыстоўвалі металічныя інструменты.

Галоўным жа матэрыялам у антычнасці служыў папірус, пергамен, драўляныя vascaваныя дошчачкі. Рымскія дошчачкі (*tabulae*) ўжываліся вельмі шырока. Іх фарбавалі ў белы колер (адсюль слова “альбом” – “*Album*” – “белая дошка”), пакрываючы часцей цёмным воскам. Металічны інструмент для пісьма на vascaваных дошчачках таксама, як і грэкаў называўся стылем (адзін канец – заостраны для пісьма, другі – у выглядзе лапачкі для зацірання непатрэбнага). Выкарыстанне такіх дошчачак таксама спрыяла распаўсюджанню кодэкса (2 звязаныя дошчачкі – *duplices*, 3 – *triplices*, шмат – *poliplieses*). Прыкладна ў I ст. разам з ужываннем пергамена кніга набывае той выгляд, як і сучасная. Старажытнейшыя кодэксы, захаваныя да нашага часу, напісаны ў сярэдзіне IV ст. Аднак захаваліся і ўрыўкі кодэксаў II ст., акрамя таго вядома эпіграма рымскага паэта Марцыла канца I ст. з апісаннем кнігі – паэмы Вергілія. З апісання відаць, што кніга мела форму не скрутка, а кодэкса. Такім чынам, не пазней чым каля 100 года да н. ч. (або ў II ст.) кніжныя кодэксы ўжо вырабляліся і былі распаўсюджаны разам з папіруснымі і пергаменнымі скруткамі.

Разам з прамым, чатырохвугольным капітальным шрыфтам, які быў прыдатны для высякання на камені, у Рыме, як і ў Грэцыі, узнікае новы шрыфт – закруглены, больш гнуткі і вытанчаны, які атрымаў назву унцыял, а таксама распаўсюджваецца курсіў – скорапіс. Уплыў грэчаскай культуры быў

значным і ў развіцці кніжнага гандлю і бібліяфільства ў Рыме. Так, у I ст. да н. ч. кніжны гандаль лічыўся прыбыткавай справай.

У Старажытным Рыме ўзнікла нават “выдавецкая” справа, пачынальнікам якой быў сябра Цыцэрона Ціт Пампей Атык (109 – 39 гг. да н. ч.), які ўвёў масавы выраб рукапісаў для продажу. Атык праславіўся выданнем першай ілюстраванай кнігі, якой былі “Партрэты” Тэрэнцыя Варона (116 – 27 гг. да н. ч.), уключаўшыя 700 біяграфій і выяў, якія былі выкананы ксілаграфічным спосабам, вытных рымлян і грэкаў.

Цэны на кнігі былі параўнальна невысокія. Напрыклад, Марцыял прадаваў свой твор “Ксеніі” (14 старонак спорным пісьмом) па 30 драхм (капеек). Імператарскі Рым быў горадам чытання, у якім жыло мноства вучоных і аматараў-кніжнікаў сярод арыстакратаў. У кожнага багатага рымляніна была бібліятэка. Знакамітым бібліяфілам быў Цыцэрон, які з любоўю гаварыў пра свае зборы кніг. Кнігі захоўваліся на паліцах, у пранумараваных футуралах, да якіх былі прымацаваны таблічкі з загалоўкамі. Па прыкладу грэкаў рымляне пачалі ствараць гарадскія бібліятэкі, якімі сталі публічныя бібліятэкі – цэнтры навукі, культуры і асветы. Па меры распаўсюджвання новай рэлігіі ўзніклі і хрысціянскія бібліятэкі. Кожная буйнейшая бібліятэка мела сваю майстэрню па перапісцы кніг, а таксама пасылала сваіх перапісчыкаў для зняцця копіяў у іншыя бібліятэкі. Традыцыйна рымскія бібліятэкі мелі два фонды – лацінскі і грэчаскі. У кожнай бібліятэцы існаваў каталог.

Кніжныя лаўкі таксама служылі месцам сустрэч аматараў літаратуры і мастацтва. Часцей за ўсё ў памяшканні кніжнай лаўкі займаліся таксама перапіскай і тыражыраваннем рукапісных твораў. Кнігі чыталі ўслых як ў кніжных лаўках, так і ў банях, за трапезай, на прагулках, у пасцелі. Праўда, кніга прыносіла прыбытак у асноўным гандлярам, бо аўтарскага права яшчэ не існавала. У перапісцы кніг і ў бібліятэчным абслугоўванні чытачоў шырока выкарыстоўвалася праца рабоў.

Часта кніга становілася вострай зброяй у палітычнай палеміцы. Палеміка – як літаратурная, так і палітычная – вялася або вусна, або сродкам распаўсюджвання брашур. Урадавыя паведамленні для насельніцтва размяшчаліся прама на сценах, у найбольш бойкіх месцах. З такіх паведамленняў і нарадзіліся першыя прататыпы сучасных газет – “Acta senatus” – “Сенацкая хроніка” (заснавана Цэзарам у 59 г. да н. ч.), “Acta diurna urbis” – “Штодзённая рымская грамадская хроніка”. Гэта былі набеленыя дошкі, падобныя да сучасных афіш, развешаныя на слупах. Граматныя рабы перапісвалі гэтыя афіцыйныя ведамасці на vascaваныя таблічкі і разносілі рымскай знаці. “Хронікі” рассылаліся нават па пошце ва ўсе правінцыі Рымскай імперыі.

Рост выкарыстання пісьмовага слова ў IV – III стст. да н. ч. у палітычнай барацьбе прывёў і да яго ганення. Нават у старажытных Афінах творы філосафа-матэрыяліста Эпікура (342–270 гг. да н. ч.) былі ў значнай ступені знішчаны па абвінавачванні аўтара ў бязбожжы. У Рыме ў часы праўлення Аўгуста былі ганенні на кнігі, якія змяшчалі прароцтвы пра гібель краіны (было знішчана да 2 тысяч кніг). Імператар Нерон загадваў знішчаць кнігі, у якіх яго высмейвалі. Даміцыян прыгаварыў да пакарання не толькі гісторыка, які пісаў у духу не адпаведным імператару, але і ўсіх гандляроў, якія распаўсюджвалі гэтыя творы. Мяркуюць, што і творы Тацыта не дайшлі поўнасцю да нас, бо ён адкрыта выступаў супраць імператараў Нерона і Даміцыяна.

З таго моманту, як хрысціянства стала дзяржаўнай рэлігіяй, пачалася сапраўдная вайна супраць ерытыкоў, якімі з’яўляліся антычныя аўтары. Так, у пачатку IV ст. па загаду імператара Канстанціна былі знішчаны ўсе працы Арыя. Антычная кніга панесла значныя страты: дастаткова сказаць, што нам вядомы назвы трох тысяч грэчаскіх камедый і трагедый, а цалкам захаваліся тэксты толькі 44 з іх. Карыстаючыся эдыктам імператара Феадосія аб закрыцці паганскіх храмаў, архіепіскап Феафіл накіраваў свае сілы на знішчэнне Александрыйскай бібліятэкі.

Кнігі ў Рымскай імперыі гінулі і ад стыхійных бедстваў, якім было, напрыклад, вывяржэнне Везувія ў 79 г. (н. ч.), якое прывяло да гібелі трох гарадоў – Пампеі, Геркуланума, Стабій і некалькіх невялікіх населеных пунктаў і віл. У працэсе раскопак (1748 г.) выявілася, што ў гарадах усё захавалася такім, якім было да вывяржэння, у тым ліку і скруткі кніг на паліцах. Страты былі нанесены кніжнай культуры Рыма захопамі готаў (410 г.), вандалаў (455 г.). Так, у адным са сведчанняў падзення Рыма – пісьме багаслова Іераніма ад 412 г. напісана: “...Горад, які захапіў увесь свет, сам аказаўся захопленым; больш за тое, голад папярэднічаў мячу, і толькі нямногія з гараджан ацалелі, каб стаць пленнікамі”.

Распад Рымскай імперыі ў V ст. стаў пачаткам ужо новай гістарычнай эпохі – Сярэднявечча, асноўнай дыпламатычнай мовай якога ў Еўропе становіцца латынь, а лацінскі шрыфт атрымлівае паступовае распаўсюджанне ў VIII ст. у Англіі і Германіі, у IX ст. – у Францыі, у XIII ст. – у Чэхіі, у XIV ст. – у Польшчы, Венгрыі, Літве.

Тэма 7. Кніга ў эпоху Сярэднявечча

Асноўныя пытанні:

1. Агульная характарыстыка.
2. Матэрыяльная форма кнігі і яе асаблівасці.
3. Тыпы кнігі.

4. Книга ў Заходняй Еўропе (Англія, Германія, Францыя, Італія).
5. Книга на Усходзе (яўрэйскія, арабскія, кітайскія і японскія рукапісныя кнігі).

Асноўная літаратура:

1. *Владимиров, Л.И.* Всеобщая история книги / Л.И. Владимирова. – Москва : Книга, 1988. – С. 26–54.
2. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 63–86.
3. *Шомракова, И.А.* Всеобщая история книги / И.А. Шомракова, И.Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 17–37.

Дадатковая літаратура:

1. История книги / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой. – Москва : Светотон, 2001. – С. 47–54.
2. *Немировский, Е. Л.* Большая книга о книге : справочно-энциклопедическое издание / Е. Л. Немировский. – Москва : Время, 2010. – 1088 с. : ил.
3. Рукописная книга : [еврейская, сирийская, арабская, византийская, латинская] // Книговедение : энцикл. словарь. – Москва : Сов. энцикл., 1982. – С. 464–469.

Лекцыя

1. Развіццё антычнай кнігі было перарвана гібеллю Заходняй Рымскай імперыі, у выніку чаго ў V – VI стст. сфарміраваліся “варварскія каралеўствы”, заснаваныя готамі, вандаламі, франкамі, бургундамі, лангабардамі і інш. Канец V ст. прынята лічыць пачаткам адліку *новай эпохі* – *Сярэднявечча*. Змены ў грамадстве, а менавіта складанне феадальных адносін, цягнулі за сабой і змены ў ідэалогіі, грамадскай свядомасці. Хрысціянскае вучэнне, якое яшчэ ў антычным грамадстве з формы пратэсту пераўтварылася ў пануючую рэлігію, ахоплівае ўсё сярэднявечнае грамадства. Асноўнай рысай еўрапейскай культуры V – XII стст. становіцца яе яркая выражаная рэлігійны характар. Фарміраванне грамадскіх ідэалаў і светапоглядаў адбывалася пад уздзеяннем рэлігійнай свядомасці. Адзіным, што сярэднявечча ўзяло ад загінуўшага старажытнага свету, было хрысціянства, якое стала на абарону інтарэсаў правячых пластоў грамадства. Духавенства, якое лічылася ў той час самым адукаваным класам, пераўтварыла царкоўную догму “ў зыходны момант і аснову мыслення”. Царква, валодаўшая ў еўрапейскіх краінах амаль трэцяй часткай зямлі, уяўляла з сябе моцную феадальную арганізацыю, якая асвятляла існуючы дзяржаўны лад. Фактычна яна канцэнтравала ў сваіх руках не толькі царкоўную, але і свецкую ўладу. Змест усіх навук быў прыведзены ў адпаведнасць з вучэннем царквы. Зыходзячы з прызнання наяўнасці

правобразаў усяго існуючага ў свеце і немагчымасці спасцігнуць іх як народжаных Богам, можна было толькі наблізіцца да боскага прататыпу, які лічыўся нязменным Адсюль адметная рыса сярэднявечнага светапогляду – устойлівасць і кананічнасць.

Неправільна было б думаць, што дзеячы навукі і культуры разглядаемага перыяду поўнасю ігнаравалі спадчыну старажытнага свету. Цэнтрамі кніжнай мудрасці становяцца ў гэты час манастыры і саборы, а вучонымі – манахі і іншыя прадстаўнікі культу. Такім чынам, інтэлігенцыю новага грамадства прадстаўляла духавенства. Вывучэнне некаторых антычных аўтараў лічылася неабходным, бо царква старалася абаперціся на іх аўтарытэт. У сувязі з тым, што мовай каталіцкай царквы стала латынь, у манастырах і саборных школах на зянятках чыталіся лацінскія тэксты, г.зн. і творы антычных аўтараў. І нарэшце, пры манастырах і саборах былі бібліятэкі – адзіныя кніжныя цэнтры ранняга сярэднявечча, у якіх сканцэнтраваліся і захоўваліся ад знішчэння антычныя рукапісы. Такім чынам, манастыры і саборы ранняга сярэднявечча, якія былі і цэнтрамі хрысціянскай адукацыі, з’яўляліся і захавальнікамі рэшткаў антычнай культуры. Аднак трэба адзначыць, што гэта адносілася толькі да абмежаванага кола антычных помнікаў – тых, якія не выклікалі да сябе варожых адносін з боку царквы. Астатняе бязлітасна знішчалася.

Царква пачала сваю дзейнасць са складання сумна вядомых спісаў забароненых кніг (*Index librorum prohibitorum*). Афіцыйная дата зацвярджэння першага такога індэкса адносіцца да 325 г., калі на Нікейскім саборы была аддадзена анафеме арыянская ерась. Рашэнне гэтага сабора з’явілася юрыдычным дакументам і прэцыдэнтам для наступных забаронаў.

2. *Матэрыяльная форма кнігі.* Матэрыялам для пісьма ў Сярэднявеччы служыў, галоўным чынам, пергамен, які ў VII ст. практычна выцясніў канчаткова папірус. На раннім этапе пергамен спачатку фарбавалі ў пурпур, пісалі золатам або срэбрам. У XIII ст. ствараюцца гарадскія цэхі па вытворчасці пергамена (да гэта манаполіяй валодалі манастыры), але яго ўсё роўна не хапала і быў ён зусім нетанным матэрыялам. Таму атрымліваюць распаўсюджанне палімсесты – пергамены, з якіх быў сцёрты, сашкрэблены першапачатковы тэкст, а затым нанесены новы. У выніку мноства тэкстаў асабліва антычных былі назаўсёды страчаны (Ціта Лівія, Вергілія, Эўкліда). Ужо ў XVII ст. спрабавалі ўзнаўляць падобныя тэксты, прымяняючы розныя кіслоты. Сёння для гэтага прыстасоўваюць іншыя тэхналогіі, напрыклад фатаграфаванне.

Інструментам для пісьма з’яўляўся спачатку каламус і птушынае пер’е, як у антычнасці, пазней – гусінае пер’е (*penna*). Карысталіся таксама і металічным пер’ем, але значна радзей з-за яго жосткасці. Для разліноўкі

выкарыстоўвалі востры срэбраны грыфель або свінцовы аловак. У 1125 г. для гэтага ўпершыню быў выкарыстаны графіт. Для размалёўвання і нанясення пазалоты выкарыстоўвалі асобы пэнзаль. Галоўнымі кампанентамі чарніла служыў чорны арэх (дубовая нарасць), сульфат медзі і гуміарабік. Густое чорнае чарніла той эпохі было па якасці вышэй антычных – яго цяжка было змыць. Шырока прымянялася каляровае чарніла, асабліва чырвонае, прыгатаванае, як у антыснасці, на свінцовай аснове.

У большасці рукапісных кніг Сярэднявечча тэкст размяшчаўся ў два слупкі. Размяшчэнню тэкста надавалася вялікае значэнне, асаблівую ролю адыгрывала кампазіцыя: важнае значэнне надавалася мастацтву афармлення кнігі – мініяцюрам, ініцыялам, віньеткам. Сярэднявечная кніга ўяўляла з сябе ўнікальны твор мастацтва і лічылася прадметам раскошы. Прызначалася для храмаў і манастыроў, багатых заказчыкаў, яна павінна была адпавядаць той пышнасці, якой акружалі сябе царква і вярхушка грамадства. Звычайна афармленнем кнігі займаўся не сам перапісчык (каліграф), а іншыя спецыялісты – мініятары (лац. *miniatur* – сурок, чырвоная фрба, адсюль і мастак, які маляваў каляровыя ілюстрацыі, мініяцюры, ініцыялы), рубрыкатары (лац. *rubric* – чырвоны, адсюль мастакі, якія малявалі загатоўкі, асобныя радкі), ілюмінатары.

Загатоўнага або тытульнага аркуша кнігі яшчэ не мелі. Тэкст пачынаўся словамі: “*Incipit liber*” (“Пачынаецца кніга”) або зусім без іх. Выхадныя дадзеныя калі-некалі прыводзіліся ў канцы кнігі, у калафоне. Знешняе афармленне сярэднявечнай кнігі таксама мела спецыяфічныя рысы. Папершае, памер, які быў ад гіганцкіх фаліянтаў да дробнага *duodeco* (у адну 12-ю). Памер залежаў, у асноўным, ад наяўнасці неабходнага пергамену. Толькі літургічныя кнігі заўсёды вырабляліся буйным фарматам.

Асноўнай формай кнігі ў Сярэднявеччы быў кодэкс – кніжны блок. Запоўненыя тэкстам аркушы складваліся ў сшыткі, якія звычайна нумараваліся рымскай лічбай, што паказвала колькасць аркушаў у сшытку: В (*in*io) – два, Т (*ern*io) – тры і г. д. Парадкавыя нумары сшыткаў сталі называць кустодамі (лац. *custos* – вартавы), якія замянялі ў сярэднявечнай кнізе пагінацыю – нумарацыю старонак, якая ўпершыню была прыменена толькі ў XIV ст. Таксама ў канцы кожнага аркуша было прынята запісваць першае слова наступнага – гэта называлася рэкламантам (у друкаваных кнігах XV – XVI стст. тое, што раней называлася кустодай, стала называцца сігнатурай, а рэкламант – кустодай). Падрыхтаваныя да пераплёту сшыткі, сшываліся ў блок на ручным пераплётным станку. Да спінкі з выступаючымі канцамі шнураў на верхнім і ніжнім сшытку прымацоўваліся пераплётныя вечкі. На пераплётныя вечкі ішлі дошкі цвёрдага дрэва, якія абцягваліся скурай або пергаменам, радзей тканінай (аксамітам, палатном) і

ўпрыгожваліся тым ці іншым спосабам (абклад). Для захоўвання кнігі ад пылу яе забяспечвалі металічнымі зашпількамі (лац. *fibula*) або тасьмой.

Стварэнне кнігі, яе перапіска і афармленне лічыліся выратавальнай і боскай справай. Майстрамі афармлення кнігі напачатку былі манахі. Як і цэнтармі перапіскі да XIII ст. заставаліся манастырскія скрыпторыі. Пазней, з XIII – XIV стст. – як да афармлення, так і перапіскі кніг далучаюцца міране. Каб вытрымаць канкурэнцыю, царква ў XIII ст. арганізавала манаскія згуртаванні, камуны – прамежкавае звязно паміж манастырскім скрыпторыем і майстэрняй рамесніка.

Значную ролю ў перапісванні і распаўсюджанні кніг адыгралі сярэднявечныя універсітэты, першыя з якіх сталі ўзнікаць у XII – XIII стст. Арганізацыя і нагляд па перапісцы і распаўсюджанні кніг даручаліся спецыяльным універсітэцкім стацыянарыям, якімі часцей за ўсё былі мясцовыя кніжныя купцы.

У XIV – XV стст. амаль ва ўсіх буйнейшых заходнееўрапейскіх культурных цэнтрах вытворчасць кніг і кніжнага гандлю пераходзіць у рукі гарадскіх рамеснікаў і купцоў, якія былі абсалютна незалежнымі ад універсітэтаў. Такім чынам, кніга становіцца таварам, узнікае кніжны рынак. З-за дарагавізны вучоныя і пісьменнікі вымушаны былі перапісваць для сваіх бібліятэк кнігі самі. Так, у X ст. графіня Анжуйская набыла зборнік пропаведзей за 200 авечак, 3 бочкі зярна і некалька шкурак куніцы; у Іспаніі за адзін манускрыпт аддавалі некалькі дамоў з вінаграднікамі; школьны падручнік каштаваў больш за 2 цялят. Як відаць, кніга ў асноўным была даступнай забяспечаным людзям – арыстакратыі, духавенству, купцам.

3. *Тыпы кнігі.* У Сярэднявеччы паводле афармлення вылучаюцца тры наступныя тыпы кніг – шыкоўныя, звычайныя (ардынарныя) і танныя (простыя – у асноўным малітоўнікі); паводле прызначэння – багаслужбовыя, чытальныя, свецкія.

Да шыкоўных і звычайных адносіліся розныя па змесце кнігі: псалтыр, Евангелле, малітоўнікі, часоўнікі, брэвіярыі, місалы, літаратурныя і гістарычныя творы. Сярод кніг другога тыпу – звычайных – былі таксама літургічныя кнігі, утылітарныя, кнігі для індывідуальнага чытання (рэлігійныя, у тым ліку павучальныя) і свецкія (белетрыстычныя і гістарычныя). Асноўнай кніга першапачатковага навучання лічыўся падручнік лацінскай мовы, складзены яшчэ ў IV ст. рымскім граматыкам Эліем Донатам. Шырокай папулярнасцю карысталіся пераклады на народныя мовы і адаптацыі твораў лацінскіх класікаў. Атрымалі распаўсюджанне таксама разнастайныя граматыкі і рыторыкі, кнігі па дакладных навукках – арыфметыцы, геаметрыі, астраноміі, працы па медыцыне. Сярод тэалагічных твораў вызначаліся працы Альберта Вялікага, Банавентуры, Фамы

Аквінскага, Дунса Скота. З канца XIII ст. сталі стварацца вучэбныя дапаможнікі на народных мовах.

Значную групу складалі кнігі, якія выкарыстоўваліся ў практычнай дзейнасці – утылітарныя. Калі ў XII – XIII стст. парадзі і рэцэпты для практычнага жыцця можна было атрымаць з прац энцыклапедычнага характару – “Сум” і “Зерцал”, то ў XIV ст. з’яўляюцца ўжо спецыяльныя кіраўніцтвы, трактаты, даведнікі. Вялікай папулярнасцю карысталіся траўнікі, кнігі разнастайных лекавых рэцэптаў, а ў канцы стагоддзя з’яўляюцца шматлікія падручнікі па дамаводству.

Развіццё народных моваў і зносін паміж народамі Еўропы паспрыялі з’яўленню слоўнікаў і размоўнікаў. Да ліку звычайных кніг адносіцца і комплекс тэхнічнай літаратуры, прысвечанай разнастайным рамёствам (будаўніцтву, механіцы, ваеннай справе). Сярод кніг для індывідуальнага чытання вылучаюцца як рэлігійныя, так і свецкія кнігі. Да першых адносіліся Біблія (Стары і Новы Запаветы, Псалтыр, Пасланні апосталаў; Брэвіарый, які складаўся са служб і малітваў на кожны дзень; псалмы, гімны, часоўнікі, місалы. Асабліва папулярнымі былі жыццёвыя зборнікі.

У складзе свецкай літаратуры для індывідуальнага чытання ў XIV – XV стст. асаблівае значэнне набывае кніга гістарычнага і мастацкага зместу. Сярод літаратурных твораў папулярнасцю карыстаюцца творы антычных аўтараў і італьянскіх гуманістаў – Плаўта, Тэрэнцыя, Апулея, Лукіяна, Петраркі, Бакачча, Пікаламні. У рыцарскім асяроддзі ствараецца эпічная паэзія, праслаўляючая подзвігі герояў – “Песня аб Раландзе” (XII ст.), “Паэма пра Сіда”, “Песня аб нібелунгах”; шырока распаўсюджваюцца рыцарскія раманы французскага паходжання, як “Трыстан і Ізольда”, англійскія раманы пра рыцараў “крутлага стала” і каралі Артуры. Акрамя гэтага вялікі поспех у чытачоў мелі сатырычныя творы, у якіх высмейваліся чалавечае глупства, і нават рыцарства і духавенства.

У XIV ст. у еўрапейскіх краінах паступова адмірае царкоўнае летапісанне, з’яўляюцца хронікі і шматлікія гістарычныя творы. Гісторыя роднай краіны на роднай мове становіцца любімым чытаннем. На народныя мовы перакладаюцца і перапісваюцца разнастайныя пасіяналы (“жарсці”), фарсы, маралітэ, раманы (“Гісторыя Аляксандра Вялікага”, “Гісторыя разбурэння Троі” і інш.).

Трэба адзначыць, што развіццё феадальных адносін у Сярэднявеччы на велізарных тэрыторыях Усходу і Захаду адбывалася нераўнамерна. Таму адзначаецца несупадзенне этапаў развіцця сярэднявечнай культуры. Звычайна паняцце “сярэднявечная культура” адносіцца да дараманскага (V–X стст.), раманскага (XI–XII стст.) і гатычнага перыядаў (XII–XIV стст.), а таксама да культуры Візантыі (V–XV стст.).

4. ЗАХОДНЯЯ ЕЎРОПА.

АНГЛІЯ. У I – II стст. н. ч. у Англіі, Брытаніі, яшчэ ў часы рымскага панавання з’яўляюцца, як адзначаюць вучоныя, першыя рукапісныя кнігі – лацінскія манускрыпты (attikians). У VI – VII стст. у манастырах Ірландыі і Уэльса ствараюцца першыя скрыпторыі па перапісцы кніг. У бібліятэках абатстваў збіраюцца як рэлігійныя, так і свецкія творы (антычных паэтаў, філосафаў, аратараў), пра што сведчыць, напрыклад, каталог бібліятэкі Ёоркскага абацтва, складзены англасаксонскім вучоным Алкуінам (каля 735 – 804 гг.). Гэта быў першы сярэднявечны каталог.

Росвіт жа вытворчасці рукапіснай кнігі адносіцца да канца XIII – XIV стст. Буйнейшым у той час скрыпторыем з’яўлялася ўласная кніжная майстэрня пры Дарэмскім каледжы, заснаваная епіскапам-бібліяфілам Рычардам дэ Бёры. Яго імя засталася ў памяці дзякуючы таксама нястомнай працы па зборы кніг і яго трактату аб любові да кніг – “Філабіблон” (“Любакніжжа”) 1345 г. Дарэчы, пачынаючы з 1473 г. “Філабіблон” выдаваўся 35 раз на 10 мовах. Рычарда дэ Бёры па праву лічаць бацькам еўрапейскай бібліяфіліі.

Найбольшае распаўсюджанне сярод рукапісных мелі творы айцоў царквы, Біблія (у XIV ст. Дж. Уікліф зрабіў першы поўны яе пераклад на англійскую мову), гістарычныя паэмы (“Беавульф”), рыцарскія раманы, павучальная царкоўная паэзія, жыцці святых, юрыдычныя творы, гістарычныя хронікі, “Кентэрберыйскія апавяданні” Дж. Чосэра. У XV ст. набываюць папулярнасць лісткі з тэкстамі народных балад.

У пачатку XV ст. ствараецца і першае прафесійнае аб’яднанне вытворцаў кніг – “Брацтва пісцоў”, што было звязана з пашырэннем дзейнасці універсітэтаў, з’яўленнем і выкарыстаннем паперы, пашырэннем функцый кнігапісных майстэрань, уладальнікі якіх самі вялі кніжны гандаль.

ГЕРМАНИЯ. Першыя ўласна германскія пісьмёны выкананы з выкарыстаннем рунічнага алфавіту (найранейшыя датуюцца мяжой новай эры, а больш познія 375 г. н. ч.). Ужываліся руны ў Германіі да пачатку VIII ст. З распадам Рымскай імперыі пад націскам паўночных заваёўнікаў (канец V ст.) стварыліся сярэднявечныя германскія дзяржавы. Германцы запазычылі ў рымлян права і рэлігію, а разам і літаратурную мову – латынь. Пры манастырах ствараюцца скрыпторыі для перапіскі богаслужбовых і багаслоўскіх кніг. Творы антычных аўтараў, якія захоўваліся ў манастырскіх бібліятэках, часта выкарыстоўваліся для вырабу палімпсестаў. У VIII – IX стст. у Германіі адзначаецца культурны пад’ём, які атрымаў назву “Каралінгскае адраджэнне”, калі сярэднявечная лацінская адукаванасць стала ўключаць у сябе і элементы антычнай культуры, калі былі створаны шматлікія школы і скрыпторыі, буйнейшы пры двары Карла Вялікага.

Вучонаму Алкуіну прыпісваецца выпрацоўка новага малюнку лацінскага шрыфту – т. зв. “каралінгскага мінускулу”, які ў канцы XI ст. эвалюцыяніраваў у дэкаратыўнае гатычнае пісьмо.

У пач. IX ст. у Германіі пачынаецца выраб паперы, які зрабіў танейшым і выраб рукапісаў, што ў сваю чаргу садзейнічала ўзнікненню свецкіх скрыпторыяў, напрыклад, Дзібальда Лаўбера ў Хагенаў (Эльзас) (1425 – 1467). Пры каралях саксонскай дынастыі Отанах германскі каралеўскі двор стаў адным з цэнтраў царкоўна-феадальнай культуры (славілася бібліятэка Отана III). У манастырскіх скрыпторыях асабліва ажывілася дзейнасць па стварэнні мастацкіх і гістарычных твораў на ўзор антычных – “Вальтэры” Экегарда (па ўзору “Энеіды”), “Саксонская хроніка” (па ўзору твораў рымскага гісторыка Салюстыя). Да шэдэўраў кніжнага мастацтва сярэднявечча адносяцца “Евангелле Карла Вялікага” (каля 800 г.), “Кодэкс Аўрэус” (напісаны залатым чарнілам), “Кодэкс Вітэкіндэус”, Вейгартнераўскі і Гейдэльбергскі спіскі песень Манэсе (каля 1320 г.) на лацінскай мове. Старажытнейшы з захаваных рукапісаў на старажытнай верхненямецкай мове – гераічны эпас “Песня аб Хільдэбранце” (пач. IX ст.), захоўваецца ва Універсітэцкай бібліятэцы ў Касэлі.

ФРАНЦЫЯ. У гісторыі рукапіснай кнігі Францыі вылучаюцца 2 перыяды: т. зв. манастырскі – з пачатку Сярэднявечча і да канца XII ст. (калі рукапісы вырабляліся і захоўваліся ў манастырах) і свецкі – з пачатку XIII ст. і да распаўсюджання кнігадрукавання (70-я гг. XV ст.) (калі цэнтр вытворчасці рукапісаў перамяшчаецца ў гарады). У паршы перыяд, росквіт якога прыпадае на VIII – IX стст. – таксама перыяд “Каралінгскага адраджэння”. У гэты час асабліва вызначаецца мастацтва афармлення рукапісных кніг – з’яўляюцца мініяцюры, ініцыялы, расфарбаваныя з выкарыстаннем золата і срэбра. У XI – XII стст. у манастырскіх скрыпторыях была створана найбольшая колькасць даціраваных і падпісаных кодэксаў. Асабліва вызначыліся ў гэтым поўнач і ўсход Францыі. Буйнейшым цэнтрам вытворчасці манускрыптаў быў манастыр Калюні. А скрыпторый абацтва Мон-Сен-Мішэль называўся нават “горадам кніг”, у ім быў створаны своеасаблівы “манастырскі” стыль кніжнага афармлення: спалучэнне яснасці пісьма з простаай дэкаратыўнасцю афармлення. Буйнейшыя манастыры з’яўляліся і цэнтрамі летапісання. Перапісваліся ж у першую чаргу літургічныя кнігі, кнігі па кананічным праве, творы айцоў царквы.

Першым пісьмовым дакументам на французскай мове прынята лічыць “Страсбургскія клятвы” (842 г.). На мяжы XI – XII стст. у Паўночнай Францыі з’явіўся самы значны і папулярны твор французскага эпасу – “Песня аб Раландзе”, які дайшоў да нашага часу ў некалькіх рэдакцыях (старэйшы спіс – т. зв. Оксфардскі спіс, каля 1170 г.). У XI – XII стст. у

манахтырскіх скрыпторыях Францыі існаваў падзел працы: апрацоўка пергамена, упрыгожанне, выраб пераплёту. З канца XII ст. адзначаецца упадак манахтырскіх скрыпторыяў.

Рост гарадоў, граматынасці садзейнічалі і росту попыту на кнігу, развіццю гарадскіх майстэрняў па вырабу рукапісных кніг. Пашыраецца таксама тэматыка і змест рукапісных кніг: рыцарскія раманы, гістарычныя хронікі, паэмы, тэатральныя п'есы, лірыка і інш. У XIII ст. зроблены пераклад з лацінскай мовы на французскую "Вялікай французскай хронікі", у XIV ст. – антычных аўтараў, Бібліі, твораў айцоў царквы. У сувязі з развіццём французскамоўнага кнігапісання назіраецца рост даступнасці кнігі, што таксама спрыяла ізноў жа пашырэнню вытворчасці кнігі.

Значную ролю ў росце попыту на кнігі адыгралі і сярэднявечныя універсітэты, якія пачынаючы з XIII ст., на змену манахтырам, становяцца цэнтрамі навукі і культуры (Парыж, Монпелье). У гарадскіх майстэрнях рамеснікаў, у асноўным, вырабляліся часасловы або часоўнікі (гадзінасловы) – малітоўнікі, якія мелі вельмі шырокае распаўсюджанне сярод розных пластоў грамадства. З другой паловы XIV – XV стст. іх вытворчасць набывае сапраўдны масавы характар.

У XV ст. у Францыі ствараюцца прадпрыемствы мануфактурнага тыпу па вытворчасці рукапісных кніг. Гэтаму садзейнічала як інтэнсіўнае развіццё гарадской рамесніцкай вытворчасці, так і поспехі ў галіне адукацыі. Развіццё кніжнай справы ў Францыі ў XV ст. характарызавалася павелічэннем колькасці перапісчыкаў, ілюстратараў, пераплётчыкаў. Так, напрыклад, у Парыжы ў 60-я гг. XV ст. працавала не менш 10 тыс. перапісчыкаў. У гэты ж час з'яўляюцца і першыя завезеныя ў Францыю друкаваныя кнігі з Германіі і Італіі.

ІТАЛІЯ. Асноўнымі цэнтрамі вытворчасці кніг былі такма манахтырскія скрыпторыі – Віварый (бліз Неапаля), Бабіа, Верона, Монтэкасіна, у якіх займаліся перапіскай богаслужбовых кніг, біблейскіх тэкстаў, твораў айцоў царквы, палемічнай літаратуры, твораў антычных і сярэднявечных аўтараў. Існавалі таксама свецкія скрыпторыі – пры дварах феадалаў, дзе, у асноўным, перапісваліся кнігі свецкага характару.

Раздробленасць Італіі ў перыяд ранняга сярэднявечча адмоўна паўплывала на развіццё духоўнай культуры, якая ў X – пачатку XI ст. аказалася ў стане ўпадку. Адбілася гэта ў кніжнай справе, у першую чаргу, на адносінах да анытчных і свецкіх аўтараў, кнігі якіх, у большасці сваёй, разглядаліся як грэшныя. Высокая цана на кнігі, яе маладаступнасць выклікалі ў сваю чаргу неабходнасць з'яўлення больш таных кніг, але і значна меншай якасці выканання.

З узнікненнем універсітэтаў у XII – XIV стст. попыт на кнігу ўзрастае. Вылучаюцца такія цэнтры кніжнай культуры як Фларэнцыя, Венецыя і інш. Тэматыка і змест кніг паступова набывае разнастайны характар (права, філасофія, прыродазнаўства, тэалогія, геаграфія), змяняецца знешні воблік кніг. Рэцэпцыя рымскага права выклікала з’яўленне вялікай колькасці спіскаў Зводаў грамадзянскага права Юстыніяна і каментарыяў да яго. Стварэнне медыцынскіх школ у Салерна і інш. гарадах садзейнічала росту патрэбнасці ў перакладах старажытных і ўсходніх медыцынскіх твораў (Ібн Сіны), пашырэнне філасофскай адукацыі – распаўсюджанню спіскаў філасофскіх і прыродазнаўчых твораў Арыстоцеля, арабскага мысліцеля Ібн Рушада (Авероэса), шматлікіх тлумачэнняў да іх. Дзякуючы універсітэцкім скрыпторыям распаўсюджвалася вучэбная і навуковая кніга. Студэнтам за плату прадастаўлялі тэксты для самастойнай перапіскі. Рост граматычнасці выклікаў і попыт на свецкую кнігу мастацкага, гістарычнага, маральнага і асветніцкага энцыклапедычнага зместу і ўжо не столькі на латыні, колькі на народнай жывой мове.

У канцы XIII ст. у Італіі з’яўляюцца папяровыя фабрыкі. Ва ўжытак на земну пергамену прыходзіць папера.

Новы этап у гісторыі італьянскай кнігі звязаны з эпохай Адраджэння, з ростам у гэты час цікасці вучоных-гуманістаў да класічнай старажытнасці, помнікаў антычнай літаратуры. У вытокаў Адраджэння стаяў “першы гуманіст” Франчэска Петрарка, які абследаваў шэраг манастырскіх бібліятэк у пошуках антычных кніг, выявіў невядомыя пісьмы і прамовы Цыцэрона. Першым як тэкстолаг стаў вывучаць старажытнарымскую літаратуру. Меў багатую бібліятэку.

5. ЯЎРЭЙСКІЯ РУКАПІСНЫЯ КНІГІ ўзніклі яшчэ ў XI – X стст. да н. ч. Старажытнаяўрэйскі алфавіт паходзіў ад фінікійскага. З V – IV стст. На аснове арамейскага пісьма развіваецца квадратнае яўрэйскае пісьмо. У 92 г. н. ч. быў зацверджаны канон Бібліі (Стары Завет) і выпрацавана сістэма чытання яе тэкстаў – масора (традыцыя). У I ст. н. ч. з’яўляецца кодэкс. З IX – X стст. папера – асноўны матэрыял для пісьма (пергамен выкарыстоўвалі для важных тэкстаў, як і форму кнігі – скрутак або сувой).

На працягу Сярэднявечча кніжная традыцыя ў яўрэяў захоўвалася і развівалася: перапісваліся кнігі Торы і ўсяго Старога Завета, Талмуда. Акрамя багаслоўскай літаратуры перапісваліся філасофскія творы, прыродазнаўчыя, свецкая літаратура. Яўрэйскія кнігі напісаны на розных мовах (народаў Азіі, Еўропы і Афрыкі), аднак асабліва важныя для культуры народа на старажытнаяўрэйскай і арабскай мове. Да Сярэднявечча адносяцца і першыя рукапісныя кнігі на гутарковай яўрэйскай мове – ідыш. Асноўны почырк пісьма – унцыял. Да X ст. выпрацаваўся і курсіў – “Рашы”. У розных

рэгіёнах быў свой курсіў: іспана-правансальскі, ашкеназскі (Германія, Усх. Еўропа, Расія), караімскі. Сціплыя ў афармленні. Найбольш ілюстраваныя – яўрэйскія рукапісы з Італіі эпохі Рэнэсансу. Яўрэйскія абшчыны высока цанілі кнігі і ўтрымлівалі бібліятэкі пры малітоўных дамах і школах.

АРАБСКІЯ РУКАПІСНЫЯ КНІГІ. Блізкі Усход перадаў у X – XIII стст. Заходняй Еўропе не толькі пераклады з грэчаскай мовы (на арабскую), але і арыгінальныя працы арабскіх і яўрэйскіх вучоных. Як адзначаў Л.І. Уладзіміраў, Еўропа да самага XII ст. была толькі перыферыйнай вобласцю грэка-арабскай навукі, з якой магла сапернічаць адна толькі Візантыя. Ужо з VIII ст. да н. ч. вядомы першыя помнікі пісьменства арабаў – надпісы на каменных стэлах. Росквіт сярэднявечнай арабскай культуры прыпадае на VIII – XI стст., калі на тэрыторыі ад Інда да Пірынеяў сфарміравалася арабская дзяржава – Арабскі халіфат (VII–VIII стст.), а яе пануючай рэлігіяй стаў іслам. Быў створаны першы буйнейшы кніжны помнік – Каран (VII ст.) – збор прамоўленых ад імя адзінага бога (алаха) адкровенняў, пропаведзей, публічных слоў і распараджэнняў арабскага прарока, заснавальніка іслама Мухамада (каля 570–632 гг.).

Арабская мова, як і латынь у Заходняй Еўропе, становіцца міжнароднай мовай. Арабскі алфавіт меў семітычнае паходжанне, а лічбы – індыйскае (пасля пераняты ў Еўропе і сталі называцца арабскімі). У матэматыцы да гэтага часу шэраг тэрмінаў арабскага паходжання (“алгарытм”). Арабы ў большай ступені, чым хто іншы, карысталіся антычнай спадчынай у навучы. Вядома, што ўжо ў VIII ст. перакладаюцца на арабскую мову працы грэчаскіх філосафаў, матэматыкаў і інш., праз якія і Еўропа паступова далучаецца да іх. Дзякуючы арабам у Еўропу трапіла папера, цэнтрам вытворчасці якой у VIII – IX стст. быў Самарканд (вытворчасць упершыню наладжана ў 760-я гады), пазней – Багдад, Дамаск, Трыпалі, Каір (арабы выкарыстоўвалі для пісьма і папірус, пергамен). Арабы ўдасканалілі таксама тэхналогію вытворчасці паперы. У XII – XIII стст. папяровая прамысловасць у арабаў распаўсюдзілася настолькі, што цэлыя вуліцы былі заселены аднымі папяровымі майстрамі. Узніклі разнастайныя гатункі паперы. Асабліва цанілася дамаская папера (“charta damascena”). Гэта адпаведна добратворна паўплывала на развіццё і кніжнай культуры.

У X ст. у адным Багдадзе налічвалася 100 кнігагандляроў. Іх кніжныя лаўкі сталі цэнтрамі інтэлектуальнага жыцця. У пачатку XII ст. у некаторых трыпальскіх скрыпторыях працавала па 180 работнікаў. Хаця арабы і запазычылі ў кітайцаў найраней спосаб каліграфіі (друку, з X ст.), аднак ён не атрымаў распаўсюджання і галоўнай заставалася перапіска кніг у скрыпторыях трасніковым каламам.

З Візантыі і Егіпта арабы перанялі і новую форму кнігі – кодэкс (з VII ст.). Найбольш раннім і распаўсюджаным шрыфтам быў куфічны шрыфт (VII – VIII стст.), а таксама “квітнеючы куфа” – арнаментаваная вязь. З IX – X стст. пашыраецца закруглены курсіўны шрыфт. У асноўным у афармленні рукапісаў арабы выкарыстоўвалі раслінкавы і геаметрычны арнамент. Праўда, у навуковых і мастацкіх творах з’яўляецца і мініяцюра (у рэлігійных – забаранялася) – “Кніга песень”. Своеасаблівая рыса пераплёту арабскіх рукапісаў – прадаўжэнне верхняга вечка (левай крышкі) ў выглядзе клапана, мастацкае ўпрыгожанне пераплёту арнаментаваным цісненнем. У Арабскім халіфаце развіваецца бібліятэчная справа, узнікаюць вышэйшыя навучальныя ўстановы – медрэсэ, а потым і універсітэты (раней, чым у Еўропе), у якіх выкладаюцца дакладныя і прыродазнаўчыя навукі. Цэнтры арабскай культуры панеслі значныя страты пад час ваенных паходаў рыцараў-крыжакаў і мангольскіх заваёўнікаў (XI – XIII стст.), Асманскай Турцыі (XVI ст.), качэўнікаў-бербераў і іспанскай рэканкісты.

Аднак да нашага часу захавалася каля 16 тыс. арабскіх папірусаў (фрагментаў, скруткаў, кодэксаў), да 2 тыс. пергаменных рукапісаў (784–1005 гг.), 600 тыс. папяровых рукапісных кодэксаў, якія знаходзяцца ў зборах звыш 50 краін, у тым ліку ў Турцыі (155 тыс.), Егіпце (80 тыс.), Іране (60 тыс.), Іраку і Марока (па 35 тыс.), Тунісе (25 тыс.), Вялікабрытаніі і Сірыі (па 20 тыс.), на тэрыторыі былога СССР (40 тыс., у асноўным – Санкт-Пецярбург і Масква).

РУКАПІСНАЯ КНІГА КІТАЯ І ЯПОНІІ. Пачынаючы з V ст. у Кітаі пануюць папяровыя скрутки – “цзюань” – (да 10 м даўжынёй і больш), якія накручвалі злева направа на драўляную палачку (“чжоу”). Для кніг рабілі вокладку: шоўкавую, палатняную, з тонкіх бамбукавых пласцінак. На вокладцы былі папружачкі для завязвання. Захоўвалі іх чахлах.

З V ст. пачынаецца і масавая перапіска і збор кніг рэлігійнага зместу. Рэпертуар рукапісных кніг у Кітаі быў даволі разнастайны – гэта як буддзейскія і канфуцыянскія кананічныя трактаты, так і геаграфічныя апісанні, календары, кнігі па медыцыне, зборнікі народных песень і вершаў, кіраўніцтвы па гаданню, заговорах, афіцыйныя дакументы і інш.

З VII ст., калі Кітай дасягае знешнепалітычных поспехаў і росквіту літаратуры і мастацтва, распаўсюджваецца і спосаб тыражыравання кніг – ксілаграфія (друк з драўляных дошак). Ствараюцца спецыяльныя ўрадавыя ўстановы для вытворчасці кніг, а таксама прыватныя майстэрні. З паляпшэннем якасці паперы з’явілася і новая форма кнігі, якая ўяўляла з сябе той самы доўгі ліст паперы, але не скручаны, а складзены ў выглядзе гармоніка. Асабліва шырока прымянялася ў буддзейскай рэлігійнай кнізе.

У пачатку X – XV стст. кітайцы ўдасканальваюць спосабы брашуроўкі кодэксаў. Прымяняючы такія як “матылэк”, “баобэйчжуан” – ахоп спінкі, “сянь-чжуаншу” – прашыўная брашуроўка.

У кніжным рэпертуары значнае месца займалі падручнікі, навуковая, энцыклапедычная і даведчаная літаратура. Асаблівую каштоўнасць і вядомасць маюць кітайскія энцыклапедыі, якія з’яўляюцца творамі калектыўнай творчасці многіх вучоных тых часоў. З такіх энцыклапедый можна назваць тры, якія датуюцца другой паловай X ст.: “Тай пін юйланы”, “Цэ фу юань гуй”, “Вэнь фань ін хуа”. Кожная з энцыклапедый складаецца са 100 главаў, якія перапісваліся з кніг-скруткаў, што не дайшлі да нашых часоў. “Юн-лэ да дзянь” – буйнейшы кітайскі рукапісны энцыклапедычны слоўнік, складанне якога было завершана ў 1407 г. Налічвае 22 927 главаў у 11 915 тамах. У стварэнні кнігі прымалі ўдзел 2 169 чалавек. Энцыклапедыя існуе ў двух рукапісных камплектах. Захавалася толькі каля 200 тамоў, якія знаходзяцца ў Пекінскай НБ. Значныя кітайскія кнігазборы захоўваюцца сёння ў Англіі, ЗША і Японіі.

Першыя рукапісныя кнігі ў Японіі былі перапісаны з кітайскіх. Арыгінальныя, створаныя ў самой Японіі, датуюцца VIII ст. (“Кодэкс Сетоку-Тайсі”, “Запіскі старажытнасці”, “Аналы Японіі”, “Апісанне зямель”, “Думы пра водараслі і вецер”, “Дзіўная аповесць пра японскага духа”).

З VII – VIII стст. у Японіі існавалі спецыяльныя майстэрні па вырабу кніг: манастырскія па перапісцы рэлігійных кніг; урадавыя – для стварэння дзяржаўных хронік; прыватныя (федалаў, гараджан). Кнігі мелі форму скруткаў – макімона, і ў асноўным – гэта паэзія, гістарычныя хронікі. Галоўнейшае месца ў японскай кніжнасці займалі і рэлігійныя буддыскія кнігі. У IX – XI стст. распаўсюджваюцца аповесці-мангарці, прысвечаныя жыццю арыстакратыі – “Аповесць аб Опцікубе”, каханню – “Аповесць аб Гэндзіме”, фальклорныя творы – “Аповесць аб дуплістым дрэве”, гістарычныя – “Сказанне аб славе” (у 40 тамах). У X – XI стст. з’яўляюцца ілюстраваныя рукапісы – эмакімона – карціны-скрутки на літаратурныя, гістарычныя або рэлігійныя тэмы. Для эмакімона выкарыстоўваліся папера і шоўк. Скрутак разгортваўся і ўзнікала ўражанне рухомай панарамы. Тэкст успрымаўся як малюнак – з мастацкага пункту гледжання. Мастацтву кайграфіі надавалася вялікая ўвага.

У канцы XII – пачатку XIV ст. рэпертуар, жанры свецкай рукапіснай кнігі Японіі значна пашыраюцца, з’яўляюцца шэраг тэм, звязаных з ваеннымі падзеямі (ваенныя эпапеі – гункі). У XIII – XIV стст. з’яўляюцца і першыя філасофскія творы, першыя аўтарскія гістарычныя працы. У XV – XVI стст. ствараюцца авантурна-гераічныя раманы, раманы-паэмы (“12 песень Дзеруры” – пра каханне). Адначасова з вытворчасцю рукапіснай кнігі ў

Японіі з VIII ст. развівалася кнігадрукаванне, заснаванае на друку з медных пласцін, а з X ст. – таксама і з драўляных дошак.

Тэма 8. Пісьменства і кніга на тэрыторыі Старажытнай Русі

Асноўныя пытанні:

1. Агульная характарыстыка і асаблівасці рукапіснай кнігі.
2. Раннія рукапісныя кніжныя помнікі.
3. Рэпертуар рукапіснай кніжнасці і асноўныя цэнтры кнігапісання.

Асноўная літаратура:

1. *Владимиров, Л.И.* Всеобщая история книги / Л.И. Владимирова. – Москва : Книга, 1988. – С. 26–54.
2. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 75–81.
3. *Шомракова, И.А.* Всеобщая история книги / И.А. Шомракова, И.Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 17–37.

Дадатковая літаратура:

1. История книги / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой. – Москва : Светотон, 2001. – С. 47–54; 100–119.
2. *Немировский, Е. Л.* Большая книга о книге : справочно-энциклопедическое издание / Е. Л. Немировский. – Москва : Время, 2010. – 1088 с. : ил.

Лекцыя

1. Дадаткова высокі ўзровень сацыяльна-эканамічнага развіцця насельніцтва Старажытнай Русі ў I тысячагоддзі н.ч. стварыў перадумовы для ўжывання сістэмы запісвання інфармацыі: ускладненне гаспадарчай дзейнасці патрабавала фіксавання вытворчага вопыту; развіццё сацыяльных адносін – замацавання існуючых парадкаў у стабільных зафіксаваных формах для перадачы наступным пакаленням; развіццё культуры, ведаў аб навакольным свеце і самім чалавеку – пісьмовага замацавання інфармацыі. Важным фактарам для фармавання сістэмы пісьменства былі кантакты з іншымі, больш развітымі ў культурных адносінах народамі.

Хрысціянства ў яго ўсходняй форме як дзяржаўная рэлігія пачало распаўсюджвацца на тэрыторыі Старажытнай Русі, у тым ліку і на беларускіх землях у канцы X ст. (Кіеў, Ноўгарад, Полацк і Тураў). “Разам са славянскімі кнігамі Святога Пісання перайшло да нас з Балгарыі мноства кніг, складзеных на славянскай мове. Гэта былі большай часткай пераклады грэчаскіх кніг самага разнастайнага зместу: багаслоўскага, філасофскага, гістарычнага, граматычнага, юрыдычнага і, на канец, белетрыстычнага. Пры дапамозе гэтых кніг усе вынікі хрысціянскай адукаванасці візантыйскай зрабіліся вядомымі...” Так пісалі “Віцебскія губернскае ведамасці” ў XIX ст.

Афіцыйнае ўвядзенне хрысціянства на Русі, безумоўна, мела вялікае значэнне ў распаўсюджанні пісьменства. Не падлягае сумненню, што пасля прыняцця хрысціянства грамаднасць хутка распаўсюджвалася сярод шырокіх колаў насельніцтва Кіеўскай і Наўгародска-Пскоўскай Русі. Так, у 1951 г. археолагі выявілі пры раскопках у Ноўгарадзе некалькі грамат, напісаных на бяросце, якія датаваліся XI – XIV стст. Гэтыя граматы з’яўляліся запісамі камерцыйнага і дзелавога характару, а таксама запісамі прыватнай перапіскі. Дзякуючы моцнай вільготнасці глебы ў Ноўгарадзе бяроза захавалася і дайшла да нашага часу. Вядома, што бяросту ўжывалі для пісьма ў кніжнай справе. У многіх захаваных помніках ўпамінаецца пра навучанне дзяцей, што характарызуе шырокае распаўсюджанне граматы.

У “Аповесці мінулых часоў” летапісец адзначае дзейнасць кіеўскіх вялікіх князёў Уладзіміра і Яраслава ў распаўсюджанні і захаванні кніг: “Владимир ... посеял книжное слово в сердце верных людей, а мы пожинаем плоды, принимая книжное учение. Великая польза бывает от учения книжного ... Мы приобретаем мудрость и воздержание от слов книжных, так как это реки, наполняющие вселенную”. Пра Яраслава летапісец паведамляе: таксама, што “Яраслаў сабраў многа пісцоў і перакладаў кнігі з грэчаскай на славенскую мову, і купляў кнігі”, і далей: “Яраслаў любіў вельмі кнігі і, напісаўшы многія, паклаў у царкве св. Сафіі”.

Такім чынам, з’яўленню кнігі на тэрыторыі Старажытнай Русі, у тым ліку і Беларусі ў X–XI стст. садзейнічалі: утварэнне феадальных дзяржаў (узнікла патрэба ў дзелавых запісах: дыпламатычных і гандлёва-гаспадарчых), а таксама распаўсюджанне і замацаванне хрысціянства як дзяржаўнай рэлігіі (практыка набажэнства патрабавала адпаведных кніг, а таксама людзей, здольных чытаць і правіць па кнігах службу, сакралізаваць уладу князя).

Першыя рукапісныя кнігі – гэта рукапісныя рэлігійныя кнігі кірыла-мяфодзіеўскай традыцыі. Мяркуецца, што славяна-балгарскія пераклады з грэчаскай мовы богаслужбовых кніг прывозілі грэчаскія місіянеры ўжо прыкладна ў X ст. На працягу X–XI ст. хрысціяне карысталіся першапачаткова менавіта прывезенымі манускрыптамі.

Неабходна адзначыць і асаблівасці старажытнарускага пісьма і кнігі. Форма літар, якімі напісаны старажытнарускія кнігі, мае два віды: устаў і паўустаў. *Устаў* – старажытны почырк, якім напісаны захаваныя тэксты пачынаючы з XI ст., для яго характэрна, што кожная літара была скрупулёзна і дакладна выпісана, літары ў уставе былі буёныя і прамыя, мелі роўны націск, ва ўставе была нязначная колькасць скарачэнняў. *Устаў* меў яшчэ некалькі варыянтаў. *Паўустаў* – почырк больш позняга паходжання, з’явіўся ў канцы XIV ст. Паўустаў быў драбнейшы і больш просты, чым устаў, у ім дапускаўся нахіл ліній, злучэнне літар адна з адной (лігатуры), значная

колькасць скарачэнняў (абрэвіятуры). З грэчаскай мовы была запазычана сістэма націскаў – “сіла”, якую ставілі на кожным слове.

Для запісу актаў, дакументаў, пісем і тэкстаў некніжнага характару прымянялі *скораніс* (курсіўнае пісьмо). У нумарацыі старонак выкарыстоўваўся кустод (слова з наступнай старонкі).

Для загаловаў раздзелаў часцей прымянялі спецыяльны від пісьма – *вязь*, якая ўяўляла з сябе злітны ўзор моцна выцягнутых у вышыню і пераплеценых паміж сабой літар. У афармленні рукапісаў прымяняліся застаўкі – звычайна арнаментаваныя прамавугольнікі, змешчаныя ў пачатку раздзелаў і главаў; канцоўкі – невялікія малюнкi ў канцы тэкста; ініцыялы – размалёваныя пачатковыя загаловныя літары. У афармленні старажытных рукапісаў вылучаецца лінейны (геаметрычны), раслінкавы (батанічны) і жывёльны (тэраталагічны) арнаменты.

Характэрнай асаблівасцю рукапіснай кнігі была адсутнасць загаловаўнага або тытульнага аркуша (ліста), які з’явіўся ў XVII ст. У канцы кнігі, у пасляслоўі, калі-нікалі ўказвалася месца і час стварэння, імя заказчыка і пісца. У многіх рукапісах ўжываўся розны почырк. Дата ўказвалася ў Старажытнай Русі ад “стварэння свету”. Розніца ў падліку гадоў паміж гэтым летазлічэннем і агульнараспаўсюджаным у Еўропе, якое пачыналася ад Н.Х. складала 5508 г. Напрыклад, 6985 г. – 5508 г. = 1477 г. Новы год пачынаўся з 1 верасня.

2. Старажытнейшая рукапісная кніга, захаваная да нашых дзён – “**Астрамірава Евангелле**” 1056 – 1057 гг. Было напісана для наўгародскага пасадніка Іосіфа Астраміра дзьякам Рыгорам (Грыгорыем), які ў канцы рукапісу напісаў сваё імя, а таксама час пачатку і заканчэння працы. Аднак, дзе, у якім месцы яно было напісана – невядома: ці ў Ноўгарадзе, ці Кіеве. “Астрамірава Евангелле” – рукапісная кніга вялікага фармату (*in folio*), напісана на пергамене, уставам, у 2 слупкі, упрыгожана 3 мініяцюрамі евангелістаў, застаўкамі, ініцыяламі.

Другой і трэцяй па часе кнігамі з’яўляецца “**Ізборнік**” вялікага князя Святаслава Яраслававіча, напісаны ў Кіеве ў 1073 г. (захоўваецца ў Дзяржаўным гістарычным музеі ў Маскве) і потым перапісаны з дапаўненнем некаторых тэкстаў у 1076 г. (захоўваецца ў РНБ у С.-Пецярбургу). Арыгіналам для яго паслужыў блізкі па складу зборнік, перакладзены з грэчаскай мовы для балгарскага цара Сімеона. “Ізборнік” уяўляе з сябе зборнік малітваў, царкоўных тэкстаў і павучанняў рэлігійнага і бытавога характару. У “Ізборніку” змешчана мініяцюра з выявай князя з сям’ёй – гэта адзін з першых рускіх партрэтаў. Да “Ізборніка” прыкладзены спіс кніг, якія царква забараняла чытаць веруючым, т. зв. “отречённые” кнігі. Гэта першае праяўленне цэнзуры. Яно цікавае тым, што ў спісе ўказваецца значная

колькасць кніг нецаркоўнага зместу, якія бытавалі ў XI ст., але не захаваліся да нашых дзён.

Наступная, 4-я кніга – “Архангельскае Евангелле”, напісанае ў 1092 г. Яго знайшлі ў Архангельскай губерні ў аднаго з сялян, сёння захоўваецца ў РДБ у Маскве. Напісана 4 рознымі почыркамі, аднак прыкладна ў той самы час, упрыгожана невялікімі арнаментаванымі застаўкамі. Пераплёт складаюць дзве драўляныя дошкі вялікай таўшчыкі. “Евангелле” мае важнае значэнне для вывучэння гісторыі рускай мовы, бо гэта першы пераклад, у якім бачны асаблівасці рускай мовы і няма такога ўплыву балгарскай мовы, які быў характэрны для “Астрамірава Евангелля”.

3. Напрацягу X–XIII стст. сфармаваліся асноўныя прынцыпы афармлення старажытнарускіх і старажытнабеларускіх кодэксаў, якія грунтаваліся на візантыйскай і заходнееўрапейскай традыцыях; склаўся асноўны *рэпертуар рукапіснай кнігі*, а менавіта яе тэматыка (рэлігійная, гістарычная, юрыдычная, сацыяльна-эканамічная, маральна-этычная і нават мастацкая) і тыпы (прызначэнне, жанры). Паводле свайго прызначэння рукапісныя кнігі, якія ствараліся і бытавалі на тэрыторыі Старажытнай Русі і можна падзяліць на

- богаслужбовыя кнігі
- рэлігійныя чытальныя кнігі (“чэці”)
- “паўсвецкія” кнігі.

Склад богаслужбовых кніг у XI – першай палове XIII ст. таксама як і іншыя правілы і асаблівасці царкоўнага багаслужэння вызначаўся Статутам або Тыпіконам Вялікай Царквы і ўключаў Евангелле – кароткі апракас, Апостал – кароткі апракас, Парамійнік, Псалтыр (падзелены на антыфоны), Эўхалагіён (Служэбнік і Трэбнік), Спеўныя зборнікі, Зборнікі казанняў і навук Гамілярыі, Таржэственікі і Сінаксары, якія чыталіся ў храмах у нядзелю і святочныя дні, былі неабходныя для адпраўлення царкоўных служб і выкарыстоўваліся ў асноўным толькі духавенствам. Асобныя богаслужбовыя кнігі выконвалі і іншыя функцыі: па Часаслову і Псалтыры вучылі чытаць і пісаць, а па Псалтыры яшчэ і гадаць.

Паралельна з сярэдзіны XI ст. дзейнічаў яшчэ адзін статут – манастырскі Студыйскі статут, які вызначаў большую колькасць кніг для выкарыстання ў манастырах: Евангелле – поўны апракас, Апостал – поўны апракас; Парамійнік; Псалтыр, падзелены на 20 кафізмаў, з біблейнымі песнямі; Мінеі службовыя; Трыёдзі посныя і святочныя; Актоіх выбраны і Параклітык; Ірмалой; Часаслоў; Служэбнік і Трэбнік; Спеўныя зборнікі, якія забяспечвалі развітую сістэму статутных чытанняў мінейнага, трыяднага і сядмічнага колаў – Пролагі, Таржэственнікі трыядны і мінейны, Златавуст тыднёвы, посны і святочны; Павучанні, Тлумачэнні і іншыя чытальныя зборнікі.

Вызначальную ролю ў духоўным жыцці сярэднявечнага чалавека адыгрывала Біблія. Яе змест быў вядомы з асобных біблейскіх кніг, або са спецыяльных зборнікаў, а таксама з каментараяў тэолагаў, з Хронік і Палеі. Стары Запавет часткова ўключаўся ў Парамійнік, а Новы Запавет – поўнасьцю адлюстроўвалі апракасныя Евангеллі. Евангелле было адначасова і богаслужбовай і адной з самых масавых кніг для чытання. Поўны ж звод Біблійных кніг на тэрыторыі Беларусі з’явіўся (перакладзены і перапісаны) толькі ў пачатку XVI ст.

Рэлігійныя чытальныя кнігі паводле функцыянальнага прызначэння, у большасці сваёй, – гэта тлумачэнні Святога Пісання, а таксама перакладная патрыстыка (Пісанні Святых Айцоў і настаўнікаў Царквы III – VIII стст.) і агіяграфія (Жыцці святых), а таксама зборнікі павучанняў і казанняў (Палея, Ізмарагд, Златавуст, Залатаструй, Маргарыт), Тэтраевангелле, Чэці-Мінеі, Патэрык, Шасціднёвік, зборнікі цытат з твораў Айцоў Царквы, старажытных мудрацоў, даўніх афарызмаў (розыя Ізборнікі, Пчала і інш.).

Да “*паўсвецкіх*” адносяцца апакрыфічныя, гадальныя, гістарыяграфічныя, павучальныя і прыродазнаўчыя творы, якія прызначаліся для кялейнага і хатняга чытання, сярод іх Хронікі, Тыпарграфіі, Фізіялогіі, Летапісы, Граматы і некаторыя іншыя юрыдычныя творы, княскія радаводы і г.д., у тэксты якіх перапісчыкі ўносілі нязначныя змены, прыстасоўваючы змест зборнікаў да мясцовых умоў. З Усходу і Захаду траплялі і прыстасоўваліся да мясцовых умоў нехрысціянскія кнігі: “Астралогія”, “Громнік”, “Соннік”, “Траўнік”, “Пра дні добрыя і злыя” і інш. Разам з міфалагічнымі, паганскімі вобразамі яны змяшчалі некаторыя звесткі і пра навакольны свет, прыроду, чалавека. Асаблівай папулярнасцю карысталіся апокрыфы (кнігі рэлігійнага зместу, непрызнаваныя царквой – “Хаджэнне багародзіцы па муках”, якое нагадвала паэму іатльянскага паэта Дантэ Аліг’еры “Боская камедыя”).

Пачынаючы з XII ст. становяцца вядомымі і шматлікія арыгінальныя творы старажытнарускай літаратуры – гэта “Слова пра паход Ігара”, знойдзены А.І. Мусіным-Пушкіным у зборніку XV – пач. XVI стст. (выдадзены ў 1800 г.). Да XII ст. адносіцца і з’яўленне аповесцяў, апавяданняў, звязаных з пэўнай падзеяй грамадскага жыцця ці пэўнымі асобамі, як “Пячорскі патэрык” – зборнік біяграфій віднейшых манахаў Кіева-Пячорскага манастыра; а таксама “Павучанне Уладзіміра Манаха”. Часта літаратурныя помнікі ўключаліся ў летапісы.

Старажытнейшым летапісам, захаваным да нашых дзён, лічыцца “Аповесць мінулых часоў” (1113 г.), перапісаная манахам Кіева-Пячорскай лаўры Нестарам. Уяўляе з сябе летапісны звод, г. зн. Злучэнне розных запісаў і падзей. Старажытнейшы спісак гэтага летапісу датуецца XIV ст. – гэта “Лаўрэнцьеўскі летапіс” (па імені манаха Лаўрэнція, яго напісаўшага ў 1377

г. у Ніжнім Ноўгарадзе па заказе суздальскага і ніжнягародскага вялікага князя Дзмітрыя Канстанцінавіча). Захоўваецца ў РНБ у С.-Пецяярбургу.

Папулярнасцю карысталіся кнігі пра падарожжы, у якіх апісваліся невядомыя землі, людзі, жывёлы, расліны. Напрыклад, шырока была распаўсюджана перакладзеная з грэчаскай мовы “Касмаграфія” (або “Хрысціянская тапаграфія”) Казьмы Індыкоплава, александрыйскага купца, потым манаха, які жыў у VI ст. – яго падарожжа ў Індыю, уяўляўшая з сябе сістэму свету, біблейскія апавяданні, розныя “цуды”. У XVI ст. гэты рукапіс быў перапісаны ў Маскве.

Самым раннім рускім рукапісам пры падарожжа з’яўляецца “Хаджэнне ігумена Данііла” (пач. XII ст.): падарожжа праз Канстанцінопаль, Малую Азію, востраў Кіпр, Палесціну. Шматразова перапісваўся. Захаваліся спісы гэтага помніка ад XV да XIX ст. “Хаджэнне за тры моры” Афанасія Нікіціна (др. Пал. XV ст.). Цвярскі купец напісаў запіскі пра свае падарожжы, якія характарызуюцца высокімі патрыятычнымі пачуццямі да роднай рускай зямлі. Цікавіліся ў Старажытнай Русі і кнігамі пра подзвігі і незвычайнае жыццё Аляксандра Македонскага “Александрыя”, “Аповесць аб разбурэнні Іерусаліма” Іосіфа Флавія.

У спісках змяшчаліся рознага роду заканадаўчыя матэрыялы. Першы збор законаў быў складзены ў XI ст. – “Праўда Руская”. Старажытнейшы спіс адносіцца да XIII ст. Захавалася да 100 спіскаў.

Галоўнымі цэнтрамі перапіскі кніг у Старажытнай Русі былі Кіеў (Кіева-Пячорскі і Выдубецкі манастыры), Вялікі Ноўгарад (Юр’еўскі, Хутынскі, Антоніеў манастыры), Пскоў, Галіч, Уладзімір. У іх манастырах сталі перапісваць і пісаць царкоўныя і свецкія кнігі. Вялікія і ўдзельныя князі мелі свае канцэлярыі з цэлым штатам пісцоў. У Ноўгарадзе і Пскове дзяржаўную і прыватную дакументацыю афармлялі вечавыя канцыярыі. У феадальных цэнтрах – пры княскіх дварах, манастырах і г. д. – існавалі мясцовыя майстэрны для перапіскі кніг. Рбота выконвалася па заказе на аснове заключанагай дамовы.

У Сярэднявеччы было совеасаблівае ўяўленне пра аўтарства. З аднаго боку творы пэўных аўтараў старанна перапісваліся, з другога – вялікае мноства твораў ўвогуле балі ананімнымі. Аўтар ці перапісчык з’яўляўся толькі пасрэднікам у адкрыцці слова Богага. Таму і сярод кніжнікаў мясцовага паходжання нязначная колькасць імёнаў.

Аднак, пераважная большасць кніг X–XIII стст. – богаслужбовыя кнігі на царкоўнаславянскай мове (на аснове кірыліцы), якія, як правіла, былі зразумелымі кожнаму адукаванаму славянину – ад берагоў Адрыятычнага да берагоў Белага мораў – гэта Евангеллі і Псалтыры. Пісьменства таго часу мела пераважна царкоўна-службовы, гістарычны і юрыдычны характар і

было падпарадкавана ў асноўным дзвюм задачам – набажэнскай і маральна-дыдактычнай. Разам з тым кнігі выконвалі таксама важныя грамадска-палітычныя задачы: змешчаныя ў іх тэксты садзейнічалі стварэнню новых грамадскіх і палітычных парадкаў, сакралізавалі ўладу гаспадара (князя), узносілі ўладара над грамадствам і ставілі яго нароўні з Богам. Перапісванне ж кніг было справай, вымагаючай не толькі вялікага ўмення, цярдлівасці. Да напісання кніг прыступалі з малітвай. І нездарма кнігапісец прытрымліваўся тых самых прынцыпаў, што і іканапісец, каб выява тэксту богаслужбовай кнігі ўспрымалася як святая. Заканчваючы перапісваць кнігу выказвалі падзяку Богу, пазначалі год, месяц і дзень, калі было закончана напісанне. Чалавечы розум, які спрабаваў спасцігаць і тлумачыць сусвет, заставаўся рэлігійны. У аснове падзей навакольнага свету ляжала Святое Пісанне, а ў аснове кніжнай культуры – тэацэнтрызм. Аднак ужо на раннім этапе развіцця кнігапісання пачалося ўзаемадзеянне з вуснай народнай мовай, мастацтвам, якія паклалі адметны пачатак ва ўласнай беларускай кніжнасці.

Тэма 9. Кніга на тэрыторыі Усходняй Еўропы

Асноўныя пытанні:

1. Рукапісная кніга ў Візантыі
2. Рукапісная кніга ў Балгарыі.
3. Рукапісная кніга ў Венгрыі і Польшчы.
4. Рукапісная кніга ў Румыніі.

Асноўная літаратура:

1. *Владимиров, Л.И.* Всеобщая история книги / Л.И. Владимирова. – Москва : Книга, 1988. – С. 26–54.
2. *Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича.* – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 71–74.
3. *Шомракова, И.А.* Всеобщая история книги / И.А. Шомракова, Г.Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 17–37.

Дадатковая літаратура:

1. *История книги / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой.* – Москва : Светотон, 2001. – С. 47–54.
2. *Немировский, Е. Л.* Большая книга о книге : справочно-энциклопедическое издание / Е. Л. Немировский. – Москва : Время, 2010. – 1088 с. : ил.

Лекцыя

1. **ВИЗАНТИЯ.** Усходняя частка Рымскай імперыі, якая ў IV ст. раскалолася на Заходнюю і Усходнюю – Візантыя (сталіца г. Візантыя, пазней перайменаваная ў Канстанцінопаль). Створаная ў 395 г. Візантыя

праіснавала амаль цэлае тысячагоддзе, з'яўляючыся прадаўжальніцай эліністычнай культуры.

Дзяржаўнай мовай у Візантыі лічылася грэчаская. Кнігай кніг была Біблія. Сярод іншых жанраў – працы гісторыкаў, хронікі, жыцця святых, творы араатарскага майстэрства, эпістальныя творы, трактаты па адміністрацыйным кіраванні, геаграфічныя творы, падарожжы і інш. Адным са знакаміцейшых візантыйскіх вучоных і пісьменнікаў быў Іаан Дамаскін (VIII ст.), які ў сваім творы “Крыніца ведаў” выклаў асновы ўсёй сумы тагачасных ведаў для хрысціянскага свету. Найбольш поўна распрацаваў прынцыпы прыдатнасці антычнай спадчыны для хрысціянскай сістэмы адукацыі Васілій Кесарыйскі – “Аб тым, як юнакам здабываць карысць з паганскіх кніг”. З антычнай навукай была цесна звязана візантыйская філасофія. Цярпімасць да “паганскай” літаратуры стварала спрыяльныя ўмовы для развіцця кніжнай культуры.

V – VI стст. для візантыйскай культуры былі пераходным этапам ад антычнасці да сярэднявечча. Што тычыцца антычнай спадчыны, якая ў Візантыі, у адрозненні ад Заходняй Еўропы, не адмаўлялася, а наадварот яна была даступнай, то гэта было звязана, у першую чаргу, з тым, што царква ў Візантыі не валодала манаполіяй на адукацыю. Яшчэ з часоў антычнасці тут заставаліся і дзейнічалі свецкія школы, хаця настаўнікамі ў іх былі ўжо хрысціяне.

Да ранневізантыйскай кніжнай спадчыны адносяцца, у асноўным, багаслоўска-агіяграфічныя творы (Яфрэма Сірына, Іаана Мосха). У сістэме адукацыі Візантыі значная роля адводзілася антычным аўтарам і іх творам: філасофскім, мастацкім, гістарычным, матэматычным, медыцынскім, якія адшукваліся, перапісваліся і каменціраваліся, пераймаліся. Такія талерантныя адносіны да антычнай спадчыны спрыялі развіццю ўласнай кніжнай справы, кніжнага мастацтва, чытання.

Матэрыялам для пісьма грэчаскім пісцам служылі пергамен і папера.

Яшчэ ў сярэдзіне IV ст. у сталіцы Візантыі быў заснаваны імператарам Канстанцінам II дзяржаўны скрыпторый, які ўзначальваў спецыяльны чыноўнік – архонт, у падначаленні якога было мноства каліграфікаў. Праца перапісчыкаў аплачвалася дзяржавай. У скрыпторыях былі звычайна вялікія бібліятэкі, у якіх пачалі прымяняць на кнігах шыфр і расстаўляць іх у адпаведнасці з ім. Праславіўся Канстанцін II і сваёй імператарскай бібліятэкай у 120 тыс. тамоў. Мелі багатыя бібліятэкі і Візантыйскі універсітэт, манастыры ў Афоне, дзе таксама былі скрыпторыі. Шырылася кола і прыватных бібліятэк (вучоных, прафесараў). У IX ст. з'яўляюцца першыя працы па апісанні прыватных калекцый – “Мірыябібліён” (“Тысячакніжка”)

патрыярха Фоція адлюстроўваў 300 антычных і хрысціянскіх твораў, якія чыталіся ў гуртку пад яго началом.

Кнігі ранніх сярэднявечных бібліятэк Візантыі былі ў асноўным выкананы на пергамене (выцясніў папірус у першыя стагоддзі н.э.), які, праўда, меў не танны кошт, што прымусіла перапісчыкаў таксама перайсці да палімпсестаў (грэч. Palimpsestos: palim – зноў, psaios – сціраю). У VI – VII стст. скруткі замяняюцца “кодэксамі” (аднак для пэўнага тыпу літургічных тэкстаў у XI – XIV стст. скрутак зноў з’явіўся ў грэчаскім кнігапісанні). Кдэкс складаўся з сшыткаў, кожны з якіх меў, звычайна, 4 сагнутыя папалам (8 адзінарных) аркушы – кватэрніон. Дадзены тып сшытка з’яўляецца агульным як для грэчаскай, так і для лацінскай і славянскай сярэднявечнай рукапіснай кнігі. Сшыткі нумараваліся пісцом, што вызначала асаблівасці яго аўтарскага выканання ці асаблівасці кнігапіснай школы і з’яўляецца важнай кадыкалагічнай прыкметай. Нумары сшыткаў – сінтэты, маглі размяшчацца на верхнім і на ніжнім полі першага сшытка або на адвароце апошняга, мелі адпаведна свае асаблівасці ў афармленні.

У грэчаскім кнігапісанні ўжывалі два тыпы пісьма – унцыял і мінускул. Унцыял – маюскульнае пісьмо. Ёсць некалькі разнавіднасцяў унцыяла – ад буйнага прамога да нахіленага, аднак гэта урачыстае пісьмо, якое выкарыстоўвалася ў асноўным для літургічных кніг. Мінускульнае пісьмо, якое склалася на аснове мінускульнага курсіву, таксама мае свае разнавіднасці, склалася напачатку як дзелавое, некніжнае.

У XIII – XV ст. у шырокі ўжытак уваходзіць курсіў (хоць прыклады прымянення маюскульнага скорапісу – паўунцыялу, вядомыя ў IX – X стст.) – беглае пісьмо, скорапіс, уведзены абрэвіятуры (лац. abbrevio – скарачаю) і лігатуры (лац. ligature – сувязь, аб’яднанне графем: Ю з I і O), развіваецца мінускульнае пісьмо.

У VIII – IX стст., крыху раней, чым у Заходняй Еўропе, з’яўляюцца кнігі на паперы, сярод якой адрозніваюць паперу ўсходнюю і заходнюю (з XIII ст.). Асабліва вызначаецца кніжная культура Візантыі сваім мастацтвам афармлення кнігі, росквіт якога пачынаецца ў XI ст. У гэты час канчаткова сфармаваліся ўсе элементы арнаментыкі візантыйскай кнігі: шыкоўныя фронціспісы і віньетки, застаўкі, раслінкавы арнамент на палях, арнаментаваныя ініцыялы. У пераплёце часцей пачынаюць выкарыстоўваць (асабліва для літургічных кніг) слановую косць, золата, эмаль, каштоўныя камяні. Радзімай ліставой мініяцюры прынята лічыць скрыпторыі Александрый.

Найбольш вядомымі з’яўляюцца скрыпторыі Студыйскага манастыра ў Канстанцінопалі (IX – XI стст.), скрыпторыі візантыйскага імператара (X – XII стст.), кніжныя майстэрні Лаўры св. Афанасія на Афоне (X ст.) і

манастыра Адзігітры і Канстанцінопалі (XIV ст.), прыватныя скрыпторыі Арэфы Кесарыйскага (IX – X стст.) і Вісарыёна Нікейскага (XV ст.). Грэчаскія рукапісы адрознівае ўключэнне ў іх імён стваральнікаў кніг.

Усё цалкам вызначыла характэрны візантыйскі стыль у мастацтве кніг, які аказаў значны ўплыў на развіццё кніжнай культуры як заходнееўрапейскай, так і асабліва славянскай кнігі і кнігі народаў Каўказа, чаму садзейнічала распаўсюджанне сярод гэтых народаў хрысціянства. Кніга была багатым падарункам імператараў і нават прыданым візантыйскіх прынцэсаў. З падзеннем Візантыі ў 1453 г. шматлікія кніжныя помнікі былі незваротна страчаны, толькі невялікая іх колькасць была вывезена ў Заходнюю Еўропу, славянскія краіны.

2. Распаўсюджанне рукапіснай кнігі ў БАЛГАРЫІ было звязана з пашырэннем хрысціянства і ўзнікненнем ў другой палове IX ст. (862 – 863 гг.) нацыянальнай пісьменнасці. Росквіт славянскага пісьменства ў Балгарыі ў IX ст. называецца “Залатым векам” славянскай культуры. Як асветнік вядомы балгарскі князь і цар Сімеон (893–927 гг.), які замаўляў і ўласна стварыў некалькі багатых па змесце зборнікаў.

Першая датаваная балгарская рукапісная кніга – “Ізборнік цара Сімеона” (X? – XI ст.), якая адрозніваецца сваім энцыклапедычным аб’ёмам: складаецца з 383 загаловаў, мае 25 аўтараў – тлумачэнні Евангелля, Апостала, твораў айцоў Царквы, а цалкам – гэта веды гістарычныя, медыцынскія, прыродазнаўчы, філасофскія, тэалагічныя, літаратурныя, бібліяграфічныя і інш. У пачатку і ў канцы “Ізборніка” змешчана вершаваная “Пахвала вялікаму з Цароў Сімеону”, у якой апяваецца “любакніжка” і асветніцкая дзейнасць Сімеона Вялікага. У рукапісе таксама змешчаны Індэкс забароненых для чытання кніг (у 1758 г. рукапіс знаходзіўся ў Жыровіцкім манастыры).

Пачынаючы з X ст. арганізуюцца першыя рукапісныя кніжныя майстэрні. Росквіт кніжнай вытворчасці прыпадае на XIII – XIV стст., калі пашыраецца колькасць рукапісных майстэрняў, скрыпторыяў. У гэты час ствараюцца “Евангелле пана Дабрэйша”, “Балонскі псалтыр” (XIII ст.), “Аляксандраўскае Евангелле”, “Псалтыр Томіча” (XIV ст.), “Хроніка Манасіі” (1345 г.). Вядомейшыя кніжныя цэнтры Балгарыі былі ў Прэславе Тырнаве, а таксама ў Рыльскім манастыры.

3. У ВЕНГРЫІ першыя рукапісныя кнігі, захаваныя да нашых дзён, былі напісаны ў XI – XII стст. на латыні – “Дзяянні венграў” (2-я пал. XI ст.), якія ўвайшлі ў “Хроніку венграў” Янаша Турці. У XIII ст. узнікаюць кнігі на венгерскай мове – “Надмагільная прамова” (каля 1200 г.). Першым вядомым майстрам (перапісчыкам і ілюстратарам) быў Міклаш Магезі (1342 – 1382). Росквіт венгерскага кніжнага мастацтва адносіцца да другой паловы XV ст. і

звязаны з імем караля Мац'яша Хуньядзі – бібліяфіла і мецэната, якім была заснавана знакамітая бібліятэка Карвініяна (налічвала 2 тыс. шыкоўна аформленых кодэксаў, большасць з якіх загінула ад турэцкага нашэсця 1525 г., захавалася 179 кніг).

Старажытнейшым помнікам Польшчы з'яўляецца “Хроніка” Гала Аноніма на лацінскай мове, створаная паміж 1112 – 1115 гг. (захаваўся спісак XIV ст.). Для XI – XII стст. характэрна праца манастырскіх кніжных майстэрняў. Стварэнне ў XIV – XV стст. адзінай дзяржавы садзейнічала пад'ёму культуры, развіццю пісьменства на польскай мове. Першы вядомы польскі майстра рукапіснай кнігі – Януш Кропач з Клабуцка, які працаваў у 1394 – 1400 гг. у Празе. У першай палове XV ст. цэнтрам кніжнай справы становіцца Ягелонскі універсітэт у Кракаве (засн. У 1364 г.). Да найбольш значных рукапісных помнікаў XV – XVI стст. адносяцца “Фларыянскі псалтыр” (напісаны на пергамене, багата арнаментаваны), “Пантыфікал” епіскапа Эразма Цэлека, “Градуал Ольбрахта”, “Кодэкс Бальтазара Бехема”.

4. На тэрыторыі РУМЫНІІ пісьменнасць была вядома ўжо ў III тысячагоддзі да н. ч. Продкі румынаў – дакі – выкарыстоўвалі спачатку грэчаскі алфавіт, а пазней – рымскія літары. З X ст. славянская мова для насельніцтва Румыніі выконвала аб'ядноўваючую ролю. У працэсе асіміляцыйных працэсаў у канцы X ст. сфарміравалася ўсходнераманская народнасць – влахі або вольхі – продкі румынаў і малдаван. Старэйшыя помнікі пісьменства на стараславянскай мове адносяцца да X – XV стст. Першы вядомы надпіс на стараславянскай мове датуецца 943 г. Захаваліся рукапісы Апостала (XIII ст.), Актоіха (XIII – XIV стст.), фрагменты Евангелля (XIII – XIV стст.) і некаторыя іншыя рукапісы XV ст., якія маюць свае мастацкія асаблівасці ў афармленні – “Аповесць аб ваяводзе Дракуле” (каля 1486 г.). Сярод ранніх юрыдычных помнікаў – “Законнік” Драгамілы (1451), кодэкс законаў Влэстару “Сінтагма”, перапісаны Даміянам (Ясы, 1495 г.). Пісьменнасць на стараславянскай мове была шырока распаўсюджана ў Валахіі, Малдове, Трансільваніі на працягу XIV – пачатку XVI ст., што пацвярджала цесныя кантакты ўсходніх і паўднёвых славян у галіне палітыкі, рэлігіі і культуры. Сярод пазнейшых захаваных спісаў – летапісныя помнікі Малдовы і Валахіі – “Ананімны летапіс Малдовы”, “Путнянскі летапіс”, “Летапіс Ашарыя”.

Разам з рэлігійнымі тэкстамі ў шэраг рукапісных зборнікаў уключаліся творы па гісторыі, філасофіі, прыродазнаўстве, мастацкія творы (“Александрыя”, Аповесць аб Варлааме і Іасафаце” і інш.). Першы захаваны тэкст на румынскай мове 1521 г. – пісьмо баярына Някшу з Кымпулунга. Першай паловай XVI ст. датуецца таксама такія рукапісы на румынскай мове, як “Варанецкі кодэкс”, “Псалтыр Шэйяну”, “Псалтыр Хурмузакі”, якія,

верагодна, з'яўляюцца копіямі больш ранніх рукапісаў, магчыма, XV ст., калі народная мова паступова стала ўваходзіць ва ўжытак кніжны і замяніла славянскую літаратурную і царкоўную мову.

Пэўны ўплыў на развіццё славяна-румынскай кніжнай культуры зрабіў вядомы паўднёва-славянскі пісьменнік і рэлігійны дзеяч Грыгорый Цамблак (1364 – каля 1419) – вучань балгарскага асветніка Яўфімія Тырнаўскага. Грыгорый Цамблак вёў асветніцкую дзейнасць у гарадах Балгарыі, Малдовы, Украіны, Літвы, Сербіі і Русі. Быў заснавальнікам у 1406 г. школы перапісчыкаў і мініяцюрыстаў у Нямецкім манастыры (ігумена гэтага манастыра). Цэнтрамі стварэння кніг на тэрыторыі Румыніі і Малдовы былі таксама манастыры: Тысманскі, Прыслоп, Гавора, Нямецкі, Быстрыца, Сучавіца, Варанецкі, Слаціна і інш.

Славянскія рукапісныя кнігі маюць форму кодэкса, складзенага са шпыткаў, якія звычайна мелі 4 двайныя аркушы. Шпыткі лінаваліся: у Сербіі, на Русі фарміраваліся рамкі для двух слупкоў, а ў Балгарыі і іншых краінах – для аднаго слупка (найбольш), што таксама залежала ад фармату кнігі (большы фармат – у 2 слупкі). Тэкст пісаўся злітна, групы слоў і словазлучэнні падзяляліся пры дапамозе кропак, а з XV ст. калі-нікалі кропку замяняла коска. Да XIII ст. пераважае пергамен, а з XV ст. яго ўжыванне амаль спыняецца. Першыя папяровыя кнігі з'явіліся ў паўднёвых славян. Аднак для ўмацавання ў шпытках маглі чаргаваць пергамен і паперу. З XVI ст. папера канчаткова выцясняе пергамен.

Мяркуецца, што самым даўнім з захаваных славянскіх рукапісаў, з'яўляецца Евангелле “Савіна кніга”. Некаторыя вучоныя лічаць, што кніга напісана ў Балгарыі яшчэ ў 1-й чвэрці X ст. (захоўваецца ў Маскве). Да X ст. адносяцца і фрагменты 7 глагалічных аркушаў – “Кіеўскі місал” (БАН Украіны); глагалічныя евангеллі – Зографскае (РНБ), Марыінскае (РДБ), Асеманіева (Б-ка Ватыкана); кірылічная частка Рэймскага Евангелля (Германія), кірылічны “Енінскі Апостал” (Балгарыя, Сафія, НБ).

Тэма 10. Кніга Беларусі часоў Полацкага і Тураўскага княстваў

Доўнар, Л. І. Гісторыя беларускай кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; Л. І. Доўнар. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 18–30; 213–214 (дадатковая літаратура).

Тэма 11. Рукапісная кніга Беларусі ў Вялікім Княстве Літоўскім і Рэчы Паспалітай (другая палова XIII – XVIII ст.)

Доўнар, Л. І. Гісторыя беларускай кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; Л. І. Доўнар. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 31–34; 214–215 (дадатковая літаратура).

Тэма 12. Кніжныя помнікі Беларусі (другая палова XIII – XVIII ст.)

Доўнар, Л. І. Гісторыя беларускай кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; Л. І. Доўнар. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 34–52; 214–215 (дадатковая літаратура).

Раздзел III. Гісторыя кнігадрукавання

Тэма 13. Узнікненне і распаўсюджанне кнігадрукавання ў эпоху Адраджэння (XV – першая палова XVII ст.)

Асноўныя пытанні:

1. Перадгісторыя ўзнікнення кнігадрукавання.
2. Узнікненне і развіццё кнігадрукавання ў Заходняй Еўропе.
3. Узнікненне і развіццё кнігадрукавання ва Усходняй Еўропе.
4. Узнікненне і развіццё кнігадрукавання ў Маскоўскай дзяржаве.
5. Узнікненне і развіццё кнігадрукавання ў Японіі і Паўночнай Амерыцы.
6. Інкунабулы і палеатыпы.

Асноўная літаратура:

1. *Владимиров, Л.И.* Всеобщая история книги / Л.И. Владимирова. – Москва : Книга, 1988. – С. 92–198.
2. *Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича.* – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 87–135.
3. *Шомракова, И.А.* Всеобщая история книги / И.А. Шомракова, И.Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 38–87.

Дадатковая літаратура:

1. *История книги / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой.* – Москва : Светотон, 2001. – С. 55–64.
2. *Немировский, Е. Л.* Большая книга о книге : справочно-энциклопедическое издание / Е. Л. Немировский. – Москва : Время, 2010. – 1088 с. : ил.

Лекцыя

1. ПЕРАДГІСТОРЫЯ КНІГАДРУКАВАННЯ. Адны з найранейшых звесткаў пра вынаходніцтва друку адносяцца да **Антычнасці** і звязаны з дзейнасцю першага буйнейшага выдаўца кніг Ціта Пампея Атыка (109 – 32 гг. да н. ч.), аднаго з багацейшых землеўласнікаў апошніх гадоў Рэспублікі, сябра Цыцэрона. Сваю дзейнасць Атык пачаў з выпуску твораў Цыцэрона, Платона. Атык праславіўся выданнем першай у старажытнасці ілюстраванай кнігі. Гэта былі “Партрэты” Тэрэнцыя Варона (116 – 27 гг. да н. ч.) – каля 700 біяграфій і выяў выдатных рымлян і грэкаў. Спосаб вырабу партрэтаў быў зусім незвычайным для таго часу. На доўчачках з цвёрдага дрэва выразаліся

партрэты і імёны ў люстраным адлюстарванні. Дошчачку змазвалі чорнай фарбай і прыціскалі да ліста папіруса, атрымліваючы дакладны адбітак. Мяркуецца, што гэты спосаб множання (тыражыравання) ілюстрацый прыдумаў Варон. Па-сутнасці, гутарка ідзе аб першым кроку на шляху да вынаходніцтва друку – ксілаграфіі або абразной гравюры на дрэве (грэч. *ксюлон* – кусок дрэва, калодка, *графы* – пішу), першым па часе спосабе механічнага множання кніг.

У VII –сярэдзіне VIII ст. ксілаграфічны спосаб друку распаўсюджваецца ў буддыскіх манастырах **Кітая**. Сведчаннем гэтаму, праўда, найранейшы дайшоўшы да нашага часу помнік ксілаграфічнага друку Японіі – гэта буддыскі талісман, надрукаваны паміж 764 і 770 гг. Ён уяўляе з сябе палоску паперы памерам 6 x 46 см і ўтрымлівае прыкладна 30 слубкоў тэксту па пяць знакаў у кожным. Верагодна, гэты тэкст таксама, як і спосаб друку быў прынесены ў Японію кітайцамі місіянерамі-буддыстамі. Старажытнейшым помнікам кітайскай ксілаграфічнай кнігі з’яўляецца “Алмазная сутра” (868 г.) – індыйскі твор у кітайскім перакладзе. Гэта кніга мае форму скруткі 4,9 м у даўжыню, 30,5 см у вышыню і складаецца з 7 аркушаў паперы, склееных у адну стужку: 6 аркушаў тэкста і 1 аркуш з гравюрай выявы Будды. У канцы кнігі ёсць пасляслоўе, у якім паведамляецца, што кнігу друкаваў 11 мая 868 г. Ван Чы. “Алмазная сутра” – старажытнейшая вядомая друкаваная кніга. З 953 г., па ініцыятыве дзяржаўнага дзеяча Фэн Дао, пачынаецца выданне серыі класічных канфуцыянскіх кніг (працягвалася выданне 21 год). Галоўным цэнтрам дзяржаўнага ксілаграфічнага друку была установа універсітэцкага тыпу Го Цзы Цзянь, кантраляваўшая выкладанне і ў іншых навучальных установах.

Ксілаграфія выкарыстоўвалася ў Кітаі да пачатку XX ст. нават у большай ступені, чым друк рухомымі літарамі, што было звязана са складанасцю кітайскага іерагліфічнага пісьма, малой колькасцю граматычных людзей, нізкай патрэбай у кнізе, рабіўшымі друк рухомымі літарамі вельмі дарагой і невыгаднай справай. Акрамя таго невалаважную ролю адыгрывала і традыцыйная любоў да прыгожай кнігі, звязаная з мастацтвам стварэння рукапіснай кнігі.

У XI ст. Кітай вызначаецца і вынаходніцтвам рухомах літар і звязана з імем рамесніка Бі Шэна, які першыя рухомыя літары вырабіў з абпаленай гліны, потым іх сталі рабіць з бронзы. Адно з першых упамінанняў аб вынаходніцтве літар сустракаецца ў энцыклапедычным творы дзяржаўнага дзеяча Шэна Куо ў XV ст. Аднак гэты спосаб друку не атрымаў у Кітаі шырокага распаўсюджвання з-за цяжкасцяў адліўкі іерагліфаў.

У Кітаі ўпершыню, на 117 г. раней, чым у Еўропе прымянілі і каляровы друк. Так, у 1340 г. гэтым спосабам надрукавалі каментарыі да буддыскай сутры “Цзынь ган цзінь чжоу”.

У X – XII стст. ксілаграфічны друк распаўсюджваецца ў Карэі, Японіі, Кітайскім Туркестане (Турфан). Вядомы таксама ўрыўкі ксілаграфічных кніг на арабскай мове, надрукаваныя ў Егіпце паміж 900 і 1350 гг. У асноўным гэта былі рэлігійныя па змесце кнігі.

Што тычыцца вытворчасці друкаванай кнігі ў **Японіі**, то, як было ўжо адзначана, першыя друкаваныя кнігі ў Японіі датуюцца VIII ст., друк жа якіх ажыццяўляўся пры дапамозе медных пласцін. Усяго вядомы і захаваліся чатыры тэксты, надрукаваныя на папяровых палосках. Затым у японскім друку наступіў працяглы перапынак (амаль 300 год), калі не было надрукавана ніводнай кнігі. У канцы X ст. быў узноўлены друк з медных пласцін, а таксама драўляных дошак.

У 1392 г. у **Карэі**, як паведамляе карэйскі летапіс, па распараджэнню цара Ыя “было заснавана кніжнае ўпраўленне”, у абавязкі якога ўваходзіла адліўка літар і друк кніг. Пачатак гэтай працы адзначаецца 1403 г. Адліўка літар першапачаткова ажыццяўлялася з бронзы, потым з медзі. У канцы XV ст. друк меднымі літарамі распаўсюдзіўся з Карэі ў Кітай, у канцы XVI ст. – у Японію. Большая частка кніг, надрукаваных металічнымі літарамі ў Карэі XV ст. на кітайскай мове, калі-нікалі побач з кітайскім тэкстам ідзе карэйскі. Кнігі маюць тытульны аркуш, на якім часта ўказваецца пра тое, што выданне друкавалася рухомымі літарамі, а ў пасляслоўях падаюцца падрабязныя звесткі аб адліўцы шрыфта. У вялікай колькасці захаваліся і старажытныя карэйскія літары, якія захоўваюцца ў Дзяржаўным музеі ў Карэі і іншых музейных зборах.

З’яўленне кнігадрукавання ў **ЗАХОДНЯЙ ЕЎРОПЕ** было выклікана шматлікімі прычынамі сацыяльнага, эканамічнага і культурнага парадку. Эпоха Адраджэння і Рэфармацыі прынесла новыя грамадскія ідэалы, у якіх асаблівую значнасць набываюць асвета і кніга. Супярэчнасці паміж царквой і гуманістамі набываюць характар вострай барацьбы, у якой важнейшае месца таксама адводзіцца кнізе. Рукапісная ж вытворчасць кніг была дарагой і павольнай і ўжо не магла задавальняць узросшыя патрэбы асабліва ў вучэбнай, навуковай і рэлігійнай-чытальнай кнізе.

Як лічыцца, першапачаткова ў Заходняй Еўропе таксама з’явілася ксілаграфія, дзесьці каля 1400 г. – у апошнія дзесяцігоддзе XIV ці першай палове XV ст. Старажытнейшыя еўрапейскія гравюры на дрэве адносяцца да 1418 і 1423 гг., а некаторыя недаціраваныя лісты могуць адносіцца і да ранейшых часоў. Ксілаграфічным спосабам друку друкаваліся народныя карцінкі (амаль усе рэлігійнага зместу), а таксама ігральныя карты. Потым

гэты спосаб друку распаўсюдзіўся і на кнігі невялікага аб'ёму, прызначаныя ў першую чаргу для малаадукаваных людзей і пачынаючых вучыцца. Ксілаграфічныя кнігі існавалі ў Еўропе непрацяглы час, дзесьці 50 гадоў і на параўнальна невялікай тэрыторыі (сярэдняе і ніжняе цячэнне Рэйна, г. зн. Заходняя Германія і Нідэрланды; вядома адна кніга з Італіі). Як правіла гэтыя кнігі не мелі выхадных дадзеных. Усяго вядома 35 ксілаграфічных твораў першай паловы XV ст., самай распаўсюджанай кнігай сярод якіх была “Біблія бедных” (1420-я гг.?).

Вынаходніцтва кнігадрукавання ў **Германіі** адносіцца да 1440 г. і звязана з імем *Іагана Гутэнберга* (каля 1399 – 1468) з Майнца. Яму належыць рашанне ўсіх асноўных тэхнічных задач тыпаграфскага друку: узнаўленне тэкстаў шляхам адбітку з набору іх асобнымі літарамі, тэхналогія вытворчасці шрыфту, састаў шрыфтавога сплаву, канструкцыя друкарскага прэса. Усё гэта было тэхнічна дасканалым настолькі, што на стагоддзі засталася нязменным (і нават да нашага часу).

У 1434 г. Гутэнберг (прозвішча па маці, па бацьку – Генсфлейш, з патрыцыяў) працаваў у Стасбургу пры цэху ювеліраў, валодаў тэхнікай працы па металу. З судовых дакументаў 1439 г. вядома, што ён арганізаваў таварыства для рэалізацыі нейкага свайго вынаходніцтва, звязанага з кнігадрукаваннем. Аднак невядома ці была ў гэты час ужо яго друкаваная прадукцыя.

У 1448 г. Гутэнберг з’яўляецца ў Майнцы і прыступае да рэгулярнага выпуску кніг. Таксама вядома судовая спарва 1455 г. з майнцкім жыхаром Іаганам Фустам з-за “справы кніг”. У пачатку 1450 г. ён заняў у Фуста значную суму для ўдасканалення свайго абсталявання. У 1452 г. Фуст, стаўшы кампаньёнам Гутэнберга, унёс яшчэ 800 гульдэнаў. Па судовай справе Фуст патрабаваў вяртання грошай з працэнтамі і прэтэндаваў на яго абсталяванне, што і атрымаў, стаўшы уладальнікам вялікай друкарні. Пра далейшы лёс Гутэнберга амаль нічога невядома.

Выданняў, у якіх імя І. Гутэнберга было б пазначана ў якасці друкара, не захавалася. Ідэнтыфікуюцца яны толькі па ўскосных звестках: шрыфту, даце. Першыя кнігі І. Гутэнберга ўяўлялі з сябе невялікія брашуры і аднааркушнікі, адрасаваныя шырокаму колу насельніцтва – гэта падручнікі (пачатковы падручнік лацінскай граматыкі Элія Доната), календары (“Турэцкі каляндар” 1454 г.), афіцыйныя выданні (індульгенцыя ў абарону Кіпра ад турак 1454–1455 гг., “Турэцкая була папы Калікста IV” (1456), лістоўка з малітвай “*Respice domine*” (каля 1457), спісак епархій рымскай царквы “*Provinciale romanum*” (1457–1459)).

Многія з выданняў Гутэнберга дайшлі да нашага часу ва ўрыўках, асобных лістах, некаторыя з іх былі выяўлены праз стагоддзі ў пераплётах іншых кніг.

Каля 1452 г. Гутэнбер пачаў больш буйны праект па выданні лацінскай Бібліі, для друку якой было створана новае абсталяванне і адліты новы, больш вузкі шрыфт, т. зв. шрыфт 42-радковай Бібліі – В42. Біблія друкавалася ў два слупкі па 40 радкоў, потым па 41 і па 42. Завершана выданне было ў 1455 г. У выданні друкаваўся толькі тэкст, загаловкі, падзагаловкі, калантытулы ўпісваў кінаварай рубрыкатар, буйныя ініцыялы маляў фарбай з золатам ілюмінатар. Тыраж Бібліі скадаў 200–300 экз. На паперы і некалькі экзэмпляраў на пергамене (на кожны экзэмпляр Бібліі патрэбны былі 170 шкур цялят).

Па сваім мастацкім афармленні 42-радковая Біблія належыць да найвышэйшых дасягненняў кніжнага мастацтва.

У 1459–1460 гг. быў ажыццёўлены наступны праект – выданне яшчэ адной лацінскай Бібліі – 36-радковай, якая была надрукавана першым шрыфтам І. Гутэнберга В36. Мяркуецца, што выданне з’явілася не ў Майнцы, а Бамбергу.

Да выданняў, звязаных з дзейнасцю І. Гутэнберга адносяць і некаторыя іншыя выданні – літургічны Псалтыр (каля 1455 г.), “Missale Speciale” – кароткі служэбнік, “Каталікон” (лацінская граматыка і прадметны слоўнік) – твор XIII ст. дамініканца Іаана Бальбы 1460 г.

Галоўную ролю ў распаўсюджанні новага спосабу друку адыграла другая майнцкая друкарня *Іагана Фуста і Петэра Шэфера*, паслядоўнікаў І. Гутэнберга. Узнікла друкарня ў выніку судовай цяжбы Фуста з Гутэнбергам. Атрымаўшы частку абсталявання і шрыфтоў, Фуст даручыў тэхнічнае кіраўніцтва друкарняй П. Шэферу (1420–1502), які да гэтага жыў у Парыжы і працаваў пісцом, рубрыкатарам і ілюмінатарам пры універсітэце, потым працаваў вучнем у друкарні Гутэнберга. 11 гадоў адпрацаваў ён і з Фустам, пасля смерці якога застаўся галоўным уладальнікам прадпрыемства. За 52 гады выдавецкай дзейнасці П. Шэфер аформіў і выпусціў каля 285 кніг і аднааркушнікаў. Яго выданні адрозніваюцца буйным фарматам і аб’ёмам, цікавыя па малюнку шрыфту і друку, гэта садзейнічала таму, што ў Шэфера аказалася шмат пераймальнікаў сярод друкароў XV ст. Прадпрыемства Шэфера было і першай рацыянальна арганізаванай фірмай, праіснаваўшай доўгі час, не зведаўшы фінансавага развалу, што адбывалася з многімі друкарамі таго часу.

Сярод кніг Шэфера шмат шэдэўраў афармлення, але ніводная не можа параўнацца з “Майнцкім Псалтыром”, які быў надрукаваны ў 1457 г. (Фуст і Шэфер). Уключаў да 300 арнаментаваных ініцыялаў чырвонай і сіняй

фарбай. Гэта была і першая друкаваная кніга, забяспечаная поўнымі выхаднымі данымі. Па тэхніцы ж выканання гэта было таксама самае дасканалое з ранніх друкаваных выданняў. У асноўным Шэфер займаўся друкам богаслужбовых кніг, трактатаў багаслоўскага і юрыдычнага зместу на латыні. Пасля смерці Шэфера яго справу прадоўжылі сын і ўнук.

На пачатку 1460-х гадоў новым цэнтрам кнігадрукавання становіцца Страсбург (у гэты час уваходзіў у склад Германіі), дзе каля 1458 г. адным з першых заснаваў сваю друкарню **Іаган Ментэлін** (1410–1478). Ментэлін займаўся ілюстрацыяй рукапісных кніг, уваходзіў у склад цэху жывапісцаў, магчыма працаваў у Гутэнберга. У 1466 г. выдаў першую Біблію на народнай нямецкай мове, потым – нямецкі раман “Парсіфіль”, паэму “Тытурэль” Вольфрама фон Эшанбаха – творы, якія не перавыдаваліся ў Германіі да канца XIX ст. Шмат выпускаў богаслужбовых і багаслоўскіх кніг, нават і антычных аўтараў (Арыстоцеля, Вергілія, Тэрэнцыя і інш.). У 60-я гг. XV ст. прадпрыемства Ментэліна было буйнейшым у Еўропе. Выпусціла 41 назву кніг.

Найбольш значным нюрнбергскім тыпографам XV ст. быў **Антон Кобергер** (1445–1513). Упершыню яго імя з’яўляецца ў выданні 1474 г. Выступаў як выдавец, які распаўсюджваў заказы па розных друкарнях. У ядрукарні Кобергера налічвалася 24 станкі, працавала 100 майстроў, дзейнічалі філіялы ў іншых краінах Еўропы. Найвядомейшыя выданні – нямецкая Біблія 1483 г., упрыгожаная шматлікімі гравюрамі; “Сусветная хроніка” Г. Шэдэля; “Апакаліпсіс” з ілюстрацыямі Альбрэхта Дзюрэра. Да 1500 г. Кобергер выпусціў каля 250 выданняў.

Пашырэнне кнігадрукавання садзейнічала і развіццю кніжнага гандлю. Спачатку выдавец, друкар і кнігагандляр выступалі ў адной асобе. Толькі найбольш буйныя друкары, як Шэфер, Кобергер, мелі свае ўласныя прадпрыемствы для збыту кніжнай прадукцыі і пасылалі сваіх прадстаўнікоў на буйнейшыя кірмашы, у манастыры і дамы багатых людзей. Напачатку еўрапейскае кнігадрукаванне развівалася як прыватнае, нягледзячы на тое, што, у асноўным, служыла царкоўным інтарэсам. Каталіцкая царква тым не менш, паклала пачатак цэнзуры як дзейснаму сродку барацьбы з рэфармацыйным рухам. Напачатку дзейнічалі духоўныя цэнзурныя камісіі, пэўныя функцыі цэнзуры выконваў Кельнскі універсітэт, а ў 1485 г. у Майнцы быў заснаваны цэнзурны камітэт для пропуску кніг на Франкфуртскі кірмаш. У 1496 і 1501 г. папа Аляксандр VI Борджыя выдаў 2 булы, якімі духоўная цэнзура зацвярджалася як пастаянны інстытут каталіцкай царквы.

Усяго за XV ст. у Германіі вядома 11 800 назваў друкаваных кніг (30% з усіх улічых 40 000 інкунабул). Толькі 7% складала кніга на нямецкай мове (астатняе – на латыні). Па змесце ў асноўным гэта былі рэлігійныя выданні

(29%), календары (18%), паэзія і вучэбная літаратура (16%), юрыдычная літаратура (8%) і інш. Першыя ілюстраваныя кнігі з дапамогай драўлянай гравюры былі выдадзены Альбрэхтам Пфістэрам. Асаблівай папулярнасцю карыстаецца ілюстраваная нямецкая Біблія Цайнера 1475 г. У ёй 73 буйныя ініцыялы, зробленыя з 70 гравіраваных дошак. З ілюстрацыямі выходзяць таксама байкі, рыцарскія раманы, падарожжы, хронікі, медыцынская, прыродазнаўчая літаратура, выданні антычных класікаў, мастацкая літаратура.

У перыяд Рэфармацыі духоўным цэнтрам Германіі становіцца Вітэнберг, у якім у 1502 г. быў заснаваны універсітэт. Універсітэт садзейнічаў развіццю мясцовага кнігадрукавання і на працягу 30 год Вітэнберг быў самым прадуктыўным цэнтрам нямецкага кнігадрукавання. У горадзе працавалі Іаган Рау – першы друкар Марціна Лютэра, Мельхіёр Лотэр – лейпцыгскі друкар, які пры падтрымцы М. Лютэра ў 1519 г. заснаваў філіял сваёй друкарні, а Мельхіёр Лотэр-малодшы надрукаваў тут першае выданне Лютэраўскай Бібліі (1522 г.).

Яшчэ адным цэнтрам кнігадрукавання ў Германіі быў Базель, у якім працавалі шматлікія друкары-гуманісты – Іаган Фробен (з 1501 г.), Гейнрых Пятры, Іаган Апарынус. З 1514 г. у Базелі жыў і вядомы нямецкі гуманіст Эразм Ратэрдамскі, які ажыццявіў пераклад з грэчаскай мовы на лацінскую Бібліі і твораў айцоў царквы, надаўшы ім гуманістычную трактоўку (у каментарыях).

У другой палове XVI ст. вядучым друкарскім цэнтрам Паўднёвай Германіі становіцца Франкфурт-на Майне, які вызначыўся друкам пераважна папулярных прыродазнаўчых твораў і вучэбнай літаратуры.

У перыяд Рэфармацыі самым папулярным пісьменнікам Германіі з’яўляўся Марцін Лютэр. Да яго смерці (1546 г.) было выдадзена 3 700 розных яго твораў. Біблія 1522 г. выйшла тыражом у 5000 экзэмпляраў і была раскуплена на працягу некалькіх тыдняў.

Эпоха Рэфармацыі дала жыццё так званай друкаванай “лятучай” літаратуры або лістоўкам пад назвай “Новая газета” (выходзілі нерэгулярна), зладзённым трактатам брашурнага тыпу на нямецкай мове. Вядома, што паміж 1518–1523 гг. выйшла звыш за 3000 лістовак, асабліва ў Вітэнбергу. Аўтарамі шматлікіх лістовак рэлігійна-палітычнага зместу былі Марцін Лютэр і Томас Мюнцэр, якія аднымі з першых выкарысталі кнігадрукаванне як зброю палітычнай барацьбы і асветы народных мас.

У 1595 г. выйшаў першы лейпцыгскі “Кірмашовы каталог” (да гэтага былі толькі франкфуртскія).

На змену палітычным лістоўкам XVI ст. у першай палове XVII ст. прыходзіць кірмашовая (рынкавая) літаратура – прадказанні, календары,

песеннікі, лячэбнікі і г. д. Значна паменшылася колькасць навуковай літаратуры, асабліва пасля трыццацігадовай вайны 1618–1648 гг.

У 1609 г. у Германіі з’яўляюцца першыя штотыднёвыя газеты ў сучасным разуменні – гэта “Авізо” (Вольфенбютэль), “Рэляцыён” (Страсбург), якія ўтрымлівалі звесткі аб бягучых падзеях.

Першым **англійскім** друкаром лічыцца **Уільям Кэкстан** (1421–1491), а першай друкаванай кнігай на англійскай мове – “Гісторыя ўзяцця Троі” Р. Ляфеўра, перакладзеная з французскай мовы Кэкстанам і надрукаваная ім ў 1474 г. у Бругу. 1476 г. адкрывае гісторыю друкаванай кнігі ў Англіі, калі ў Вестмінстэры (Лондане) Кэкстанам была адкрыта друкарня і ім жа надрукавана першая ўласная англійская кніга “Выслоўі філосафаў”. Да 1491 г. Кэкстан выпусціў 100 назваў кніг, з якіх 25 – яго ўласны перклад, 25 – пад яго рэдакцыяй. Славу яму прынесла выданне “Кентэрберыйскіх апавяданняў” Джэфры Чосэра (2-е выд. – добра ілюстраванае). Не друкаваў Кэкстан падручнікаў і юрыдычнай літаратуры, каб не канкурыраваць з Гільдыяй рукапіснай кнігі, членам якой ён з’яўляўся.

Кнігадрукаванне ў Англіі развівалася ў параўнанні з іншымі краінамі Еўропы, даволі павольна. Калі на працягу першай паловы XV ст. у Італіі налічвалася 526 друкарняў, у Германіі – 261, у Францыі – 157, у Іспаніі – 77, у Нідэрландах – 66, то ў Англіі іх было 12 (9 – у Лондане, 2 – у Оксфардзе, 1 – у Сент-Альбене). Большасць друкарняў належала змежнікам. Асабліва сцю англійскага друку была параўнальна невялікая колькасць царкоўнай літаратуры. Асноўнымі чытачамі друкаванай кнігі было дваранства, аддаваўшае перавагу рыцарскім раманам, а таксама духавенства, якому патрабавалася багаслоўская літаратура.

Аднак ужо ў пачатку XVI ст. у Англіі кніжная вытворчасць і кніжны гандаль пераўтвараюцца ў камерцыйную галіну, для якой характэрны тры галоўныя ўзаемазвязаныя тэндэнцыі: геаграфічная цэнтралізацыя, манапалізацыя і спецыялізацыя. Цэнтрам кніжнай справы становіцца Лондан. Асноўнай цэхавай арганізацыяй кніжнікаў стала Гільдыя друкароў і выдаўцоў, якая ажыццяўляла таксама і кантроль за кніжнай справай, займалася рэгуляваннем кніжнага рынку. Праўда, яшэ не існавала строгага размежавання ў кніжнай справе (друк, выдавецтва, гандаль). У гэты час фарміруецца новы тып выдаўца-камерсанта, арыентаваўшагася на патрэбы кніжнага рынку. Адначасова манапалізацыя выдавецкай сферы прывяла да з’яўлення “пірацкіх” выданняў, якія друкваліся без дазволу Гільдыі пад выдуманымі данымі і распаўсюджваліся ў правінцыі.

Асноўнымі выдаўцамі ў XVI ст. з’яўляліся Джон Дэй (1552–1584) – выпускаў рэлігійную (малітоўнікі), вучэбную (азбукі) і навуковую (“Геаметрыя” Эўкліда) літаратуру; Уільям Пансонбі (пачаў выдавецкую

дзеінасць у 1571 г.; першы апублікаваў сучасныя англійскія раманы, творы антычных класікаў).

Значную ролю ў выданні навуковай літаратуры мелі універсітэцкія друкарні ў Оксфардзе (заснавана ў 1478 г., а першая кніга выйшла ў 1585 г.) і Кембрыджы (заснавана ў 1583 г.). Гэтыя друкарні з самага пачатку існавання спецыялізаваліся на выданні навуковай і вучэбнай кнігі, валодалі прывілеям на выданне Бібліі і малітоўнікаў. Універсітэты былі месцам нараджэння і распаўсюджання гуманістычных ідэй, асабліва Томаса Мора.

У перыяд Рэфармацыі было выдадзена шмат памфлетаў, накіраваных супраць католікаў, а таксама пратэстантаў. Асаблівай папулярнасцю карысталася кніга Т. Мора “Дыялогі”.

У канцы XVI ст. падзеяй у кнігавыданні Англіі стаў выхад першых друкаваных твораў Уільяма Шэкспіра.

Аднак самымі масавымі кнігамі з’яўляліся з сярэдзіны XVI ст. малітоўнікі, у якіх змяшчаліся як малітвы, так і пропаведзі, настаўленні, парады, вытрымкі з Бібліі. У 1526 г. друкаром Тындалем выпушчана першае выданне Новага Запавету на англійскай мове, а ў 1535 г. М. Кавердэйль ажыццявіў першае поўнае выданне англійскай Бібліі. Так, “Дэкларацыя аб веры” (1530 г.) абавязвала кожнага англічаніна мець Біблію або Новы Завет на роднай мове.

XVI ст. стала і часам узнікнення зачаткаў перыёдыкі, якімі спачатку былі лістоўкі з гравюрам і вершамі, у якіх змяшчалася розная інфармацыя палітычнага, крымінальнага, свецкага, літаратурнага характару. Кошт іх быў нізкі і адпаведна мелі яны шырокае распаўсюджанне.

У 1637 г. быў прыняты “Закон аб цэнзуры”. Які адкрыў адзін з жорсткіх часоў друкаванай кнігі Англіі. Супраць цэнзуры выступіў грамадскі дзеяч Джон Мільтан у брашуры “Арэпагітыка або Прамова ў абарону свабоды друку” (1644 г.), якая ўскалыхнула ўсю Еўропу. Рэвалюцыйныя падзеі не на доўга вярнулі свабоду і ўжо наступны закон 1662 г. амаль да нуля звёў дзейнасць Гільдыі.

У 1667 г. упершыню было дасягнута пагадненне аб выплаце ганарару выдаўцом аўтару паміж Сэмам Сімансам і Джонам Мільтанам на выданне “Згублены рай”, якое (пагадненне) адыграла важнейшую ролю ў распаўсюджанні гэтага новаўвядзення ў іншых краінах. У XVII ст. узнікае і аўкцыйны кніжны гандаль і экспарт англійскіх выданняў. Вылучаюцца ў асноўным два тэматычныя комплексы – грамадска-палітычны і мастацкая літаратура. Шмат кніг выдаецца ў выглядзе брашур.

Найбольш вядомым выдаўцом першай паловы XVI ст. з’яўляецца Эдвард Блант, які выпусціў першы збор п’ес У. Шэкспіра “Камедыі, хронікі, трагедыі” (1623, сумесна з тыпографам А. Джагардам), а таксама першы

пераклад на англійскую мову “Дон Кіхота”, выпускаў слоўнікі, філасофскую і мастацкую літаратуру.

У XIV – XV стст. **Італія**, дзякуючы таму, што тут найраней пачала складвацца культура Адраджэння, была адной з развітых краін Еўропы. Новыя з’явы эпохі Адраджэння праявіліся ва ўсіх сферах духоўнага жыцця: навуцы, філасофіі, літаратуры, мастацтве. На змену літаратурнай мове прыходзіць народная мова.

У 60-я гг. XV ст. па запрашэнні кардынала Іаана Турэкрэмата, пісьменніка і аматара кніг, у манастыр Субіяка (недалёка ад Рыма) прыбылі з Германіі два тыпографы Гутэнберга і Фуста – Конрад Свейнхейм і Арнольд Панарц, якія заняліся першапачаткова адліўкай рананскага шрыфту паўгатычнага тыпу, падобнага да італьянскіх рукапісаў і ўпершыню ўводзяць грэчаскія шрыфты, якімі адпаведна друкуюць у 1464 г. першую кнігу – “Доната” (не захаваўся), а таксама творы айцоў царквы і Цыцэрона. У 1467 – 1473 гг. германскія друкары працуюць у Рыме, аднак не вытрымліваюць канкурэнцыі з боку венецыянскіх друкароў.

У Венецыі кнігадрукаванне бярэ свой пачатак у 1469 г. і звязана з імем Іаана з Шпейера (Спіра). Спіра ўводзіць нумарацыю старонак арабскімі лічбамі. Яго справу прадаўжаў брат Вендэлін. З 1470 г. у Венецыі дзякуючы французу **Ніколу Іенсану** (Жансону) (каля 1420 – 1480), з’яўляецца новы лацінскі шрыфт – **антыква**, які быў запазычаны з “каралінгскага” пісьма X ст. Пачынаючы з прац Іенсана па ўсёй Італіі і ў Францыі ўсталёўваецца традыцыя: кнігі гуманітарнага зместу сталі друкавацца антыквай, а багаслоўскія, юрыдычныя, матэматычныя і медыцынскія – гатычным. Як і Кобергер у Германіі Іенсан атрымаў мянушку “князь тыпографай”, а папа Сікст IV надаў яму тытул “Палацінскага графа”. За 10 год надрукаваў каля 100 выданняў па розных галінах навук. За 35 гадоў кнігадрукаванне ў Італіі распаўсюдзілася ў 35 гарадах і набыло свецкі характар. Амаль палова ўсёй навуковай літаратуры інкунабульнага перыяду была надрукавана ў Італіі.

І нарэшце ў канцы XV ст., у 90-я гг., у Венецыі ўзнікае знакамітая фірма Альдаў. Яе заснавальнік **Альд Пій Мануцый** (1447–1515). Праіснавала каля 90 гадоў і мела вялікае значэнне для развіцця выдавецкай справы. Найвышэйшага росквіту дасягнула ў першай палове XVI ст. Альд быў па адукацыі эліністам, таму ў першую чаргу ён пачаў друкаваць тэксты грэчаскіх і рымскіх пісьменнікаў, пазней і кнігі на італьянскай мове. Надаваў вялікае значэнне дакладнасці выдаваемых тэкстаў. Для гэтага аб’яднаў вакол сябе вучоных рэдактараў, якія жылі ў яго доме і на яго сродкі. Так, каля 1500 г. узнікла “Новая Акадэмія” Альда, у складзе прыкладна 30 чалавек, якія

займаліся навуковым рэдагаванне тэкстаў класічных аўтараў, а самі выданні сталі называць “альдамі”.

На ліку Альда два новаўвядзенні ў галіне кніжнай тэхнікі: першае – стварэнне новага тыпу шрыфта, другое – увядзенне серыйнага стандартнага фармата кніг. Па даручэнні Альда Франчэска Грыфо (з Балонні) стварыў дробны нахілены шрыфт, вядомы пад назвай курсіў або “антыква венецыянскага стылю”. Першай кнігай надрукаванай курсівам сталі паэмы Вергілія ў 1501 г. У выданні было прыменена і другое новаўвядзенне Альда – друк у адну восьмую друкавага аркуша. Памяншэнне фармату і яго прымяненне для выдання твораў антычных і сучасных аўтараў стала ўзорам для пераймання іншымі тыпографамі. Каб пазбегнуць канкурэнцыі і адрозніваць свае выданні ад падробак, Альд Мануцый стаў прымяняць тыпаграфскую марку, таксама стаўшую знакамітай (на яе выяве – якар, абвіты дэльфінам, што выражала даўні дэвіз: “спяшайся павольна”). Дзякуючы сваім новаўвядзенням “альдзіны” сталі танейшымі і больш даступнымі. Кніжныя ілюстрацыі ў выданнях прымяняліся рэдка і стрымана. У ранніх кнігах сустракаюцца гравіраваныя застаўкі і ініцыялы лёгкага, празрыстага малюнку; у пазнейшых – ініцыялы афармляліся ўручную. Сярод шэдэўраў ілюстраванага мастацтва з’яўляецца “Гіпнератамахія Паліфіла” Франчэска Калона (гіпнератамахія – вайна сна і кахання) (1499) – сімвалічны твор, напісаны на сумесі лацінскай і італьянскай моваў.

Альд Мануцый змог наладзіць вытворчасць кнігі, як камерцына прыбытковую справу. Арганізаваў гандаль сваімі выданнямі нават марскім шляхам, забяспечваючы імі не толькі Еўропу, але і Усход.

Усяго выдаў 153 назвы кніг. Кніжную справу Альда Мануцыя прадаўжалі яго цесць Андрэа Таразіні (з 1515 па 1529 г.), сын Паола і ўнук Альд Пій Мануцый Малодшы ці Альд II, якія былі буйнымі вучонымі, хаця ўступалі заснавальніку фірмы ў выдавецкай дзейнасці. Пасля 1529 г. быў перапынак у дзейнасці друкарні, а з 1538 г. – новае адраджэнне яе працы, якое доўжылася да канца XVI ст. Да 1597 г. прадаўжальнікамі справы А. Мануцыя было выдадзена 952 выданні.

У сярэдзіне XVI ст. поспехаў у італьянскіх кнігавыданні дасягае Габрыэль Джаліта дэ Ферары, які пасля Альдаў быў самым вядомым друкаром, які выдаваў нацыянальную італьянскую літаратуру (творы Петраркі, Бакача), багата ілюстраваную і арнаментаваную. З 1560 г. друкаваў рэлігійныя творы (з-за праследаванняў інквізіцыі), а ў 1559 г. надрукаваў першае выданне спіска кніг, забароненых каталіцкай царквой – Index Librorum Prohibitorum – Індэкс забароненых кніг.

Буйнейшымі цэнтрамі італьянскага кнігадрукавання заставаліся Венецыя, Фларэнцыя. У XVI ст. у Італіі з’яўляецца новы від друку – паглыбленая

гравюры на медзі. Першыństwo ў выданні новым спосабам (ілюстраванні) належала фларэнцыйскай друкарні Нікола ды-Ларэнца ў 1557 г. Яшчэ ў пачатку XVI ст. у Італіі выйшаў трактат “Боскія прапорцыі” (1509 г.), дзе ўвага надавалася тэорыі рысавання шрыфтоў.

З заснаваннем ў 1534 г. Ордэна езуітаў, а ў 1559 г. – Вярхоўнага інквізітарскага трыбуналу, у кнігавыданні пачалося праследаванне свабоднай думкі, быў забаронены ўвоз кніг з-за мяжы, якія значыліся ў Індэксе забароненых.

У другой палове XVI – XVII ст. шматлікія творы італьянскіх аўтараў друкаваліся за мяжой (у Англіі, Швейцарыі, Германіі, Францыі, Польшчы, пазней – у Нідэрландах). Так, усе творы Джардана Бруна, большасць твораў Т. Кампанэлы, Г. Галілея былі апублікаваны за межамі Італіі. Распаўсюджанне ізноў атрымлівае рукапісная кніга, асабліва тая, якая была забаронена царквой.

Вядучае месца Італія займала ў нотадрукаванні, якое развівалася на аснове друку з гравюр, а таксама тыпаграфскім спосабаам.

У 1626 г. у Рыме была адкрыта буйнейшая друкарня – “Друкарні справы Кангрэгацыі прапаганды веры”, якая займалася выдавецкай дзейнасцю царкоўных кніг на розных мовах, а таксама даведнікаў і слоўнікаў.

У XVII ст. у Італіі на змену рукапісным газетам прыходзяць друкаваныя. Так, у Рыме і Неапалі пачынаюць выходзіць адпаведна “Рымскія весці” і “Неапальскія весці”, якія змяшчалі хроніку гарадскога жыцця.

Каля 1420 г. з’явіліся першыя друкавана-гравіраваныя выданні ў **Нідэрландах** (Галандыя, Бельгія, Люксембург, поўнач Францыі – з 1519 г. герцагства Бургундскае), некаторыя з якіх былі звязаны з Харлемам. Захаваліся амаль толькі ва ўрыўках: “Апакаліпсіс”, “Біблія бедных”, “Мастацтва паміраць”, “Зерцала чалавечага выратавання”. Апошняя кніга ўяўляла з сябе сумесь ксілаграфіі і тыпаграфскага выдання: на асобных старонках тэкст і ілюстрацыі былі награвіраваны на дрэве, астатнія – набраны. Дадзеную групу выданняў вучоныя аб’ядноўваюць пад умоўнай назвай “Друкар Зерцала”. Аднак галандскія даследчыкі залічваюць іх друкару Лаўрэнса Янсзанау Костэру (пам. 1484) з Харлема, які магчыма яшчэ да Гутэнберга вынайшаў новы спосаб друку з дапамогай металічных наборных літар, а Гутэнберг толькі яго ўдасканаліў.

Першая ж нідэрландская кніга з указаннем імені друкара з’явілася ў Утрэхце ў 1473 г. Гэта была друкарня Нікалауса Кетэлаара і Херардуса дэ Леемпта, якая спецыялізавалася на выданні тэхналагічных і гуманістычных твораў. У 1477 – 1501 гг. у Дэвентары працавала друкарня Р. Пафраата, выпускаўшая класічных аўтараў, падручнікі. Пафраат першым выкарыстаў у Нідэрландах грэчаскі шрыфт. Яго паслядоўнікам у Дэвентары быў Якобус дэ

Брэда (працаваў у 1485 – 1519 гг.). Кнігадрукаванне ў Нідэрландах знаходзілася пад значным уплывам Германіі і Італіі. У 1473–1500 гг. у Паўночных Нідэрландах налічвалася 32 друкарні (выпусцілі 1250 інкунабул). Паступова на поўдні ўзвысіўся буйнейшы кнігавыдавецкі цэнтр Антверпен (775 інкунабул).

Вялікі ўплыў на мастацтва кнігадрукавання аказаў Эразм Ратэрдамскі, які апублікаваў каля 170 сваіх твораў. Шырокае распаўсюджанне мелі і творы М. Лютэра (да 1546 г., год смерці Лютэра, было ажыццёўлена 85 выданняў яго твораў).

У 1529 г. выйшаў указ, паводле якога ўсе кнігі павінны былі мець спецыяльны дазвол на друк. Тыя, хто не падпарадкоўваўся, жорстка караліся: кляміся, выколвалі вочы, вырывалі язык, адсякалі руку). У 1538 г. – забарона ўвозу кніг, у 1544 г. і 1546 г. выдаюцца эдыкты, якія забаранялі друк кніг на іспанскай, англійскай, італьянскай мовах. У 1550 г. прыняты Вечны эдыкт або “Крававы плакат”: забараняў усялякую вытворчасць, гандаль ерытычных кніг, а таксама тлумачэнне Бібліі.

Гэтыя меры выклікалі рост эміграцыйнага друку, цэнтрам якога становіцца Эмдэн. Тут у 1561–1562 гг. выйшла поўная рэфарматарская Біблія. Эмігранцкія выданні тайна дастаўляліся ў Нідэрланды. Таксама ў друку прымянялі фіктыўныя выхадныя дадзеныя, напрыклад, востраў Утопія; кнігі выходзілі пад псеўданімамі.

Сярод друкароў вызначаліся Хуга Янсзоан ван Вурдэн (у 1506 г. надрукаваў першую ў Амстэрдаме кнігу, усяго вядомы 24 яго амстэрдамскія выданні); Дун Пітэрс (амстэрдамскі выдавец, які друкаваў усё, што дазваляла мець прыбытак, у тым ліку забароненыя выданні); Сімон Корвер (выпускаў у Амстэрдаме і Эвале ерытычныя кнігі, а таксама падручнікі, творы Эразма, Лютэра); Барталамеус Якабс (у Лейдэне і Антверпене выпускаў творы рэфарматараў, аб мораплаванні).

Знакаміцейшым антверпенскім друкараом і выдаўцом быў Крыстофер Плантэн (каля 1514–1589), выхадзец з Францыі. Пачынаў з кніжнага гандлю, а потым, каля 1554–1555 г. адкрыў сваю ўласную друкарню, ятаўшую вядомейшай у Еўропе. Шрыфты Плантэна па прыгажосці параўноўваліся з шрыфтамі Альдаў і Эцьенаў. Выпусціў больш за 1000 твораў на розных еўрапейскіх мовах рознага зместу. Росквіт выдавецкай справы Плантэна прыпадае на 1569 г., калі выйшаў першы том “Каралеўскай Бібліі” або “Бібліі поліглота” на пяці мовах, у афармленні якой прымалі ўдзел лепшыя галандскія мастакі. Праца Плантэна была высока ацэнена Філіпам II і ў 1570 г. ён стаў галоўным каралеўскім друкаром. Прадпрыемства Плантэна наследаваў яго зяць Францыск Ван Рафеленген. “Лейдэнская афіцына Планцініана” праіснавала да 1619 г., а антверпенская друкарня перайшла да

другога зяця Іаана Марэтуса (дзеінічала яшчэ 200 год, друкуючы ў асноўным тэалагічныя і літургічныя творы; у афармленні выданняў – гравіроўцы на медзі тытульных аркушаў – удзельнічаў Пітэр Пауль Рубенс). У сярэдзіне XVII ст. “Дом Плантэна” паступова страчвае сваё значэнне. У 1867 г. друкарня была закрыта, а ў 1875 г. у былой антверпенскай друкарні быў заснаваны музей кнігі і друкарскага майстэрства.

У канцы XVI – пачатку XVII ст. былі ўведзены новыя цэнзурныя абмежаванні. У 1581 г. уступіў у дзеянне Цэнзурны эдыкт, у адпаведнасці з якім Галандскія штаты павінны былі забараняць мяцежныя творы (у тым ліку рэлігійныя). За друк непадцэнзурных твораў тыпографы няслі жорсткае пакаранне (турмой, штрафамі).

Буйнейшым еўрапейскім цэнтрам гандлю і друку ў XVII ст. становіцца Амстэрдам. Так, у 1639–1651 гг. у горадзе выйшла 1643 назвы кніг. На працягу 1572–1700 гг. у Амстэрдаме працавала 988 друкароў. Вялікімі тыражамі выдаваліся памфлеты і сатырычныя творы. Для экспарту прызначаліся шматлікія творы на лацінскай і французскай мовах. Аднак кошт паперы быў вельмі высокі, што неспрыяла і было рызыкаўнай справай для многіх друкароў.

У XVII ст. павялічваецца колькасць кніг на нідэрландскай мове. Так, выдавец Ісаак Тырыён (1700–1765) быў першым у Амстэрдаме, хто выпускаў кнігі выключна на нацыянальнай мове.

Галандыя і ў першую чаргу Амстэрдам праславіліся вытворчасцю кніг геаграфічнага зместу, а таксама глобусамі, картамі, якія можна было набыць у шматлікіх кніжных лаўках. Аднымі з віднейшых выдаўцоў “марскай” літаратуры былі Карнэліс Клаас (1546/1547–1609) – выдавецкай дзейнасцю заняўся з 1582 г.; Ёядукус Хондыус (1563–1612) – з 1593 г.; В. Блаау (1571–1638) – з 1569 г. – усе працавалі ў Амстэрдаме. Прадпрыемства В. Блаау было самым вялікім. В. Блаау з’яўляўся таксама складальнікам некалькіх даведнікаў для маракоў “Зэспігел” (“Марское зерцала”, 1623), чатырохтомнага даведніка для маракоў, паказальніка “Апендыкс” да атласаў Артэліуса і Меркатора, двухтоны “Атлас новы” (1635). Працягваў справу яго сын Др. Іоан Блаау (1569–1673). Справай яго жыцця стла выданне “Вялікага атласа” – 11/12 тамоў на лацінскай, французскай, нідэрландскай і іспанскай мовах. Карты, якія ён выдаваў упрыгожваліся гербамі, арнамантам, размалёўваліся ад рукі. Дзейнічала фірма да 1708 г. і называлася нават “Кампанія лаціната”.

Цэнтральнае месца ў кніжнай справе XVII ст. займала галандская фірма Эльзевіраў (1592–1712). Дзякуючы высокай якасці выданняў, новаўвядзенням у галіне кніжнага гандлю яна набыла шырокую еўрапейскую вядомасць. Філіялы фірмы існавалі ў Германіі, Францыі, Англіі, Італіі, Даніі.

Галоўным жа выдавецкім цэнтрам Эльзевіраў у першай палове XVII ст. быў універсітэцкі горад Лейдэн, а з другой паловы – Амстэрдам. Усяго Эльзевіры надрукавалі каля 2200 кніг і ад 2500–3000 універсітэцкіх дысертацый па розных галінах ведаў.

Заснавальнік фірмы – Луіс (Людвіг) Эльзевір (каля 1540–1617) служыў у Антверпене ў Плантэта. У 1586 г. атрымаў дазвол адкрыць кніжны гандаль пры універсітэце ў Лейдэне, пачаў выдавецкую дзейнасць. Працягвалі справу сыны – Маціяс (1564–1640) і Банавентура (1583–1652). Унук Ісаак (1596–1651) адкрыў друкарню, якая стала асновай ўсяго прадпрыемства. У 1620 г. ён заняў пасаду універсітэцкага друкара. Росквіт лейдэнскага прадпрыемства прыпадае на 1625–1652 гг.

Выдатных поспехаў дасягнулі Эльзевіры ў афармленні кніг. Часта тытульны аркуш быў гравіраваны на медзі, застаўкі, канцоўкі і ініцыялы адрозніваліся вытанчаным малюнкам, які ўдала спалучаўся з такім самым шрыфтам. Яны змаглі спалучыць вартасці зместу твора і яго знешняга выгляду з паніжэннем яго кошту, што спрыяла небываламу камерцыйнаму попыту на іх выданні. Кнігі сталі танейшымі дзякуючы павышэнню тыража, памяншэнню фармата і адпаведнаму памяншэнню шрыфта, што аказалася не стратным, а нават зручначылным. Шрыфт для Эльзевіраў стварыў амстэрдамскі словалітчык Хрыстафор Ван Дэйк. Эльзевіры ўвялі фармат у дванацатую долю аркуша (12,5x7,5 см), і нават яшчэ меншы. Эльзевірамі называюць выдадзеныя імі кнігі, створаныя малюнак шрыфту, фармат іх выданняў.

Эльзевіры ўжывалі некалькі розных выдавецкіх марак: пустэльнік пад дрэвам, глобус, арол са стралой, пальма, багіня Мінеўра пад дрэвам.

Рост вытворчых сіл краіны, поспехі ў культуры і адукацыі садзейнічалі развіццю кніжнай справы і ў **Францыі**, якая ў XV ст. з’яўлялася непасрэднай папярэдніцай культуры эпохі Адраджэння. Напачатку друкаваная кніга завозілася ў Францыю з Германіі і Італіі. У 1470 г. у Парыжы была надрукаваная першая кніга – збор пісем італьянскага гуманіста Гаспарана дэ Бергама. У кнізе быў калафон на латыні, у якім праслаўлялася кнігадрукаванне. Французскія першадрукары Ульрых Герынг, Міхаіл Фрыбургер і Марцін Кранц займаліся ў асноўным выпускам кніг тэалагічнага характару, граматык і рыторык. У 1476 г. яны выдалі першую ў Францыі друкаваную Біблію.

У тым самым 1476 годзе парызскі кнігагандляр Пак’е Баном надрукаваў “Вялікія французскія хронікі” (у 3 т. in folio) – гэта было першае выданне на французскай мове.

Акрамя Парыжа кнігадрукаванне распаўсюдзілася ў Ліёне, чаму садзейнічала яго геаграфічнае становішча і вядомыя ліёнскія кірмашы.

Вядома, што ў Ліёне ў XV ст. працавала 160 друкароў, большасць з якіх былі з Германіі або Італіі (толькі 40 – французы). Кнігі друкаваліся таксама ў Тулузе, Альбі, Пуацье і інш.

Асноўную тэматычную групу друкаваных выданняў складала рэлігійная літаратура – Біблія, тэалагічныя трактаты, творы айцоў царквы, малітоўнікі, богаслужбовая літаратура, а таксама антыныя класікі, юрыдычныя трактаты і граматыкі. Карысталіся папулярнасцю і рыцарскія і куртуазныя раманы, маралізатарскія творы, народныя малаб’ёмныя і аднааркушавыя выданні з ілюстрацыямі на дрэве.

У сувязі з распаўсюджаннем у Францыі пратэстантызму і рэлігійнымі войнамі, справы кнігадрукавання ад паспяховага становішча, каралеўскага, пачынаюць цяпець жорсткія нападкі і цэнзураванне. Так, у 1521 г. з’явіўся каралеўскі загад, які забараняў друкаваць і распаўсюджваць “Святое пісанне” без дазволу універсітэта, без папярэдняга прагляду твора вучонымі Сарбоны. Такім чынам была ўведзена папярэдняя цэнзура, што таксама прывяло да эміграцыйнага друку за межамі Францыі: у Страсбургу, Базэлі, Антверпене, дзе друкаваліся ў асноўным творы рэфарматараў і нелегальна дастаўляліся ў краіну. У 1545 г. выйшаў першы Індэкс забароненых кніг, а ў 1551 г. – забараняецца ўвоз друкаванай прадукцыі з іншых краін Еўропы.

Буйнешымі дзеячамі ў галіне кніжнай справы Францыі былі Эцьен, Далэ, Бадус, якія пры падтрымцы прафесараў Каледж дэ Франс ажыццявілі выданне антычных аўтараў. Асабліва вызначыўся заснавальнік дынастычнай фірмы Анры Эцьен (1470–1521), які ў 1502 г. выпусціў “Этыку” Арыстоцеля. Прадоўжыў справу сын Рабер Эцьен (1531 г. – “Скарбы лацінскай мовы”, якія выйшлі без скарачэнняў (тытлаў). Надаваў важнейшае значэнне дакладнасці выдаваемых тэкстаў, у тым ліку біблейных і евангельскіх, з-за чаго трапіў у няміласць да царкоўнікаў і вымушаны быў пераехаць у Жэневу. Выдавецкую справу прадоўжыў адпаведна яго сын таксама эрудыт і гуманіст Анры II Эцьен (1551–1598) – выдаў “Скарбы грэчаскай мовы”, творы рымскіх і грэчаскіх класікаў, французскіх паэтаў. Фірма існавала да 1654 г. і выпусціла каля 1500 выданняў.

У Ліёне працаваў адзін з буйнейшых друкароў-гуманістаў Эцьен Далэ, які скончыў Падуанскі універсітэт, вычуўся таксама ў Венецыі. У 1538 г. заснаваў уласную друкарню, якая служыла сродкам распаўсюджвання ведаў і адукацыі, прагрэсіўных ідэй. Вядома каля 70 кніг, выдадзеных друкаром, у іх ліку 15 – уласных твораў гістарычнага і філалагічнага зместу. Шэраг яго твораў забараняліся цэнзурай, а ў 1546 г. пасля мучэнняў і пытак, ён быў павешаны, затым спалены разам з кнігамі.

У Парыжы цэнзурныя функцыі ажыццяўляла Сарбона, якая накіравала сваю дзейнасць супраць пратэстантызму. У 1616 г. пры Людовіку XIII быў

заснаваны асобы цэнзурны камітэт з пяці членаў, які жорстка распраўляўся як з творамі, так і з аўтарамі, выдаўцамі, друкарамі і гандлярамі кнігамі. Так, на працягу 1660–1756 гг. 856 прадстаўнікоў кніжнай справы трапілі ў Бастылію, некаторыя з выдаўцоў і аўтараў загінулі на кастры.

Для барацьбы з замежнымі выдаўцамі-канкурэнтамі пачалі стварацца карпарацыі тыпографав і кнігагандляроў. Так, у 1586 г. была створана кампанія “Вялікі карабель” (аднайменная і выдавецкая марка). У 1641 г. кампанія атрымала каралеўскі прывілей на выданне літургічнай літаратуры і твораў айцоў царквы.

У XVII ст. у Францыі ўзнікае першая дзяржаўная друкарня – “Каралеўская друкарня”, заснаваная ў 1640 г. у Луўры па загаду Рышылье. Кіраваў прадпрыемствам С. Крамуазі. Друкавала літургічныя творы, каралеўскія дакументы, мастацкія і навуковыя, адобраныя царквой і каралём. Вызначалася высокай якасцю друку і афармлення.

У XVII ст. у Францыі зараджаецца перыядычны друк. 1 мая 1631 г. выйшаў першы нумар “Газеты” (La Gazette), якую заснаваў Тэафраст Рэнадо. Газета мела 4 старонкі невялікага фармату і выходзіла раз на тыдзень. Змяшчала інфармацыю з Францыі і замежжа, ваенныя паведамленні. З 1762 г. выданне стала афіцыйным і атрымала назву “Французская газета” (Gazette de France). З 1649 г. пачаў выходзіць “Французскі кур’ер”, з 1665 г. – газета “Часопіс вучоных”, прысвечаная пытанням літаратуры і навукі, з 1672 г. – газета “Галантны Меркурый”.

3. УСХОДНЯЯ ЕЎРОПА. Першая друкаваная кніга ў **Польшчы** – “Астранамічны каляндар” – выдадзена Каспарам Штраўбэ ў 1474 г. на лацінскай мове. Да 1478 г. выдаў яшчэ 3 кнігі. У канцы XV ст. адкрываюцца друкарні ў Вроцлаве (К. Эліян), Гданьску (К. Баўмгартэн), Мальбарку (Я. Карвейзэ), Кракаве (Ян Халер), якія выпускалі рэлігійную літаратуру, творы польскіх аўтараў, падручнікі для Ягелонскага ўніверсітэта.

Польская кніга ў гэты час друкавалася ў Іспаніі – Станіслаў і Уладыслаў Полякі, Неапалі – Ян Адам. Усе выданні былі на латыні.

XVI ст. стала росквітам польскай культуры, навукі (Мікалай Капернік, Ян Каханоўскі). Цэнтрам кнігадрукавання з’яўляўся Кракаў. У 1513 г. з’явілася першая друкаваная кніга на польскай мове – малітоўнік “Рай душы”, якую надрукаваў кракаўскі друкар Фларыян Унглер. Усяго вядома больш за 80 назваў богаслужбовых кніг друкара. “Тыпографам яго каралеўскай вялікасці” быў Ян Янушэўскі, які надрукаваў каля 400 назваў кніг. Найбольш вызначыліся ў выпуску твораў польскіх аўтараў Ян Халер і Іеранім Віетор. Усяго ў другой палове XVI ст. на тэрыторыі Кароны працавалі 55 друкарняў у 24 гарадах, якія выпусцілі каля 3,5 млн. экз. кніг.

Першая друкарня ў **Венгрыі** была заснавана ў 1472 г. у Будзе, дзе праз год тыпограф А. Хеш выпусціў першую венгерскую друкаваную кнігу на лацінскай мове – “Хроніку венграў” Янаша Туроці (тыраж 400 экз.). захавалася 9 экз. (2 – у бібліятэках Венгрыі). Вядома і наступная кніга А. Хеша – “Маральна-філасофскія трактаты” Базіліуса Мангуса і Ксенафонта (тыраж 500 экз., захавалася 2 кнігі). На працягу 1477 г. працавала друкарня і ў Пожані (сёння Браціслава), выпусціўшая таксама кнігі на латыні (5 назваў).

У 1526 г. Венгрыя страціла самастойнасць, настала турэцкае панаванне. Кніжная справа прыйшла да ўпадку. Першыя кнігі на венгерскай мове друкуюцца за мяжой – у Кракаве – “Начаткі граматыкі” К. Хегендорфа, “Пасланні св. Паўла”, якія выйшлі ў І. Віетора ў 1527–1538 гг. Венгерскія друкарні дзейнічалі таксама ў Румыніі. У 1541 г быў выдадзены Новы Завет на венгерскай мове (Шарвар-Уйсіген, Томаш Надаўдзі). На працягу XVI ст. у Венгрыі працавала больш за 30 друкарняў.

XV ст. у **Чэхіі** характарызуецца магутным антыфеадальным рухам і змаганнем супраць замежнага панавання і распаўсюджаннем рэфарматарскіх ідэй. У 1348 г. быў заснаваны Пракскі універсітэт, магістрам якога быў Ян Гус. Ужо ў канцы XIV – пачатку XV ст. назіраецца рост твораў на чэшскай мове. Чэхія стала трэцяй краінай, дзе пачалося кнігадрукаванне. Нават лічылася, што і Гутэнберг быў родам з чэшскага горада Кутна Гора (панняецкі прозвішча – Кутенберг), і Ян Фуст таксама з Кутнай Горы і г.д.

Першай жа друкаванай кнігай Чэхіі з’яўляецца “Траянская хроніка” – чэшскі пераклад вядомага ў Еўропе рыцарскага рамана, якая была надрукавана, верагодна, у горадзе Пльзень у 1468–1470 гг. Характэрная асаблівасць першай друкаванай кнігі Чэхіі тое, што яна – свецкая кніга і надрукавана не на латыні, а на чэшскай мове. У 1458–1513 гг. у тым самым горадзе працаваў друкар славак Мікулаш Бакаларж. Усяго ў Чэхіі было надрукавана 31 інкунабул на чэшскай і лацінскай мовах, 17 з якіх насілі свецкі характар.

XVI ст. было “залатым векам” для чэшскай культуры. Характэрным тыпам твораў у гэты час былі падарожжы.

Буйнейшымі кнігадрукарамі з’яўляліся Ян Севярын, Іржы Мелантрых, Даніэль Адам, Мікулаш Конач. Апошні ўвёў у Чэхіі тытульны аркуш і выпусціў першую чэшскую “Газету” ў 1515 г. Магчыма з друкарняй Яна Севярына супрацоўнічаў Францыск Скарына.

Узнікненне кнігадрукавання ў **Румыніі** адносіцца да пачатку XVI ст. Першадрукаром лічыцца Марый, які выдаў у Валахіі (на старалавянскай мове) Служэбнік (1508), Актоіх (1510) і Тэтраевнгелле (1512).

У 1514 г. у Сібіу з’явілася першая друкаваная кніга на румынскай мове – Катэхізіс (не захавалася). У 1560–1561 гг. выйшла Евангелле на румынскай

мове, надрукаванае дыяканам-тыпографам, асветнікам-гуманістам Корэсі, які ўнёс найбольшы ўклад у румынскае кнігадрукаванне другой паловы XVI ст. і садзейнічаў фарміраванню асноў румынскай літаратурнай мовы.

У XVII ст. кнігадрукаванне застаецца яшчэ манаполіяй царквы. У 1688 г. у Бухарэсце быў надрукаваны першы поўны пераклад Бібліі на румынскую мову малдаўскім гуманістам Мікалаем Мілеску, які ў 1675–1678 гг. узначаліў рускае пасольства ў Пекіне і склаў першае ў Расіі апісанне Кітая.

4. У сярэдзіне XVI ст. з’явілася кнігадрукаванне і ў МАСКОЎСКАЙ ДЗЯРЖАВЕ. Хаця друкаваная кніга была ўжо вядома на Русі – гэта былі выданні на лацінскай і грэчаскай мовах, перадрукі Швайпальта Фіёля і Францыска Скарыны. Адначасова ў шырокім ўжытку заставалася кніга рукапісная (да XVIII ст.).

Зварот да кнігавыдання быў звязаны ў першую чаргу з тым, што “кнігадрукаванне заклікана было служыць самадзяржаўю ў яго замацаванні і барацьбе са спробамі вальнадумнага тлумачэння царкоўных тэкстаў”.

Спачатку спрабавалі для адкрыцця друку праз пасрэдніцтва еўрапейскіх каралеўскіх двароў прыцягнуць замежных майстроў. Такімі прэтэндэнтамі на пачынальніцкую кнігадрукарскую дзейнасць у Маскве маглі стаць Шлітэ ў 1547 г.; Ганс Масінгейм з Даніі, Варфаламей Готан. Аднак гэтага не адбылося. Існуе версія знаёмства з тэхналогіяй друку ў Маскве праз пасрэдніцтва Максіма Грэка, які прыбыў у Расію ў 1518 г., а да гэтага быў блізкі да знакамітага выдаўца Альда Мануцыя.

Першыя друкаваныя кнігі ў Маскве з’явіліся ў сярэдзіне 50-х гг. XVI ст. і былі гэта так званыя ананімныя выданні. Да іх адносяцца 7 кніг: тры Евангеллі, два Псалтыры і дзве Трыядзі, якія маглі быць надрукаваны ў Маскве паміж 1553–1564 гг. Па афармленні вельмі нагадвалі маскоўскія рукапісныя кнігі. Аднак да гэтага часу пытанне застаецца адкрытым, хто быў іх друкаром (ці Іван Фёдараў, ці Пётр Мсціславец, ці Маруша Няфедзьяў, ці Васюк Нікіфараў). Мяркуюцца, што дзейнасць ананімнай друкарні вялася пад наглядом святара-асветніка Сільвестра, які меў вялікую рукапісную майстэрню.

У 1563 г. Іван Жахлівы загадаў Івану Фёдараву на сродкі царскай казны арганізаваць “дом”, дзе займацца друкарскай справай. Такім чынам быў арганізаваны Друкарскі двор. У пабудаванай па царскаму загаду друкарні Іван Фёдараў 19 красавіка 1563 г. пачаў набор “Апостала”, якое было завершана 1 сакавіка 1564 г. (гэта дата лічыцца афіцыйнай датай пачатку кнігадрукавання на Русі). У 1565 г. Іван Фёдараў сумесна з Пятром Мсціслаўцам выпусцілі два выданні “Часоўніка”, які насіў вучэбны характар. Захаваўся ў адзінкавых экзэмплярах. Гэта было апошняе сумеснае выданне друкароў. У хуткім часе яны пакідаюць Маскву, забраўшы з сабой толькі частку тыпаграфскіх

матэрыялаў. Як пісаў І. Фёдараў у пасляслоўі да Львоўскага “Апостала”, яны сутыкнуліся з супрацьборствам “многих начальников и духовных властей и учителей”, якія “по зависти возводили на нас многие обвинения в ереси, желая обратить во зло и дело божие погубить”. Далейшы шлях друкароў ляжаў у Вялікае княства Літоўскае да князя Рыгора Хадкевіча (1569 г. – “Евангелле Вучыцельнае”). Адзін І. Фёдараў выдае ў 1570 г. “Псалтыр з часаслоўцам”, а потым пераязджае ў Львоў (у 1574 г. – “Апостал”, “Буквар”), потым у Астрог да князя К. К. Астрожскага (1578 г. – “Азбука”, 1580 г. – “Новы Запавет з Псалтыром”, 1581 г. – “Храналогія” А. Рымшы, “Біблія”). У пачатку 1583 г. вяртаецца ў Львоў, дзе і памірае 5 снежня.

Пасля ад’езду І. Фёдарава і П. Мсціслаўца з Масквы кнігадрукаванне прадоўжылі іх вучні – Андронік Нявежа і Нікіфар Тарасіеў. У 1567–1568 гг. яны абсталявалі друкарню і выпусцілі ў 1568 г. “Псалтыр”.

Пад часу пажару 1571 г. у Маскве згарэў Друкарскі двор і аднаўленне друкарні ў Аляксандраўскай слабадзе было даручана Андроніку Нявежы. Вядома выданне 1577 г. – “Псалтыр”. У 1589 г. была ўзноўлена і друкарня ў Маскве, якая працавала да 1602 г.

У XVII ст. буйнейшым і адзіным у Маскоўскай дзяржаве дзяржаўным выдавецкім цэнтрам быў Друкарскі двор. Справу А. Нявежы ў 1602 г. прадоўжыў яго сын Іван Андронікаў Нявежын, які ўзначаліў Друкарскі двор. У 1605 г. была адкрыта другая “ізба” Анісіма Міхайлавіча Радзішэўскага, родам з Валыні, вучня І. Фёдарава. Трэцюю “ізбу” ўзначальваў Аніка Фёдаравіч Фафанаў. Друкавалі царкоўна-богаслужбовыя кнігі. У другой палове XVII ст. адбываецца падзел працы на Друкарскім двары, ствараецца мануфактурная вытворчасць кніг. У 1630–40-я гг. там працуе Васілій Фёдаравіч Бурцаў-Прапапаў, які займаецца выданнем вучэбных кніг. У 1634 г. выйшаў першы друкаваны “Буквар”. У выданні ўпершыню была змешчана гравюра свецкага зместу (пакаранне вучня).

У канцы 70-х гг. у Троіцкай башні Крамля была арганізавана “Верхняя палацавая друкарня”, якая з’яўлялася асабістай друкарняй цара. Кіраваў яе дзейнасцю вядомы беларускі асветнік, вучоны, паэт і драматург Сімяон Полацкі. Друкарня мела права выдання кніг без спецыяльнага дазволу патрыярха. З 1679 па 1683 гг. тут выйшла 6 кніг, у тым ліку 4 творы С. Полацкага.

Існавала і друкарня ў Іверскім манастыры на Наўгародшчыне, куды трапіла ў 1655 г. з Куцеінскага манастыра (бліз Оршы). Дзейнічала ў 1658–1665 гг. (выпушчана 3 кнігі). З 1647 па 1679 гг. працавала друкарня ў Ноўгарадзе Северскім, дзе выйшла некалькі кніг на славянскай і поўскай мовах.

У XVII ст. адзначаецца цікавасць да прыродазнаўчых і гуманітарных ведаў, з'яўляюцца перакладныя творы. Да XVII ст. адносіцца з'яўленне першых рукапісных перыядычных лісткоў – “Курантаў” або “Весцяў” (“Слупцоў”), бо пісаліся на доўгіх вузкіх лістах паперы, “слупом”. Прысвячаліся ваенным падзеям, прыдворнаму жыццю, розным здарэнням. Чыталіся цару. Самыя раннія “Куранты” датуюцца 1621 г. Складаліся ў адным экзэмпляры як дыпламатычны таямнічы дакумент. Існавалі да 1701 г., стаўшы асновай для першай рускай друкаванай газеты “Ведамасці”.

У сярэдзіне XVII ст. назіраецца далейшы рост вучэбнай кнігі, якія перывыдавалася і павялічвала свае тыражы. Сярод такіх выданняў “Букварь славенороссийских письмен” Карыёна Істоміна для Аляксея, сына Пятра I – прыменены метады запамінавання з дапамогай карцінак. Тэкст гравіраваны на медзі (1694 г.). Робацца спробы выдання навуковай літаратуры – 1648 г. – першае маскоўскае выданне “Славянскай граматыкі” Мялецця Сматрыцкага (ужывалася да XVIII ст.). У 1649 г. быў выпушчаны першы друкаваны звод рускіх законаў “Уложение царя Алексея Михайловича”. Усяго вядома 7 свецкіх кніг, якія выйшлі ў Маскве ў XVII ст.

5. У 1590 г. еўрапейскія месіянеры завозяць у **Японію** друкарскі станок, шрыфт, пачынаюць друк кніг (ніводная з іх не захавалася). У 1593 г. былі завезены з Карэі медныя рухомыя літары, аднак друк кніг пачынаецца ў 1615 г. Выкарыстоўваліся і драўляныя літары. Кнігадрукаваннем займалася ў асноўным духавенства, а таксама багатыя ваенныя дамы, пачынаюць узнікаць прыватныя друкарні. Першым друкаром быў лейб-медык Хоан, а кнігі, якія ён друкаваў (выключна медыцынскія) атрымалі назву “Хоан бан” (кнігі Хоана).

Развіццё кнігадрукавання ў Японіі набірае моц у XVII ст. і гэта звязана з развіццём культуры, цалкам кніжнай справы. Цэнтрам выдавецкай справы становіцца правінцыя Еходзі, дзе друкуюцца даўнія рукапісныя тэксты, як “Аналы Японіі” (VIII ст.), “Аповесць пра міжусобныя войны” (сярэдзіна XVI ст.). Да сярэдзіны XVII ст. друкаваная кніга Японіі была на кітайскай мове і ў асноўным гэта былі буддыскія творы. Першай друкаванай кнігай на японскай мове стала “Аповесць пра міжусобныя войны” (1652 г.), якая выйшла ў друкарні Фусюндэ, буйнейшай прыватнай друкарні таго часу ў Японіі. Друкарня спецыялізавалася на выпуску твораў класічнай японскай літаратуры, якіх на працягу XVII ст. было надрукавана 757 назваў. У канцы XVII ст. кнігадрукаванне ў Японіі перастае быць прывілеем духавенства і станівацца самастойнай галінай.

Пачатак кнігадрукавання ў **Паўночнай Амерыцы**, былой калоніі Англіі, адзначаецца з 30-х гг. XVII ст. Асноўным цэнтрам грамадскага і культурнага жыцця калоній быў Бостан, дзе ў мястэчку Кембрыдж (штат Масачусэтс) у

1639 г. была заснавана першая друкарня слесарам Стэфанам Дэям. Першыя выданні – “Клятва свабоднага грамадзяніна” (1639), “Кніга псалмоў” (1640) і “Альманах на 1639 г.”. Асноўнае месца ў кніжным рэпертуары займалі багаслоўскія выданні (37%), дзелавая і юрыдычная літаратура (19,5%), мастацкая літаратура (19,5%).

6. Еўрапейскія друкаваныя кнігі, якія выйшлі да 1 студзеня 1501 г., называюцца **інкунабуламі** – ад лацінскага слова *incunabula* – “пялёнкі”, “калыска”, г. зн. Кнігі, якія знаходзіліся як быццам бы ў калысцы кнігадрукавання.

- Упрыгожанні ў інкунабулах звычайна рабіліся ад рукі. Ініцыялы і загаловкі размалёўваліся чырвонай або сіняй фарбай. Інкунабулы яшчэ ў многім па характары свайго афармлення нагадваюць рукапісныя.
- Шрыфт – падобны да рукапіснага шрыфту той ці іншай краіны (готыка і антыква).
- Адсутнасць тытула. Размяшчэнне выхадных дадзеных у канцы тэкста ў выглядзе калафона (завяршэнне, канец – з лац. і грэч.). З 70-х гг. з’яўляецца тытул, які размяшчаюць у пачатку кнігі, а з 1500 г. і да сярэдзіны XVI ст. – амаль паўсюдная практыка.
- З’яўленне тыпаграфскай маркі.
- Адсутнасць абзацаў у тэксце. Унутры главы тэкст ішоў сплэшніком.
- Фармат – in folio. Сярэдні тыраж – 100–300 экз.

Палеатыпы (ад грэч. *palaiós* – старажытны і *typos* – адбітак) – друкаваныя выданні першай паловы XVI ст. Сярод палеатыпаў выданні А. Мануцыя, Эцьенаў, Э. Дале, Ф. Скарыны і інш. Вядома каля 70 славянскіх палеатыпаў кірылаўскага шрыфту. (Немировский Е.Л. Славянские инкунабулы и палетипы кирилловского шрифта в книгохранилищах Советского Союза // Советское славяноведение. 1968. № 1).

Для першай паловы XVI ст. характэрна распаўсюджанне гравюры на дрэве, для другой – распаўсюджанне гравюры на медзі (спосаб глыбокага друку, пры якім лініі малюнка паглыбляюцца ў метале). Распаўсюджанне ў друку колера і змяншэнне фармату.

Тэма 14. Узнікненне беларускага кнігадрукавання. Дзейнасць Францыска Скарыны

Доўнар, Л. І. Гісторыя беларускай кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; Л. І. Доўнар. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 53–63; 215–216 (дадатковая літаратура).

Тэма 15. Дзейнасць паслядоўнікаў Францыска Скарыны (XVI – першая палова XVII ст.)

Доўнар, Л. І. Гісторыя беларускай кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; Л. І. Доўнар. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 63–77; 215–216 (дадатковая літаратура).

Тэма 16. Выдавецкая дзейнасць у Беларусі ў межах Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай (другая палова XVII – XVIII ст.)

Доўнар, Л. І. Гісторыя беларускай кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; Л. І. Доўнар. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 77–89; 215–216 (дадатковая літаратура).

Тэма 17. Кніга ў эпоху Асветніцтва

Асноўныя пытанні:

1. Агульны характар кнігавыдання.
2. Кніга ў Заходняй Еўропе і ЗША.
3. Кніга ў Расіі і рэформа друку.
4. Выдавецкая дзейнасць М. Навікова.

Асноўная літаратура:

1. *Владимиров, Л.И.* Всеобщая история книги / Л.И. Владимирова. – Москва : Книга, 1988. – С. 92–198.
2. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 136–184.
3. *Шомракова, И.А.* Всеобщая история книги / И.А. Шомракова, И.Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 73–111.

Дадатковая літаратура:

1. История книги / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой. – Москва : Светотон, 2001. – С. 65–73.
2. *Немировский, Е. Л.* Большая книга о книге : справочно-энциклопедическое издание / Е. Л. Немировский. – Москва : Время, 2010. – 1088 с. : ил.

Лекцыя

1. *Агульны характар кнігавыдання.* З канца XVI ст. сусветнае першынство па выпуску кніжнай прадукцыі пераходзіць да Галандыі. Галандыя стала першай з еўрапейскіх краін, у якой перамагла буржуазная рэвалюцыя і настала эпоха Асветніцтва. Рост матэрыяльнага дабрабыту буйной і дробнай буржуазіі выклікаў попыт на кнігу. Спрыяла росту кніжнай справы і пэўная свабода друку, якой не было ні ў адной еўрапейскай краіне. Галандыя стала цэнтрам замежнага друку для Францыі, Англіі, Іспаніі.

У XVII ст. узнікае новы тып друкаваных твораў – газет (першая – “Франкфуртская газета” (1637)).

Другая палова XVII ст., насычаная значнымі гістарычнымі падзеямі (Трыццацігадовая вайна, англійская буржуазная рэвалюцыя), спрыяла развіццю палітычнай кнігі: у Германіі ў перыяд Трыццацігадовай вайны, у Францыі ў перыяд праўлення кардынала Мазарыні (супраць Мазарыні арыстакратычная апазіцыя, “фронда”, выпускала брашурны без указання месца выдання, а Мазарыні таксама выпускаў аўтарскія памфлеты – уся падобная літаратура атрымала назву “Мазарынада”), у Англіі выпускаліся выданні супраць цэнзуры.

У галіне кніжнай ілюстрацыі гравюра на медзі амаль выцясняе гравюру на дрэве. Адбываецца таксама зніжэнне якасці выданняў: у першай палове XVII ст., якое дасягае самай нізкай кропкі ў другой палове XVII ст. І друк і папера пагаршаюцца па якасці.

Перамога буржуазных рэвалюцый у Англіі, Італіі, Германіі, Францыі і распаўсюджанне ідэй Асветніцтва спрыялі пад’ёму і росквіту навукі, літаратуры і мастацтва. У галіне кніжнай вытворчасці ў эпоху Асветніцтва адбываюцца новыя змены ў шрыфце і ілюстрацыі. Узнікае новы мастацкі стыль ракако (фр. rocaille – ракавіна). Прагрэс навуковых ведаў садзейнічае ўзнікненню і развіццю асветніцкага матэрыялістычнага светаразумення – матэрыялістычнай філасофіі. Вальтэр, Мелье, Русо, Гольбах, Гельвецый, Маблі, Рэйналь, Дзідо, д’Аламбер і іншыя асветнікі-энцыклапедысты ставілі перад сабой задачу пабудаваць сістэму ведаў на новых, чыста рацыяналістычных асновах.

У другой палове XVIII ст. пачынаецца актыўнае выданне энцыклапедыі. Прыкладам грандыёзнага праекта выдання энцыклапедыі была “Энцыклапедыя мастацтваў і рамёстваў” (1751), ініцыяваная Дэні Дзідро і д’Аламберам. Прызначалася трэцяму саслоўю. Мела практычнае прызначэнне. Частка тамоў выйшла ў Галандыі. Усяго энцыклапедыя склала 17 тамоў тэксту і 11 тамоў малюнкаў.

Далейшае развіццё атрымлівае выданне філасофскіх і навуковых твораў (афармляліся сціпла).

Развіваецца і пашыраецца выданне кніг для арыстакратыі. З’яўляюцца выданні асабліва пышна аформленыя, з гравюрамі на медзі, якія звычайна друкаваліся на асобных лістах. Асабліва вызначаліся французскія ілюстратары XVIII ст. Бушэ, Граўло, Эйзен, Маро малодшы, марылье, Кашэн, Удры.

Узнікаюць народныя газеты, як “Сябра народа”, “Папаша Дзюшэн” (у гады Французскай буржуазнай рэвалюцыі).

Французская культура аказала моцны ўплыў на культуру іншых краін: перайманне ўсяго французскага было агульнараспаўсюджанай з’явай у Еўропе XVIII ст. У французскай кніжнай прадукцыі дадзенага перыяду

вылучаюцца 2 асноўныя групы выданняў. Да першай адносяцца філасофскія і навуковыя творы, аформленыя сціпла і проста. Другую групу складаюць кнігі, прызначаныя для багатых аматараў кніг, якія ўпрыгожваліся вытанчанымі гравюрамі на медзі.

Калі ў мастацтве ілюстрацыі XVIII ст. Францыі належыць першае месца, то ў стварэнні шрыфтоў і словалітнай справы сапернічалі ўсе краіны Заходняй Еўропы. Сумесныя намаганні майстроў XVIII ст. над удасканаленнем шрыфту мелі найвялікшае значэнне для яго эвалюцыі:

- былі створаны новыя малюнкi наборнага тыпаграфскага шрыфту;
- узрасло ўменне карыстацца шрыфтам для атрымання добра аформленай кніжнай паласы.

У XVII ст. у Галандыі атрымалі знакамітасць шрыфты Эльзевіраў. У 1703 г. у Гаарлеме Ісаак Энхедэ заснаваў высокакасную словалітню, якая дзейнічае і сёння. У Англіі, у Лондане, словалітня была заснавана ў 1720 г. Вільямам Кезлонам. Яго шрыфты – гэта новыя малюнкi антыквы, готыкі, арабскага шрыфту – пераўзыходзілі па прыгажосці галандскія.

2. КНІГА Ў ЗАХОДНЯЙ ЕЎРОПЕ. У **Францыі** выдатнейшым словалітчыкам быў П’ер Сімон Фурнье (1712–1768), які ў 1736 г. заснаваў у Парыжы словалітню і праславіўся літымі наборнымі ўпрыгожваннямі. Фурнье быў і тэарэтыкам у сваёй справе: паклаў пачатак навукі аб вымярэнні шрыфтоў – тыпаметрыі, якую пазней удасканаліў Франсуа Амбруаз Дзідо (1730–1804). Ён выдаў “Кіраўніцтва да тыпаграфіі Фурнье” (Парыж, 1764). Прозвішча Ф. А. Дзідо было самым вядомым сярод друкароў Францыі XVIII ст. У 1775 г. ён стварыў першы варыянт новага шрыфту з патоўшчанымі вертыкальнымі і найтанчэйшымі гарызантальнымі лініямі. Канчатковы вобраз шрыфт набыў пасля яго дапрацоўкі сынам Дзідо Фірменам (1764–1836) і атрымаў назву “дзідотаўскага”, стаўшы сусветна вядомым. Фірмен Дзідо ўпершыню ўвёў у практыку друку стэрэатыпіраванне (асобныя літары зліваюць у цэльную паласу – форму, якую не гравіруюць, а адліваюць з метала). Адпаведна гэты спосаб друку з цягам часу зрабіў яго яшчэ танейшым. Старэйшы сын Дзідо Франсуа П’ер (1761–1853) прадоўжыў выдавецкую і друкарскую справу, набыўшы славу і вядомасць выданнем твораў класікаў эпохі Асветніцтва.

Выдатным **англійскім** друкаром XVIII ст. быў Джон Баскервіль (1708–1775). У 1750 г. ён заснаваў кніжны гандаль і заняўся друкам кніг, арганізаваў словалітню, а таксама паперню. Адна з асаблівасцяў выданняў Баскервіля – поўная адсутнасць арнаментыкі. Высокае мастацтва кніжнага афармлення ён ажыццяўляў толькі шрыфтавымі сродкамі. Баскервіль стварыў і своеасаблівы сорт паперы – веленевую паперу, якая характарызавалася сваёй шаўкавістай паверхняй. Пасля смерці Баскервіля

большую частку яго тыпаграфскіх матэрыялаў набыў французскі пісьменнік Бамаршэ, які адкрыў у горадзе Кель (каля Страсбурга) “Тыпаграфскае таварыства” і надрукаваў у 1780-я гг. поўны збор твораў Вальтэра ў 73 таммах.

Буйнейшым **італьянскім** друкаром XVIII ст. з’яўляўся Джамбатыста Бадоні (1740–1813). Ён працаваў наборшчыкам у Рыме, потым быў запрошаны герцагам Пармскім для адкрыцця друкарні ў Парме. З 1768 г. Бадоні – дырэктар Пармскай друкарні, у якой адпрацаваў больш за 45 гадоў, стаўшы знакамітым друкаром-мастаком. Спачатку карыстаўся шрыфтамі, купленымі ў Фурнье ў Парыжы, потым адліў уласныя, у тым ліку – грэчаскі, рускі, яўрэйскі, арабскі. Характэрныя малюнак шрыфту Бадоні – тоўстыя вертыкальныя і валасатыя гарызантальныя лініі. Бадоні адмовіўся ад ілюстрацый у сваіх выданнях, выкарыстоўваючы галоўным чынам мастацтва спалучэння тыпаграфскіх шрыфтоў. Усе выданні Бадоні выкананы ў стылі строгай класікі. Аднак пра якасць рэдакцыі і карэктуры тэксту друкар не клапаціўся.

Выдатным майстрам друку ў **ЗША** ў XVIII ст. быў Бенямін Франклін (1706–1760), вучоны, пісьменнік, публіцыст, палітычны дзеяч, барацьбіт за незалежнасць ЗША. У падлеткавым узросце працаваў у друкарні ў Бостане (Паўночная Амерыка), потым паехаў у Еўропу і працаваў у лонданскіх друкарнях. Вярнуўшыся ў ЗША заснаваў уласную друкарню ў Філадэльфіі і ў 1732 г. выпусціў “Альманах беднага Рычарда”, які вытрымаў стотысячны тыраж і выдаваўся на працягу 25 год. Выдаваў таксама “Пенсільванскую газету”. Падтрымліваў сувязі з сем’ёй Дзідо і Бадоні.

3. **РАСІЯ**. Пачатак XVIII ст. з’яўляецца важным этапам у гісторыі **рускага** кнігадрукавання. Кніга ў эпоху дзяржаўных пераўтварэнняў і стварэння Расійскай імперыі была заклікана адыграць важнейшую ролю, што зразумеў Пётр I, які паставіў кнігадрукаванне на службу інтарэсам дзяржавы і развіцця новай па сваім духоўным змесце культуры.

Аднымі з асноўных мерапрыемстваў пятроўскага часу сталі рэформа рускай азбукі і рэформа друку 1708–1710 гг. У галіне рэформы азбукі была ажыццёўлена распрацоўка новага “грамадзянскага” шрыфту замест старога кірылічнага. Над стварэннем новай азбукі працаваў і беларус Ілья Капіевіч, пад кіраўніцтвам якога ў 1707 г. быў адліты новы шрыфт. Па сваім малюнку літары новай азбукі набліжаліся да еўрапейскага шрыфту і адначасова мелі падабенства да кірылічнага паўустава канца XVII – пачатку XVIII ст. Увядзенне новай азбукі садзейнічала дэмакратызацыі друку і чытання, распаўсюджанню асветы і свецкасці. Кірылічны шрыфт з увядзеннем у 1708 г. “грамадзянскага” выкарыстоўваўся галоўным чынам для друку царкоўных кніг, а таксама для некаторых вучэбных, афіцыйных, навуковых і мастацкіх

выданняў, прызначаных для масавага чытача. “Грамадзянка” даволі павольна распаўсюджвалася ў правінцыі.

Яшчэ ў канцы XVII ст. галандскі негачыянт Ян Тэсінг атрымлівае прывілей Пятра I на друк рускіх кніг у Амстэрдаме. Фактычна ж займаўся стварэннем і выданнем кніг для Расіі беларус Ілья Капіевіч. І нават пасля смерці Я. Тэсінга ў 1701 г. І. Капіевіч прадаўжае займацца выдавецкай дзейнасцю ў Амстэрдаме. Нарадзіўся Ілья Капіевіч у 1651 г. у Беларусі, атрымаў адукацыю ў Слуцкай пратэстанцкай гімназіі, валодаў некалькімі замежнымі мовамі. За перыяд з 1699 па 1706 г. ён пераклаў, склаў і выдаў каля 20 кніг: “Введение краткое во всякую историю...” (1699), “Краткое и полезное руководство во арифметику” (1699), “Грамматика латинская” (1700), “Номенкулятор на русском, латинском и немецком языках” (1700), “Книга, учащая морского плавания...” (1701), “Святцы” (1702), “Руководение в грамматику словено-российскую” (1706) і інш. Падручнікі, надрукаваныя І. Капіевічам, доўгі час выкарыстоўваліся ў рускіх школах. Ён адзін з першых распрацаваў для ўсходніх славян навуковую тэрміналогію па многіх галінах ведаў. І. Капіевіч надрукаваў і першую на рускай мове карту зорнага неба – “Уготовление и толкование ясное и зело изрядное красно образного повествования кругов небесных” (1699). Да карты дадалася невялікая кніга з падрабязным апісаннем карты, спосабамі рашэння задач, тлумачэннем астранамічнай і марской тэрміналогіі, у якой, як адзначаюць даследчыкі (Гл.: Болсун, А. Зорная карта Капіевіча / А. Болсун // Маладосць. 1972. № 4. С. 152), сустракаюцца нават беларускія словы.

Пры пятры I пашыраецца дзейнасць Друкарскага двара ў Маскве і ствараюцца новыя друкарні: у 1705 г. – В. А. Кіпрыянава, пры Сенаце (для друку афіцыйных выданняў).

У 1710 г. засноўваецца першая друкарня ў Пецярбургу, якая выпускала асноўную масу “грамадзянскіх” кніг. Былі адкрыты друкарні пры Аляксандра-Неўскім манастыры, Сенаце, Марской акадэміі, дзейнасць якіх насіла ведамасны характар.

У канцы 1726 г. у С.-Пецярбург з Галандыі былі перавезены друкарскія станкі і шрыфты, была арганізавана друкарня Акадэміі навук, дзейнасць якой пачынаецца з 1728 г. з выпуску новай газеты – “С.-Петербургские ведомости” (З 1748 г. галоўным рэдактарам газеты быў М. В. Ламаносаў). Першай кнігай друкарні Акадэміі навук быў “Месяцеслов на лето 1729 года”. Выпускала друкарня выданні па розных галінах ведаў: матэматыцы, астраноміі, фізіцы, хіміі, гісторыі, геаграфіі, мовазнаўстве, гісторыі літаратуры, ваеннай справе. Гэта былі падручнікі, календары, мастацкая літаратура, афіцыйныя выданні. Значная частка літаратуры выходзіла на лацінскай, нямецкай, французскай, італьянскай, арабскай мовах. Другая

чвэрць XVIII ст. – перыяд выдавецкай манаполіі друкарні Акадэміі навук сярод іншых тыпаграфскіх прадпрыемстваў.

На другім месцы была друкарня Маскоўскага універсітэта (1755 г.), адкрытая ў 1756 г. З гэтага часу выдаецца газета “Московские ведомости”, часопісы “Полезное увеселение”, “Свободные часы”, “Невинные упражнения”.

У 1783 г. выйшаў «Указ о вольных типографиях», які дазваляў прыватным асобам заводзіць друкарні без спецыяльнага дазволу ураду. Дастаткова было заявіць у мясцовую управу “благочиния” і падаць туды спіс кніг для друку. Гэтым адначасова ўводзілася і папярэдняя цэнзура.

Цалкам жа можам адзначыць, што “Указ” садзейнічаў пашырэнню выдавецкай дзейнасці, у тым ліку ў шэрагу гарадоў правінцыі, развіццю прыватнай ініцыятывы, якая з гэтага часу пачынае адыгрываць у Расіі вядучую ролю.

4. Значны ўплыў на развіццё выдавецкай дзейнасці Расіі XVIII ст. аказаў Мікалай Іванавіч **Навікоў** (1744–1818) – прадстаўнік рускага асветніцтва, градскі дзеяч, пісьменнік, журналіст, выдавец. Выдавецкай дзейнасцю займаўся ў 1766 – 1791 гг. Меў сваю выдавецкую марку – “НН”. У 1760–70-я гг. набываюць вядомасць яго сатырычныя часопісы – “Трутень”, “Живописец”, “Пустомеля”, “Кошелёк”, асноўным зместам якіх была крытыка дваран, чыноўнікаў, эгаістаў. Часопісы мелі сацыяльна-палітычную накіраванасць

Буйнейшыя кніжныя праекты М. І. Навікова:

- выданне ў 1772 г. “Опыта исторического словаря российских писателей” – крытыка-бібліяграфічнае выданне, паклаўшае пачатак рускаму літаратуразнаўству, рускім біябібліяграфічным слоўнікам;
- у 1773 г. выходзіць капітальная праца “Древняя российская гидрография” – каштоўны помнік рускай гістарычнай географіі XVIII ст.;
- 1773–1775 гг. – выданне гістарычных дакументаў “Древняя российская Вивлифика”;
- у 1774 г. пачынаецца выданне бібліяграфічнага часопіса “С.-Петербургские ведомости” (22 тамы).

М. І. Навікоў арганізаваў першы ў Расіі выдавецкі калектыў – “Общество, старающееся о напечатании книг” (1773–1774).

1779–1789 гг. у Расіі называюць “навікоўскім дзесяцігоддзем”. У гэты час ён арэндуе друкарню Маскоўскага універсітэта, словалітню, кніжную лаўку і газету “Московские ведомости”. У 1782 г. стварае новы выдавецкі калектыў “Дружеское ученое общество”, у 1784 г. – таварыства

“Типографическая компания”. Таварыства выдавала навуковую, вучэбную літаратуру, пераклады замежных асветнікаў. М. І. Навікоў першы ў Расіі пачынае выдаваць часопісы для жанчын – “Модное ежемесячное издание, или Библиотека для дамского туалета”. Усяго М. І. Навікоў выпусціў каля 1000 кніг тыражом 5–10 тыс. экз.

Неаднаразова ў яго друкарні праводзіліся вобыскі, кнігі забараняліся да друку і канфіскоўваліся. У 1789 г. Навікову забараняецца арэнда друкарні Маскоўскага універсітэта. А ў 1792 г. ён быў арыштаваны і заключаны ў Шлісельбургскую крэпасць як “дзяржаўны злачынца”, выдавец “разбэшчаных кніг”, небяспечны для Расіі чалавек і прагавораны да 15-гадовага зняволення (вызвалены ў 1796 г. Паўлам І). Як адзначыў А. С. Пушкін, Навікоў “подвинул на полвека образованность России”.

Уласныя друкарні мелі і іншыя выдатныя дзеячы рускай культуры XVIII ст. – А. Радзішчаў, І. Крылоў, І. Рахманінаў. Так, за друк у 1790 г. у С.-Пецярбургу Радзішчавым у яго прыватнай друкарні “Путешествия из Петербурга в Москву”, ён быў арыштаваны. Асабліва ўзмацняецца рэакцыя пасля Французскай буржуазнай рэвалюцыі.

У 1796 г. з’яўляецца “Указ” аб закрыцці вольных друкарняў і ўвядзенні сталічнай цэнзуры ў 4-х гарадах – С.-Пецярбургу, Маскве, Рызе і Адэсе. У 1798 г. – створаны цэнзурныя ўстановы ва ўсіх рускіх портах, а ў 1800 г. – забаронены ўвоз замежных кніг. Цэнтралізацыя і абмежаванні ў кніжнай справе ўзмацняюцца і ў цараванне Паўла І. У першай чвэрці XVIII ст. выпушчана 1877 назваў кніг, у 1725–1740 гг. – 616, а ў 1792–1793 гг. – 386, 1797 г. – 195.

Тэматыка кніжных выданняў ў большасці накіравана на вырашэнне практычных задач. Асноўную групу складалі афіцыйныя выданні – трактаты, маніфесты, загады, рэгламенты. Паступова назіраецца рост выпуску падручнікаў. Першая свецкая вучэбная кніга – “Юности честное зеркало”. Першая кніга тэхнічнага зместу – “Книга о способах, творящих вхождение рек свободное”. Значнае месца займалі кнігі па ваеннай справе, астраноміі, гісторыі. Папулярнасцю карысталіся календары (“Святцы”). Для малаадукаваных людзей выпускалася “лубочная” літаратура, якая адрознівалася прастатой, шматлікасю карцінак, што друкаваліся з драўляных і металічных дошак. Нават на друк лубочных выданняў неабходны быў з 1721 г. дазвол Сінода, які з гэтага часу веў нагляд за ўсімі расійскімі друкарнямі.

Для другой паловы XVIII ст. характэрна фарміраванне тыпаў навукавай, вучэбнай, даведачнай (энцыклапедычнай) кнігі; павелічэнне цікавасці да французскай мастацкай кнігі, якая складала каля 1/6 часткі ўсіх выданняў 1725–1800 гг. Асаблівай папулярнасцю ў кацярынінскі час

карысталіся творы Вальтэра, перакладныя авантурныя раманы; распаўсюджанне сатырычных твораў у асноўным у рукапіснай форме.

Тэма 18. Кніга ў эпоху Новага часу (XIX – пачатак XX ст.)

Асноўныя пытанні:

1. Тэхнічны прагрэс у кнігадрукаванні ў першай палове XIX ст.
2. Афармленне кнігі ў першай палове XIX ст.
3. Тэхнічны прагрэс у другой палове XIX ст.
4. Асноўныя тэндэнцыі выдавецкай дзейнасці ў Еўропе і ЗША.

Асноўная літаратура:

1. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 185–261.
2. Шомракова, И.А. Всеобщая история книги / И.А. Шомракова, И.Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 127–137, 149–170.

Дадатковая літаратура:

1. История книги / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой. – Москва : Светотон, 2001. – С. 74–87.
2. Немировский, Е. Л. Большая книга о книге : справочно-энциклопедическое издание / Е. Л. Немировский. – Москва : Время, 2010. – 1088 с. : ил.

Лекцыя

1. *Тэхнічны прагрэс у кнігадрукаванні ў першай палове XIX ст.* У першай палове XIX ст. з’яўляецца шэраг новых вынаходніцтваў і ўдасканаленняў ва ўсіх сферах тэхнікі. Гэты час называюць эпохай прамысловага перавароту. Тэхнічны прагрэс адбываецца і ў галіне тэхнікі кнігадрукавання, прычым ён праяўляецца ў аднолькавай ступені па двух асноўных лініях кніжнай вытворчасці: у кнігадрукаванні і ў графічным мастацтве.

У вытворчасці паперы таксама адбываюцца значныя змены, якія садзейнічалі павелічэнню папяровай вытворчасці і змяншэнню кошту кнігі. У канцы XVIII ст. французскі рабочы Луі Рабер вынайшаў вытворчасць паперы машынным спосабам.

У 1811 г. Кеніг і Баўэр вынайшлі так званую хуткадрукарскую машыну. У гэтай машыне набор, а пазней стэрэатып размяшчаўся на плоскай паверхні (талеры), а папера – на цыліндры, які судакранаўся з ёй. Друк на такіх машынах выконваўся з вялікай хуткасцю: можна было атрымаць да 1500 адбіткаў за 1 гадзіну.

У адрозненні ад прынцыпа І. Гутэнберга, калі наборную форму складалі з асобных літар, у XIX ст. асобныя літары спрабуюць зліць у цэльную паласу

(форму), якую не гравіравалі, а адлівалі з таго самага металу, што і літары. Гэты новы спосаб друку, як мы ўжо адзначалі, атрымаў назву стэрэатыпіі. Упершыню спрабавалі выкарыстоўваць стэрэатыпіраванне яшчэ ў канцы XVIII ст., аднак у той час гэты новы спосаб друку не атрымаў шырокага распаўсюджання. Толькі парыжская фірма Дзідо займалася выпускам стэрэатыпіраваных выданняў у шырокім памеры.

У XIX ст. стэрэатыпія ўдасканальваецца. Так, у 1829 г. парыжскі наборшчык Жэну прапанаваў наступнае: размякчаць папяровую масу і накладваць яе на наборную форму. Атрымлівалася папяровая матрыца, пасля высыхання якой у яе налівалі расплаўлены метал і атрымлівалі, такім чынам, стэрэатып-металічную пласціну, якая дакладна ўзнаўляла тыпаграфскі набор. Стэрэатыпная форма давала магчымасць хутка адліваць некалькі іншых друкарскіх форм і друкаванне на некалькіх машынах або нават у некалькіх друкарнях; стэрэатыпія дазваляла друкаваць неабмежавана вялікія тыражы. Прымянялі стэрэатыпіраванне адпаведна для друку шматтыражных выданняў – кніг, а асабліва газет. Дадзены спосаб даваў магчымасць таксама доўгатэрмінова захоўваць матрыцы і паўторна іх выкарыстоўваць.

Яшчэ адным выжнейшым вынаходніцтвам у тэхніцы кнігадрукавання быў плоскі друк – літаграфія (ад грэч. літас – камень, графа – пішу), якая была прыдатнай для множання як тэкстаў, так і ілюстрацый. Вынаходнікам літаграфіі быў немец Алаізій Зенефельдэр (1771–1834). Яго першыя вопыты ў галіне літаграфавання адносяцца таксама яшчэ да канца XVIII ст. – 1796 г. Сутнасць літаграфскага спосабу друку ў наступным: на адпаліраваную паверхню зярністага каменя наносілі тлустым алоўкам малюнак, вытраўлівалі камень кіслотамі і пакрывалі тыпаграфскай фарбай. Папярэдне камень змочвалі вадой, каб фарба не прыліпала да вільготных, свабодных ад малюнка месц. Такім чынам, друк ажыццяўляўся з плоскай паверхні каменя, апрацаванага хімічным спосабам. Літаграфія стала яшчэ больш танным спосабам друку, з дапамогай якога можна было ўзнавіць тэкст і малюнак любой складанасці. Асабліва актыўна прымянялася літаграфія для друку тэкстаў на ўсходніх мовах, а таксама нотных выданняў.

Наступнае вынаходніцтва – тарцовая гравюра, якую адкрыў і пачаў укараняць англійскі мастак Томас Б’юік (1753–1828) таксама яшчэ ў канцы XVIII ст. Гэта вынаходніцтва заключалася ў наступным: малюнку наносіліся на папярэчным распіле дрэва (тарцы), які быў цвярдзейшым і даваў магчымасць прымяняць штыхель і іншыя стальныя інструменты для гравіравання. Пры такім спосабе гравіравання стала магчымым перадаваць тон, пераходы ад святла да цені, таму тарцовая гравюра атрымала таксама назву тонавай. На пачатку XIX ст. і літаграфія і тонавая гравюра амаль зусім выцясняюць старыя спосабы друку ілюстрацый.

У 30–40-я гг. XIX ст. для дарагіх выданняў сталі прымяняць гравюру на сталі (у Англіі выкарыстоўвалі, напрыклад, для падарункавых выданняў).

2. *Афармленне кнігі ў першай палове XIX ст.* У афармленні кнігі першай паловы XIX ст. знайшлі адлюстраванне ўсе тыя асноўныя цяжэнні ў еўрапейскай мастацкай культуры і стылі, якія змянялі адзін аднаго ў літаратуры і выяўленчым мастацтве: класіцызм, рамантызм, рэалізм. Кожны з гэтых стыляў меў некалькі разнавіднасцяў, якія былі абумоўлены асаблівасцямі гістарычных абставін пэўнай краіны.

Класічны стыль, класіцызм, характэрны для эпохі канца феадальнага і перамогі буржуазнага ладу. Выдатнымі ўзорамі класічнага афармлення кніг былі выданні Дзідо і Бадоні, у якіх выкарыстоўваўся строгі малянак шыфту.

Романтызм узнікае ў еўрапейскай культуры ў процівагу класіцызму. Праявіўся спачатку ў Германіі, потым у Англіі і Францыі. Менавіта французскі рамантызм аказаў значны ўплыў на афармленне кнігі. Ілюстраванне кнігі набывае большае спрашчэнне (ілюстрацыі ўзнаўляліся на дрэве, а не на медзі; змяшчаліся не на асобных лістах, а па сярэдзіне тэксту), кніга становіцца танейшага кошту (скураны пераплёт замяняецца каленкавым і нават крдонным). Романтычныя сюжэты звязаны з фантастыкай і мінулым. Вядучыя ілюстратары-романтыкі – Эжэн Дэлакруза (ілюстраваў “Фауста” І. В. Гётэ, “Гамлета” Шэкспіра), Тоні Жаано, Гаварні.

Пачынаючы з Жаано ў ілюстрацыях рамантыкаў з’яўляюцца рысы рэалістычнага кірунку. Першымі па часе рэалістычнымі ілюстрацыямі лічацца малюнкi Жаано да “Дон Кіхота” Сервантэса (Парыж, 1836).

У 30–40-я гг. XIX ст. у Францыі значнае развіццё атрымлівае палітычная карыкатура, выдаюцца часопісы, прысвечаныя выключна карыкатуры (новы тып ілюстраванага выдання, які адлюстроўваў бягучыя падзеі), асабліва на караля Луі Філіпа, яго міністраў і буйнейшых фінансістаў. Сярод мастакоў-карыкатурыстаў выдзяляецца Анарэ Дам’е, мастак-рэаліст, які стварыў вялікую галерэю карыкатур на дзяржаўных дзеячаў (вядомая карыкатура Дам’е – “Францыя, якая адпачывае”). Для друку карыкатур выкарыстоўвалася ў асноўным літаграфія.

Апошнім па часе прадстаўніком рамантычнай школы быў Гюстаў Дарэ (1832–1883). Вядомейшыя яго працы – ілюстрацыі да “Гарганцюа” Рабле, “Боскай камедыі” Дантэ, “Бібліі”, “Вызваленага Іерусаліма” Тасо, “Дон Кіхота” Сервантэса, французскіх народных казак, кнігі “Лондан” (Лондан, 1876). Малюнкi Дарэ да твораў Дантэ, Рабле і Сервантэса перадрукоўваліся ва ўсіх краінах Еўропы.

3. *Тэхнічны прагрэс у другой палове XIX ст.* У другой палове XIX ст., пасля рэвалюцыі 1848 г., ва ўсіх краінах Еўропы атрымлівае шырокае

развіццё газетная і часопісная справа. Паўстае адпаведна пытанне аб замене ручнога набору машынным. Першая спроба стварыць аўтаматычную наборную машыну належыць рускаму вынаходніку Пятру Княгінскаму і адносіцца да 1870 г. Аднак яго вынаходніцтва не знайшло прымянення ў вытворчасці. У 1886 г. амерыканскі немец Отмар Мергенталер стварыў радковаадліўную наборную машыну – лінатып. На гэтай машыне працавалі як на машынапіснай. Пры ўдары на клавiшы з запаснога магазіна выскоквала металічная матрыца, якая становілася на спецыяльную лінейку, дзе збіраўся цэлы радок матрыц. Пасля заканчэння набору радок заліваўся расплаўленым металам і атрымліваўся цэльнаметалічны радок, з якога можна было друкаваць.

Для паскарэння працэсу друку плоскадрукарскія машыны замяняюцца ратацыйнымі друкарскімі машынамі, пры дапамозе якіх выконвалася да 100 тыс. адбіткаў у 1 гадзіну (замест 1500–1800). На ратацыйных машынах друк выконваўся на двух цыліндрах: на адным з іх змяшчалася друкарская форма (стэрэатып), а на другім – папера. На ратацыйных машынах можна было друкаваць адначасова на абодвух баках ліста, а пры наяўнасці ў машыне некалькіх цыліндраў вытворчасць павялічвалася ў некалькі раз.

Поўны пераварот у тэхніцы ўзнаўлення ілюстрацый адбыўся пасля вынаходніцтва ў 1840 г. фатаграфіі і ўкаранення фотамеханічных працэсаў у друк – у 1867 г. На аснове гэтага фотамеханічнага спосабу была вынайздзена цынкаграфія (малюнак, атрыманы на фатаграфічным негатыве пераводзіўся светлавым спосабам на цынкавую пласціну. Лініі, якія складалі малюнак, пакрывалі ахоўным пластом лаку, пасля гэтага пласціну пратраўлівалі кіслотамі і атрымлівалі клішэ, прызначанае для друку). У 1882 г. вынайшлі спосаб сеткавай цынкаграфіі або аўтатыпіі (калі аб’ект фатаграфавалі праз дробную сетку – растр).

Наступныя вынаходніцтвы прадоўжылі працэс ўдасканалення тэхнікі друку:

- аўтатыпія-дуپлекс (спалучэнне чорнага адбітку з каляровым фонам);
- каляровая цынкаграфія (паслядоўны друк на адным і тым жа полі паперы трох: чырвонага, жоўтага і сіняга; або больш сеткавых клішэ);
- фотатыпія (на аснове жэлацінавага клішэ);
- фоталітаграфія (спосаб пераводу фатаграфіі на камень);
- каляровая літаграфія або хромалітаграфія (прымянялася для таных выданняў, дзіцячых кніг, кніг “для нарола”).

Масавы выпуск літаратуры з выкарыстаннем танейшых спосабаў друку выклікаў да жыцця і адваротны працэс – стварэння бібліяфільскіх выданняў:

частка тыража выходзіла ў асобым афармленні; кнігі друкавалі на дарагіх сартах паперы; некаторыя экзэмпляры нумараваліся.

4. *Асноўныя тэндэнцыі выдавецкай дзейнасці.* У першай палове XIX ст. прадаўжаюць дзейнічаць і атрымліваюць далейшае развіццё “сямейныя” выдавецтвы, выдаўцы-кампаньёны, узнікаюць выдавецкія кампаніі і акцыянерныя таварыствы.

Сярод старэйшых “сямейных” выдавецтваў у Англіі былі выдавецтва “Лонгмэна”, “Чапмэн і Хол”, выдавецкі дом “Мурэй”. Вядомейшым універсальным выдавецтвам з’яўляліся выдавецтва “Макмілан і К^о” (заснавана братамі Аляксандрам і Даніэлем у 1843 г.). На пачатку XIX ст. узнікаюць новыя прафесійныя аб’яднанні. Так, у 1812 г. створана першая “Асацыяцыя кнігагандляроў” (існавала да 1828 г.). У 1850 г. заснавана “Аб’яднанне кнігагандляроў і кнігавыдаўцоў”.

Асаблівасцю кніжнай справы Германіі першай паловы XIX ст. было аддзяленне кнігавыдання ад кніжнага гандлю. Буйнейшымі выдаўцамі ў першай палове XIX ст. былі фірма “Таўхніца”, “Выдавецтва Літаратурнага музея” (выданне ў 1844–1847 гг. серыі “Таннай забаўляльнай бібліятэкі для адукаванага чытача” ў 61 тт.). Ствараюцца ў пачатку XIX ст. дзве буйнейшыя выдавецкія фірмы, якія спецыялізаваліся на выпуску энцыклапедый – “Ф. А. Бракгаўз” (у 1805 г. у Амстэрдаме, з 1808 г. – у Лейпцыгу), “Бібліяграфічны інстытут” Ёзэфа мейера (у 1826 г.).

У Францыі ў часы панавання палітыкі Напалеона друк быў падпарадкаваны інтарэсам буйной буржуазіі. “Калі я перастану трымаць друк у лейцах, я не застануся ва ўладзе і трох дзён”, – казаў Напалеон. Аднак і пасля рэстаўрацыі ўлады Бурбонаў друк у Францыі быў пад ціскам цэнзуры. У 1847 г. у Францыі створана “Таварыства выдаўцоў і кнігагандляроў”, якое займалася выданнем шэрагу спецыяльных часопісаў. Буйнейшыя выдавецтвы – “Дзідо”, “Панкук”. У 1825–1828 гг. выдавецкай дзейнасцю займаўся Анарэ дэ Бальзак. У 20–30-я гг. XIX ст. узнікаюць новыя выдавецкія фірмы – “Пален і Этцэль”, “Ашэт” (з 1826 г.), “Ж. Шарпанцье” (з 1838 г.).

У першай палове XIX ст. з’яўляюцца прафесійныя аб’яднанні ў ЗША – Амерыканская кампанія кнігагандляроў (1802), Бостанская асацыяцыя кнігагандляроў (1810). Вядучымі выдаўцамі былі такія “сямейныя” прадпрыемствы, як М. Карэй, “Б. Ліпінкот і К^о” (з 1836 г.); універсальныя выдавецтвы – “Вілей і Путнэм”, “Харпер і К^о”. У ЗША з’яўляюцца танныя выданні – “пені прэс” – штотыднёвыя кніжныя дадаткі да газет; атрымлівае распаўсюджанне новы тып кнігі – “экстракт” (літаральна – вынятак з газеты, першы выйшаў у 1841 г., кошт такіх выданняў не перавышаў 50 цэнтаў).

Развіццё нацыянальнага друку адбываецца ў Балгарыі (знаходзілася пад Турэцкім панаваннем), Венгрыі, Румыніі, Чэхіі (знаходзіліся пад панаваннем

Аўстра-Венгры). Большая частка балгарскіх кніг друкуецца ў першай палове XIX ст. за мяжой. Толькі ў 50-я гг. XIX ст. у г. Русе была адкрыта друкарня, якая пачала выдаваць кнігі на балгарскай мове, што спрыяла вызначэнню Русы, як цэнтра балгарскай культуры. Развівалася рукапісная кніга. Толькі ў 1908 г. Балгарыя стала канчаткова самастойнай дзяржавай. Увенгры ствараецца першае навуковае выдавецтва “Акадэмічная кніга” (1828 г.). Актыўна ў 1848–1849 гг. развіваецца дэмакратычная перыёдыка. Пасля падаўлення паўстання нацыянальны друк перамяшчаецца за мяжу. У пачатку XIX ст. у Румыніі з’яўляецца першая нацыянальная газета – “Румынскі кур’ер” (1829), а ў 1839 г. створана першая дзяржаўная друкарня. У канцы XVIII – пачатку XIX ст. адзначаецца нацыянальнае адраджэнне ў Чэхіі. Буйнейшае выдавецтва – “Маціца Чэшска”, якая выпусціла каля 2,5 тыс. назваў кніг і садзейнічала канчатковаму пераходу на лацінскі шрыфт. Па трох кірунках развівалася кніжная справа Польшчы: камерцыйным, ідэйна-асветніцкім, рэвалюцыйным. Буйнейшыя прадпрыемствы – Оргельбранта (з 1844 г.), Гебетнера і Вольфа (з 1857 г.), Юзафа Унглера (з 1842 г.). У 1895–1904 гг. у Польшчы выдадзена “Вялікая усеагульная энцыклапедыя” ў 46 тт; “Усеагульная энцыклапедыя” у 28 тт. Польскі рэвалюцыйны друк актыўна развіваўся за мяжой: у Лейпцыгу, Парыжы, Лондане, Мюнхене.

Для першай паловы XIX ст. характэрна выданне танных і масавых выданняў і з’яўленне новага чытача – пралетарыяту, разначынцаў, дробнай буржуазіі.

У другой палове XIX ст. ідзе далейшая канцэнтрацыя выдавецтваў, ствараюцца буйныя манаполіі, кніжная справа пераўтвараецца ў значную галіну вытворчасці. Новым у кніжнай справе стала з’яўленне першых сацыял-дэмакратычных выдавецтваў (у Германіі) і выданняў (творы К. Маркса). Засноўваюцца першыя ілюстраваныя газеты (“Ілюстраваная газета” ў 1843 г. у Германіі). Працягваецца працэс стварэння прафесійных аб’яднанняў у Нідэрландах (у 1866 г. – Саюз тыпаграфскіх рабочых; 1872 г. – “Таварыства кнігадрукавання” ў Германіі).

У апошнія дзесяцігоддзе XIX ст. набывае росквіт кніга для юнацтва (у Францыі – выдавецтва “Ашэт і Этцэль” масава выдае творы Ж. Верна).

Назіраецца рост выдання тэхнічнай, прыродазнаўчай, медыцынскай, гістарычнай, філасофскай, эканамічнай, юрыдычнай літаратуры, а таксама такіх відаў выданняў, як навуковыя, вучэбныя, масава-палітычны, вытворчыя. З’яўляюцца першыя нацыянальныя энцыклапедыі.

У ЗША ствараецца “Бюро аўтарскага права” (1891). Развіваецца далейшая спецыялізацыя ў выдавецкай справе.

Набывае стабільнасць тэндэнцыя да росту колькасці выдавецкай прадукцыі. Так, у 70–90-я гг. XIX ст. штогадовая кніжная прадукцыя Германіі складала 18 тыс. найменняў; у Францыі – 14 тыс.; у Расіі – 12 тыс.

Тэма 19. Кніга Беларусі ў перыяд Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.)

Доўнар, Л. І. Гісторыя беларускай кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; Л. І. Доўнар. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 90–132; 217–219 (дадатковая літаратура).

Тэма 20. Кніга ў эпоху Навейшага часу (першая палова XX ст.)

Асноўныя пытанні:

1. Новаўвядзенні ў тэхналогіі друку.
2. Развіццё кнігавыдання ў Заходняй Еўропе.
3. Развіццё кнігавыдання ва Усходняй Еўропе.
4. Развіццё кнігавыдання ў Расіі.

Асноўная літаратура:

1. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 262–346.
2. Шомракова, И.А. Всеобщая история книги / И.А. Шомракова, И.Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 206–238.

Дадатковая літаратура:

1. История книги / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой. – Москва : Светотон, 2001. – С. 88–99; 256–342.
2. Немировский, Е. Л. Большая книга о книге : справочно-энциклопедическое издание / Е. Л. Немировский. – Москва : Время, 2010. – 1088 с. : ил.

Лекцыя

1. *Новаўвядзенні ў тэхналогіі друку.* У XX ст. паліграфічная тэхніка працягвае рабіць значныя поспехі. Усё ў большай ступені механізуецца набор усіх відаў тэкстаў:

- удасканальваюцца паўаўтаматы па адліву (лінатыпы, монатыпы і інш.);
- робяць спробы сканструяваць аўтаматычныя наборныя машыны, якія самастойна чытаюць машынапісны арыгінал;
- пачынаецца практычнае прымяненне фотанаборных машын;
- шырокае распаўсюджанне атрымліваюць цігельныя, плоскадрукарскія і ратацыйныя машыны;
- развіваюцца розныя спосабы шматколернага друку.

У ХХ ст. на змену літаграфскаму друку прыходзіць афсетны друк і ракельны (або растравы) глыбокі друк. Асаблівасцю афсетнага спосабу друку з'яўляецца прымяненне акрамя друкарскай цыліндрычнай формы і друкарскага прамежкавага цыліндра, абцягнутага гумай, на якую перадаецца фарба з друкарскай формы і з яе пераносіцца на паперу. Увядзенне прамежкавага цыліндра з эластычнай паверхняй дало магчымасць значна павысіць хуткасць друку шматфарбавай рэпрадукцыі, палепшыць яе якасць і пры неабходнасці друкаваць на матавай паперы. Упершыню прымяненне ракельнага глыбокага друку на ратацыйных машынах адбылося ў 1904 г. для друку нямецкай газеты “Дзень” Эдуардам Мертэнсам. Найбольш шырокае прымяненне ратацыйнага друку пачынаецца ў 1910–1912 гг.

У ХХ ст. у тыпаграфскую справу прыходзяць электраматоры, ствараюцца электрычныя паліграфічныя машыны.

2. ЗАХОДНЯЯ ЕЎРОПА. Вялікабрытанія. У першай палове ХХ ст. у вялікабрытаніі канчаткова фарміруюцца тыя кірункі ў кніжнай справе, якія будуць характэрнымі да канца стагоддзя: манапалізацыя, канкурэнцыя, тэндэнцыя да пастаяннага павелічэння друкаванай прадукцыі (за выключэннем 1930-х гг.). Кніжная справа шырока выкарыстоўваецца для ўмацавання дзяржаўнай улады, панавання і ўплыву ў іншых краінах і калоніях Англіі.

Працягваюць дзейнасць старэйшыя прадпрыемствы – “Каралеўскае таварыства друку” (заснавана ў 1786 г.), выдавецтвы Оксфардскага і Кембрыджскага універсітэтаў, “сямейныя” выдавецтвы – “Макмілан і К°”, “Лонгмэн” – усе ўніверсальнага характару; працуюць і спецыялізаваныя выдавецтвы па выпуску вучэбнай і навуковай літаратуры. У 1935 г. узнікае выдавецтва “Пінгвін” па выпуску таных папулярных кніг ў асноўным “кішэннага” фармату. Акрамя мастацкай літаратуры яно пачынае выпуск кніг для дзяцей, навукова-папулярную літаратуру. Менавіта дзякуючы выдавецтву “Пінгвін” атрымліваюць папулярнасць і распаўсюджанне кніг “кішэннага” фармату ў мяккай вокладцы – “покет-бук”, якія пачынаюць свой шлях па ўсім свеце.

Германія. У пачатку ХХ ст. Германія – буйнейшая імперыялістычная дзяржава з высокаразвітай прамысловасцю і навукай. Аднак наступствы Першай сусветнай вайны і сусветны эканамічны крызіс прывялі да зацяжных крызісных з'яў 1920–1930-х гг. У гэты час актывізуецца дзейнасць нацыяналістаў. У 1933 г. былі адменены асноўныя артыкулы Веймарскай канстытуцыі, гарантаваўшыя свабоду асобы, слова, друку і г.д. Пачынаюцца ганенні на антыфашыстаў і эміграцыя выдатных дзеячаў нямецкай навукі і культуры.

У пачатку XX ст. у Германіі узнікае шэраг новых выдавецтваў, якія імкнуліся спалучаць камерцыйны інтарэс з адраджэннем мастацтва кнігі. Сярод такіх выдаўцоў – выдавецтва “Інзэль-Фэрлаг” (заснава ў 1899 г. у Мюнхене), якое займалася выпускам бібліяфільскіх выданняў, ілюстраваных і факсімільных, як 42-радкавая Біблія І. Гутэнберга. У 1912 г. заснавана серыя “Бібліятэка Інзэль”, кожная кніга якой была паліграфічным шэдэўрам.

Выдавецтва “С. Фішэр”, заснаванае ў Белрліне ў 1886 г. спецыялізавалася на выпуску сучасных аўтараў, афармляючы свае выданні ў стылі мадэрну. У 1908 г. засноўвае серыю “Бібліятэка сучаснага рамана”. Выпускала таксама літаратуразнаўчыя працы, кнігі па гісторыі і палітыцы.

Выдавецтва Карла Роберта Лангевіша, заснаванае ў 1902 г. у Дзюсельдорфе, вызначылася серыямі “Блакiтныя кнігі”, “Жалезны молат”, якія мелі даволі шырокі тэматычны ахоп. Танныя і добра якасна аформленыя кнігі былі прызначаны для шырокіх мас, мелі мільённыя тыражы.

Выдавецтва “Тэмпель-Фэрлаг” (заснавана ў 1909 г.) займалася выпускам класічнай літаратуры. У галіне выдання кнігазнаўчай літаратуры спецыялізавалася выдавецтва Карла Хізэрмана (заснавана ў 1892 г.), якое выдавала шматтомныя выданні – каталог інкунабул, ілюстраваны альбом выданняў XV ст. Выдавецтва было сямейным. Справу прадоўжыў Антон Хізэрман, дапоўніўшы выдавецкі рэпертуар гістарычнай тэматыкай і прадоўжыўшы кнігазнаўчую – энцыклапедыя “Лексікон усеагульнай кніжнай справы” (у 3 т.).

Складаныя палітычныя абставіны, ваенныя і рэвалюцыйныя падзеі адбіліся на змесце і тэматыцы кніжнай прадукцыі першай паловы XX ст. У пачатку XX ст. выходзіць значная колькасць літаратуры па філасофіі, сацыялогіі, гісторыі і эканоміцы; навуковая літаратура (працы А. Энштэйна). У гады Першай сусветнай вайны выдаецца падпольная антываенная літаратура. У 1920-я гг. выходзяць творы пісьменнікаў-рэалістаў (Э. М. Рэмарк, Т. і Г. Маны, Л. Фейхтвангер і інш.). З пачаткам фашызацыі дзяржавы атрымліваюць распаўсюджанне творы ідэолагаў фашызма, нацыяналізма і расізма (“Майн Канпф” А. Гітлера). У пачатку Другой сусветнай вайны распаўсюджваецца антыфашысцкая літаратура (лістоўкі, якіх толькі ў 1941 г. было рэквізавана 25 279 экз.). У Парыжы была заснавана антыфашысцкая група “Немцы для немцаў”, якая выпускала нямецку нелегальную літаратуру.

Італія. Як і іншыя еўрапейскія краіны Італія не пазбегла шэрагу палітычных і эканамічных крызісаў. Негатыўнае ўздзеянне на культуру мела следаванне палітыцы фашызму. У 1926 г. былі ўведзены “Надзвычайныя законы”, якія забаранялі дзейнасць дэмакратычных арганізацый і партый, іх друк. Заснаваны “Асобы трыбунал па абароне бяспекі дзяржавы” і ўведзена

смяротная кара супраць тых, хто парушаў гэту “бяспеку”. У падполле вымушана была пайсці газета цэнтральнага органа камуністычнай партыі Італіі “Уніта” (заснавана ў 1924 г. у Мілане).

У канцы 1930-х гг. у Італіі налічвалася 620 друкарскіх фірм. Пасля завяршэння Другой сусветнай вайны Італія паступова ўзнавіла свае даўнія традыцыі кнігавыдання ў галіне працягу дзейнасці як універсальных, так і спецыялізаваных выдавецтваў.

Галандыя. У першыя дзесяцігоддзі ХХ ст. і пасля Пешай сусветнай вайны ў Галандыі ўзмацняецца рэвалюцыйны рух, які як і сусветны эканамічны крызіс 1920–1930-х гг. мелі значны ўплыў на кніжную справу. Аднак у канцы 1930-х гг. Галандыя заставалася буйнейшай каланіяльнай дзяржавай. Яшчэ на пачатку ХХ ст. атрымліваюць распаўсюджанне танныя выданні для народа, як, напрыклад, серыя “АБЦ–раманы” Андрыса Білтса.

У 1940 г. тэрыторыя Галандыі апынулася пад акупацыяй. Адпаведна акупацыйныя ўлады забараняюць дэмакратычны друк і гандаль, уводзяць над імі жорсткі кантроль Тайнай паліцыі і СД. Яшчэ да пачатку акупацыі ў Галандыі знайшлі прытулак нямецкія эмігранты, якія атрымалі магчымасць выдання сваіх твораў. У гады вайны ў Галандыі існавалі падпольныя выдавецтвы, асноўнае з якіх – “Працалюбівая пчала”, большая частка выданняў была выпушчана ў 1943–1944 гг. (72 назвы). У гады вайны адпаведна выпуск кніг рэзка знізіўся. Пераважалі выданні ў перакладзе з нямецкай мовы. У 1940–1945 гг. было надрукавана не менш 1019 нелегальных белетрыстычных выданняў, якія выпускалі не менш, чым 450 нелегальных выдавецтваў.

Францыя. У пачатку ХХ ст. у Францыі ўзнікаюць буйныя прамыслова-фінансавыя канцэрны, якія сталі аказваць значны ўплыў на палітычнае жыццё краіны, кніжную справу. У 1914–1918 гг. асноўны від выданняў у Францыі – гэта газеты і часопісы. Паступова кніжная справа Францыі пераўтвараецца ў індустрыю, развіваюцца выдавецкія і кнігагандлёвыя манополі: універсальныя выдавецкія кампаніі – “Таландзье”, Эрнэста Фламарыёна”. Апошняя вызначылася такімі серыямі, як “Бібліятэка вялікіх першаадкрывальнікаў”, “Бібліятэка навуковай філасофіі”, “Кішэнная бібліятэка”. У пачатку ХХ ст. узнікаюць новыя выдавецтвы па выпуску мастацкай літаратуры – “Абацтва”, “Нэльсан”; актывізуецца дзейнасць грамадскіх арганізацый (асабліва бібліяфільскіх – “Таварыства сяброў кнігі”, “Таварыства бібліяфілаў”, “Таварыства ХХ”), якія надавалі значную ўвагу афармленню кніг. У 1920–1930-я гг. адзначаецца рост выданняў для дзяцей (выдавецтва “Ашэт”, “Галімар”, “Фламарыён”). Засноўваюцца спецыялізаваныя выдавецтвы па выпуску навуковай літаратуры па філасофіі, тэхніцы і інш.

Другая сусветная вайна прывяла да застою ў кніжнай справе. Афіцыйна дазволенай была шавіністычная і рэлігійная літаратура. У падполлі (у прадмесці Парыжа) дзейнічала камуністычная партыя і выдавалася газета “Юманітэ”, лістоўкі. У гады акупацыі ў Францыі былі створаны 2 падпольныя выдавецтвы – “Апоўнач” і “Французская бібліятэка”. Выдавецкай дзейнасцю займаўся “Нацыянальны фронт” – нацыянальна-патрыятычная арганізацыя Супраціўлення, якая выпускала брашурны і падручнікі па ваеннай справе. У 1940–1944 гг. выходзіў спецыяльны бюлетэнь “Навіны з СССР”.

3. УСХОДНЯЯ ЕЎРОПА. Для Усходняй Еўропы (Балгарыя, Венгрыя, Польшча, Румынія, Чэхія) асноўныя кірункі выдавецкай дзейнасці і яе рост на пачатку XX ст. былі звязаны з нацыянальна-вызваленчым рухам. У гэтых краінах развіваецца нацыянальная адукацыя і культура, важнейшай асновай якіх становіцца кніжная справа, канцэнтрацыя якой назіраецца ў сталіцах гэтых краін. Узнікаюць нацыянальныя выдавецтвы: прыватныя, партыйныя (сацыял-дэмакратычныя ў канцы XIX – пачатку XX ст., камуністычныя ў пачатку XX ст.), фарміруюцца выдавецкія фірмы. У Балгарыі – выдавецтва “Хемус”, якое займалася выпускам дзіцячай і педагогічнай літаратуры; у Венгрыі – выдавецтвы Тэваі Андора і І. Кнэра, заснаванае у 1935 г., вызначылася выданнем кніг на венгерскай мове, у прыватнасці твораў К. Чапека; у Польшчы дзейнічаюць буйнейшыя “сямейныя” выдавецтвы С. Арцта, “Гебетнер і Вольф”, а таксама выдавецтва “Наша кнігарня”; у Румыніі – выдавецтвы па адраджэнню нацыянальнай кнігі “Сочак”, “Школьны дом”, “Румынская кніга”; у Чэхіі ствараюцца буйнейшыя выдавецкія фірмы “Орбіс”, “Мелантрых”, “Графіка унія” і інш.

У гады Другой сусветнай вайны ўзровень кніжнай справы рэзка падае і скарачаецца выпуск кніжнай прадукцыі ва ўсіх краінах Усходняй Еўропы. Так, у Чэхіі ў 1939–1945 гг. у год выпускалася 500–600 найменняў кніг і брашур; у Польшчы у гады акупацыі было знішчана 99% кніг у кніжных складах, 85% – у бібліятэках і кнігарнях, большасць прадпрыемстваў у галіне кніжнай справы былі разбураны. Для краін Усходняй Еўропы характэрны як акупацыйны, так і падпольны і эміграцыйны друк.

4. РАСІЯ. У пачатку XX ст. пранікненне фінансавага капіталу ў паліграфічную, кнігавыдавецкую і кнігагандлювую справу назіраецца і ў Расіі. Найбольш значнай выдавецкай дзейнасцю вызначыліся “Таварыства Сыціна”, выдавецтва “Ф.А. Бракгаўз і І.А. Эфрон”, выдавецтва “Просвещение”, Пятра Сойкіна, братоў Гранат, братоў Сабашнікавых і інш. Ствараюцца таксама выдавецтвы палітычных партый (нелегальна выдаецца газета “Іскра”). Таксама ідзе далейшая спецыялізацыя выдавецкіх

прадпрыемстваў. Пасля 1905 г. узнікае шэраг легальных выданняў на нацыянальных мовах народаў Расійскай імперыі

У 1909 г. быў арганізаваны першы Усерасійскі з’езд выдаўцоў і кнігагандляроў і было створана Усерасійскае таварыства кнігагандляроў і выдаўцоў, якое аб’яднала 312 фірм. У 1912 г. было створана Усерасійскае таварыства кніжнай справы, а ў 1914 г. абодва таварыствы аб’ядналіся ў адно. Пры таварыствах дзейнічалі курсы кніжнай справы (“Кнігагандлёвыя класы”), выдаваўся часопіс “Кніжны веснік”. Найвышэйшыя колькасныя паказчыкі ў кнігавыданні Расіі былі дасягнуты ў 1913–1914 гг. Аднак Першая сусветная вайна прывяла да застою і крызісу ў кніжнай справе.

Тэма 21. Кніга Беларусі ў 1918–1991 гг.

Доўнар, Л. І. Гісторыя беларускай кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; Л. І. Доўнар. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 133–169; 219–220 (дадатковая літаратура).

Раздзел IV. Гісторыя сучаснай кнігі

Тэма 22. Кніга ў эпоху Навейшага часу (другая палова XX – пачатак XXI ст.)

Асноўныя пытанні:

1. Асноўныя тэндэнцыі развіцця кнігавыдання.
2. Кнігавыданне ў краінах Усходняй Еўропы.
3. Кнігавыданне ў краінах Заходняй Еўропы.
4. Кнігавыданне ў Расіі.
5. Будучае кнігі.

Асноўная літаратура:

1. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 347–458.
2. Шомракова, И.А. Всеобщая история книги / И.А. Шомракова, И.Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 239–342.

Дадатковая літаратура:

1. История книги / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой. – Москва : Светотон, 2001. – С. 88–99; 343–384.
2. Немировский, Е. Л. Большая книга о книге : справочно-энциклопедическое издание / Е. Л. Немировский. – Москва : Время, 2010. – 1088 с. : ил.

Лекцыя

1. *Асноўныя тэндэнцыі развіцця кнігавыдання. У другой палове XX ст. працэс канцэнтрацыі выдавецкай вытворчасці прывёў да стварэння буйных*

выдавецтваў і прамысловых аб'яднанняў – канцэрнаў, мультымедычных карпарацый. Буйнейшыя выдавецкія канцэрны набылі універсальны характар. Кніжны гандаль характарызаваўся развітым рынкам і высокім узроўнем расходаў на кнігі ў разліку на душу насельніцтва.

Пасля некаторага спаду ў 1950-я і 1960-я гг., з 1970 – 1980-х гг. назіраецца тэндэнцыя не толькі росту колькасці выдавецкай прадукцыі, але і рост кошту на кнігі. Адначасова, даволі значнае месца ў кніжным патоку займаюць “кішэнныя” выданні ў мяккай вокладцы – “покет-бук” або “пейпер-бук”, бестселеры.

У распаўсюджанні выдавецкай прадукцыі важную ролю адыгрываюць як прафесійныя аб'яднанні кнігавыдаўцоў і кнігагандляроў, так і кніжныя клубы, якія ствараюцца пры буйнейшых выдавецка-кнігагандлёвых кампаніях.

Значнае месца пачынае займаць і экспарт кніжнай прадукцыі, для дапамогі развіцця якога ствараюцца спецыяльныя арганізацыі, кшталту “Экспартных саветаў” пры асацыяцыях выдаўцоў, у якія ўваходзяць буйнейшыя выдавецкія групы і кампаніі.

Яшчэ адна асаблівасць еўрапейскага кнігавыдання – гэта падпарадкаванне яго амерыканскаму капіталу (яскравы прыклад – Францыя).

У другой палове XX ст. назіраецца паступовае памяншэнне колькасці спецыялізаваных прыватных кампаній. Так, напрыклад, навуковыя выданні, выданні па культуры ўсё больш фінансуюцца дзяржавай, грамадскімі арганізацыямі, мецэнатамі.

1970 – 1980-я гг. – пачатак выпуску кніг на нетрадыцыйных носбітах – аўдыё- і відэакасетах, кампакт-дысках – CD (Францыя). У паліграфічнай прамысловасці таксама пачынаецца ўвядзенне камп'ютэрнай тэхнікі.

2. *Краіны Усходняй Еўропы* ў галіне выдавецкай справы мелі свае асаблівасці: у канцы 1940-х гг. адбываецца нацыяналізацыя прыватных выдавецтваў, узнікаюць дзяржаўныя і грамадскія выдавецтвы, прымаюцца дзяржаўныя законы аб друку і ў кожнай краіне сацыялістычнага лагера ствараюцца адзіныя дзяржаўныя кіруючыя цэнтры выдавецкай справай. Друк меў значны партыйны ўплыў і залежнасць ад савецкай палітыкі і ідэалогіі. Большасць выдавецтваў былі спецыялізаванымі (па гінах ведаў ці па тыпах выданняў). Калі ў развітых капіталістычных краінах выпуск мастацкай літаратуры займаў вядучае становішча, то ў краінах сацыялістычнага лагера – гэта грамадска-палітычная літаратура. Значная частка ў кнігавыдавецкім рэпертуары належала перакладной літаратуры з рускай мовы. У некаторых краінах Усходняй Еўропы значнае месца ўдзялялася выданню бібліяфільскай і кнігазнаўчай літаратуры (Венгрыя, Польшча). Адна з тэндэнцый у кнігавыданні краін сацыялістычнага лагера – змяншэнне кошту на кніжную

прадукцыю, які, у большасці сваёй падтрымліваюцца штучна. Для усіх гэтых краін характэрна развіццё эмігранцкага друку, а таксама “самвыдаву”.

З канца 1980 – пачатку 1990-х гг. пачынаецца працэс дэманалізацыі дзяржаўнага кнігавыдання ў краінах Усходняй Еўропы – адбываецца рост прыватных выдавецтваў, акцыянерных прадпрыемстваў, цалкам назіраецца дэмакратызацыя друку. Праўда, некаторыя краіны, як Польшча, захоўвалі сваю традыцыйную выдавецкую структуру, у якой і ў часы савецкай дамінацыі прадаўжалі дзейнічаць прадпрыемствы розных тыпаў і форм уласнасці: як дзяржаўныя, партыйныя, так і кааператыўныя, царкоўныя, прыватныя.

3. *Краіны Заходняй Еўропы.* У канцы ХХ ст. вядучымі кнігавыдавецкімі краінамі былі ФРГ, ЗША, Вялікабрытанія.

ВЯЛІКАБРЫТАНІЯ. На 1987 г. у Англіі было зарэгістравана 8 000 паліграфічных прадпрыемстваў, 23 500 выдавецтваў і выдавецкіх арганізацый, 350 з іх уваходзілі ў “Асацыяцыю выдаўцоў”. Цэнтр англійскага кнігавыдання – Лондан, у горадзе размешчана 86% усіх прадпрыемстваў кніжнай справы.

У АНГЛІІ асноўная частка выдавецкіх прадпрыемстваў – прыватныя. Існуе толькі 1 дзяржаўнае выдавецкае прадпрыемства – “Каралеўскае таварыства друку” (заснавана ў 1786 г.). Гэта ўніверсальнае выдавецтва, фінансаванне якога ажыццяўляе дзяржава. Прадпрыемства мае ўласную друкарню, 9 кніжных магазінаў, свае прадстаўніцтвы не толькі ў 34 гарадах Англіі, але і ў 36 краінах свету. Штогод выпускае да 6 тысяч назваў кніг, каля 80 назваў розных часопісаў. 1/3 частка выдавецкай прадукцыі – гэта афіцыйныя выданні.

Значную ролю ў Англіі адыгрываюць выдавецтвы універсітэтаў – Оксфардскага (з 1585 г.) і Кембрыджскага (з 1583 г.). Напрыклад, выдавецкая марка выдавецтва Оксфардскага універсітэта – гэта тры кароны, якія сімвалізуюць тры асноўныя задачы выдавецтва: выданне навуковай кнігі, яе папулярызацыя і рэнтабельнасць. Выданні разлічаны на розныя групы чытачоў – вучоных, студэнтаў, фермераў, рабочых.

На кніжным рынку краіны дамінаюць 12 выдавецкіх груп-канцэрнаў, якія маюць значны ўплыў на міжнародны кніжны гандаль.

У Англіі дзейнічаюць і “сямейныя” выдавецтвы – “Макмілан і К°”, “Лонгмэн груп” і інш. Буйнейшае выдавецтва па выпуску кніг “кішэннага” фармату – “Пінгвін”. 55% яго выдавецкай прадукцыі ідзе на экспарт. Для выдавецтва характэрна выданне серыяльнай літаратуры, кніг, падабраных па “касеіах” (напрыклад, 10 кніг аднаго аўтара), якія афармляюцца адпаведна іх тэматыкі (у блакітнай вокладцы з выявай пінгвіна друкуюцца выданні па мастацкай літаратуры; у аранжавай з выявай пелікана – навукова-папулярныя

выданні). 50% кніжнай прадукцыі выдавецтва – мастацкая літаратура. Па чытацкім прызначэнні палову выданняў складае дзіцячая літаратура.

У Англіі працуюць і невялікія спецыялізаваныя выдавецтвы, як “Путнэм”, якое займаецца выпускам мастацкай літаратуры і літаратуры па мастацтве. У Англіі працуе больш за 30 прыватных кніжных клубаў.

Сярэдні выпуск кніг штогод складае больш за 95 тысяч назваў (у сярэдзіне 1990-х гг.). На першым месцы ў кнігавыдавецкім рэпертуары – мастацкая літаратура, 40% якой выпускаецца ў мяккай вокладцы – “покет-бук”; 35% – у цвёрдай вокладцы. Бестселерамі лічацца тыя кнігі, якія прададзены на працягу года ў колькасці 50–100 тысяч экзэмпляў (у цвёрдай вокладцы) і 1 млн. – у мяккай вокладцы. На другім месцы – выпуск дзіцячай літаратуры (асаблівай папулярнасцю карыстаюцца раманы для падлеткаў і навуковая фантастыка). 15–20% у кніжным рэпертуары англійскіх выдавецтваў займае навуковая і навукова-папулярная літаратура. У апошні час назіраецца рост выданняў па мастацтве, а таксама такіх відаў выданняў, як вучэбныя, даведачныя і энцыклапедычныя. Штодзень у Англіі выходзіць каля 30 млн. экзэмпляраў газет.

ГЕРМАНИЯ. У сярэдзіне 1990-х гг. у аб’яднанай Германіі налічвалася больш за 19 тысяч выдавецкіх прадпрыемстваў, якія ўваходзяць у нацыянальную асацыяцыю “Біржавы саюз нямецкіх кнігагандляроў” (заснавана у 1955 г.). Арганізацыя мае сваю ўласную спецыялізаваную бібліятэку па пытаннях выдавецкай справы і кніжнага гандлю.

У Германіі дзейнічаюць мультымедычныя карпарацыі – “Асель Шпрынгер Фэрлаг Гмбх”, “Хольцбрынг”, якія аб’ядналі шэраг больш дробных выдавецкіх прадпрыемства. Сярод спецыялізаваных выдавецтваў – “Бракгаўз”, “Кезель Фэрлаг” (з 1593 г.), “Селіер Фэрлаг” (з 1702 г.), “Фішэр Фэрлаг”, “Юліус Шпрынгер Фэрлаг і К” (з 1884 г.). Выдавецтва “Ровальт Гмбх” (заснавана ў 1908 г., у другой палове ХХ ст. увайшло ў склад “Хольцбрынга”) выпускала знакамітую кніжную серыю “Ro-Ro-Ro” (Ратацыйныя Раманы Ровальта), дэвізам якой быў: “Як мага больш літар на як мага меншым лісце паперы за як мага меншы кошт”. Выдавецтва “Антон Хізермана” вызначылася выпускам “Кнігазнаўчай бібліятэкі”, шматтомных бібліяграфічных выданняў. Выдавецтва “Фэрлаг Кунст” (заснавана ў 1952 г.) спецыялізуецца на выпцску кніг па мастацтве.

ІТАЛІЯ. Для Італіі характэрна таксама канцэнтрацыя і манапалізацыя кнігавыдавецкай справы, у якой прымаюць удзел нават буйнейшыя прамысловыя канцэрны, як, напрыклад аўтамабільны канцэрн “ФІАТ”. У 1869 г. у Італіі была заснавана “Асацыяцыя італьянскіх выдаўцоў і кнігагандляроў”. У 1946 г. дзейнасці асацыяцыі была ўзноўлена і атрымала назву “Італьянская асацыяцыя выдаўцоў”. У яе складзе 400 членаў. У

параўнанні з англамоўнымі краінамі ў Італіі тыражы кніг у 6–7 раз меншыя. У сярэдзіне 1990-х гг. каля 3 тысяч выдавецтваў сканцэнтраваны на Поўначы і ў Цэнтры Італіі. Больш за 50% кніжнага рынку знаходзіцца ў руках 7 буйнейшых выдавецкіх фірм. Галоўны выдавецкі цэнтр – Мілан. Буйнейшае універсальнае выдавецтва – выдавецкая група “Мандадоры” (заснавана ў 1907 г.). Мае 40 кніжных магазінаў за мяжой Італіі, распаўсюджвае сваю прадукцыю праз уніжныя клубы. Сярод універсальных выдавецтваў – “Рыцолі”, “Каса Эзторычэ Сансоні” (заснавана ў 1873 г.); спецыялізаваных – “Інстытут Геаграфіі Агастыні” (з 1901 г.) – першае італьянскае выдавецтва па выпуску географічнай літаратуры, картаў і атласаў. Энцыклапедычныя выданні выпускаюць выдавецтвы “УІЭТ” і “Куцыя” (з 1988 г.), па культуры – “Эйнаўдзі” (заснавана ў 1933 г.). У Італіі дзейнічаюць царкоўныя і партыйныя выдавецтвы. Значная частка кнігавыдавецкага рэпертуару – перакладная літаратура.

ГАЛАНДЫЯ. 60% усіх кніжных выданняў Галандыі выпускае 18 выдавецкіх канцэрнаў, сярод якіх адзін са старэйшых – “Эльзевір”. У краіне развіта не толькі сістэма кніжных клубаў, але і “кніга-поштай”. Галандскія выдаўцы экспартуюць свае выданні ў 140 краін свету. З 1979 г. у Галандыі існуе “Экспартны савет”, з 1815 г. – буйнейшае прафесійнае аб’яднанне. У 1990-я гг. у Галандыі каля 560 выдавецкіх прадпрыемстваў. Кнігавыдавецкія і кнігагандлёвыя цэнтры сканцэнтраваны не толькі ў Амстэрдаме (працуе 100 выдавецтваў), але і іншым буйнейшых гарадах краіны. З 1959 г. у Галандыі выпускаецца папулярная кішэнная серыя – “Бей”.

ФРАНЦЫЯ. У сярэдзіне 1990-х гг. у Францыі каля 15 тысяч выдавецтваў, каля 3 тысяч паліграфічных прадпрыемстваў. Асноўны выдавецкі цэнтр – Парыж. 70% кніжнага рынку прыпадае на 2 канцэрны – “Ашэт” і “Груп дэ ла Сітэ”. Характэрнай асаблівасцю кніжнай справы Францыі з’яўляецца супрацоўніцтва з амерыканскім капіталам, асабліва па выпуску медыцынскай і навукова-тэхнічнай літаратуры. З 1847 г. у Францыі існуе “Таварыства выдаўцоў і кнігагандляроў”. Значнае месца займае экспарт французскамоўнай кнігі. У Францыі існуе дзяржаўная падтрымка кнігавыдання Міністэрствам культуры і Міністэрствам замежных спраў. Дзяржавай фінансуецца выпуск навуковых выданняў. У 1961 г. быў створаны “Саюз выдаўцоў французскай мовы”, каб займацца папулярызаваннем французскамоўнай кнігі, стмуляваць яе выданне і супрацьстаяць канкурэнцыі англамоўных выданняў. Буйнейшае выдавецтва па выпуску масавай кнігі (у асноўным дэтыктыўнай, эратычнай) – “Філіпакі” (заснавана ў 1970 г.). Аднак выдавецтва выпускае і навукова-пазнавальную літаратуру, як серыя “Хачу ўсё ведаць”. Сярод спецыялізаваных выдавецтваў

вызначаецца выдавецтва па выпуску кніг для дзяцей – “Л’Эколь дэ Луазіар”; аўдыёкніг – “Фернан”.

4. *Расія.* У пачатку XXI ст. у Расіі актыўна дзейнічае каля 6 тысяч выдаўцоў (у ССР іх было не больш 250), укараняюцца новыя формы кніжнага гандлю (уключаючы інтэрнет-тэхналогіі), знікла паняцце “кніжны дэфіцыт”. У краіне дзейнічае больш за 4,5 тысячы кніжных магазінаў. У Расіі атрымліваюць далейшае развіццё рынкавыя адносіны. У першае пяцігоддзе XXI ст. назіраўся рост колькасці выпуску назваў кніг (рэкордны паказчык – больш за 102 тысячы назваў у 2006 г.; у ССР рэкорд – 84 тысячы назваў), адначасова падае агульны тыраж выданняў, памяншаецца сярэдні тыраж кнігі, і ў выніку адбываецца павышэнне кошту на кнігі.

На змену разбуранай у канцы 1980-х гг. цэнтралізаванай сістэме (“Союз-книга”, рэспублікансім аптовым базам) прыйшлі дробныя, хаатычна раскіданыя кнігагандлёвыя фірмы. Ствараюцца кнігагандлёвыя арганізацыі і буйнейшымі выдавецтвамі (амаль усе спецыялізуюцца на масавай, забаўляльнай літаратуры – дэтэктывах, містыцы, “любоўных” і псеўдагістарычных раманах).

Вопыт замежных краін падказвае неабходнасць стварэння аптымальнай структуры кніжнай справы: дзяржаўна-карпаратыўнай. У Расійскай кніжнай палаце (атрымлівае абавязковы экзэмпляр усёй выпускаемай прадукцыі) створана і працуе Нацыянальная сістэма “Книги в наличии и печати” (“Букс ін прынт”). Асноўная задача сістэмы – прадастаўленне ўсім чытачам і суб’ектам кніжнага рынку Расіі кнігагандлёвай бібліяграфічнай інфармацыі аб перспектывных і выйшаўшых з друку выданнях. Інфармацыю пра кнігі даюць не толькі выдаўцы, але кнігагандляры. Інфармацыю паступае ад выдаўцоў дабраахвотна і бясплатна, а за мяжой выдавецтвы абавязаны яе пастаўляць, бо могуць быць пазбаўленымі якіх-небудзь ільгот і прывілеяў, а таксама за гэта яны ўносяць плату.

Па афіцыйных дадзеных статыстыкі друку Расія займае трэцяе месца ў свеце па колькасці штогод выпускаемых назваў кніг, уступаючы толькі Кітаю (больш за 210 тысяч назваў) і ЗША (каля 200 тысяч назваў). Да 100-тысячнай мяжы ў колькасці выпускаемых выданняў набліжаюцца такія краіны, як Японія, Германія і Вялікабрытанія.

Статыстыка геаграфіі выпуска кніжных выданняў пацвярджае стабільныя пазіцыі лідэраў у расійскім кнігавыданні – гэта Масква, як агульнанацыянальны цэнтр кнігавыдання. На яе долю прыпадае каля 56% усіх назваў і 85% агульных тыражоў. Таксама стабільна на другім месцы размяшчаецца Санкт-Пецярбург – адпаведна 10,5% назваў і 4% тыражоў. Назіраецца таксама рост кнігавыдання і ў расійскіх рэгіёнах (у Татарстане, Башкартастане, а таксама ў Саратаўскай, Самарскай, Омскай, Чалябінскай,

Валгаградскай абласцях, дзе гадавы прырост колькасці назваў кніг і брашур скаладае 10-20%.

Сярод выдаўцоў-лідэраў на першым месцы па ўсіх паказчыках выдавецтва “Эксмо” (больш за 6 тысяч назваў і каля 70 тысяч тыраж); “АСТ” (каля 5 тысяч назваў, больш за 35 тысяч тыраж); “Дрофа”, “Просвещение”, “Экзамен XXI”, якія выпускаюць больш за 1 тысячу назваў у год. У першай дзесятцы дамінуюць выдаўцы, якія спецыялізуюцца на выпуску вучэбнай літаратуры.

Значная ўдзельная вага ў кніжным рэпертуары належыць серыяльных выданням, як масавая, камерцыйная, так і спецыялізаваная, малатыражная. Вызначылася перавага выпуску сацыяльна значымай літаратуры (палітычнай, сацыяльна-эканамічнай, тэхнічнай, па адукацыі і культуры). Назіраецца скарачэнне выпуску ў апошні час мастацкай літаратуры (бестселераў). Па мэтавым чытацкім прызначэнні пераважае дзіцячая літаратура.

5. *Будучае кнігі.* Як прадукт паліграфіі кніга яшчэ дамінуе на кніжным рынку. Але ўжо цяпер можна зафіксаваць з’яўленне новага віду кніжнай прадукцыі – так званых электронных кніг, здольных змясціць на сваіх “старонках” значна большы аб’ём інфармацыі – ад збору сачыненняў пэўнага аўтара да цэлай галіны ведаў. У будучым, як прадказваюць даследчыкі, адна такая кніга можа замяніць сабой цэлую бібліятэку. Тут можна прагназіраваць некалькі форм культурнай зменлівасці – якасці ініцыяванага ці спантаннага самаабнаўлення культуры – развіццё і дэградацыю. З аднаго боку, назіраецца страта кнігай свайго першапачатковага сэнсу, змена гэтага сэнсу, інтэрпрэтацыі і ацэнкі кнігі ў грамадскай думцы, што характэрна для дэградацыі аб’екта. З другога боку, кніга, займаючы сваю унікальную нішу ў сістэме традыцыйных духоўных каштоўнасцей, шукае сваё месца і ў электроннай культуры будучыні. Змену культурнай формы кнігі можна назіраць ужо сёння. Беларуская даследчыца Ю. Болатава сцвярджае, што беларуская кніга імкнецца, не страчваючы сваёй унікальнай сацыяльнай і культурнай ролі, адпавядаць сучаснай парадыгме. Так, многія падручнікі выдаюцца з дадаткам аўдыё- і відэаматэрыялаў. Назіраецца выбух выяўленчасці ў кнігавыданні. Кніга ў каляровай вокладцы, з ілюстрацыямі стала больш заўважальнай. З’яўляюцца кнігі нетрадыцыйнай формы.

Даследчыкі неадназначна інтэрпрэтуюць праблему кніжнай культуры і цывілізацыі. З аднаго боку, яны пацвярджаюць фарміраванне адзінай сусветнай супольнасці з неабмежаванымі магчымасцямі камунікацыі, з другога боку, занепакоены магчымасцю страты культуры. У першым выпадку кніга разглядаецца як з’ява гістарычная, што саступае месца новым носбітам інфармацыі. А. Пяцігорскі сцвярджае, што з друкаванай кнігай адбудзецца тое, што калісьці адбылося з рукапіснай. У. Эка параўноўвае

манітор з універсальнай кнігай, дзе свет прадстаўлены ў словах і падзелены на старонкі. Р. Эскарпі падкрэсліваў, што кніга з'яўляецца вынікам тэхнічных працэсаў і падпарадкавана ім. Тэхніка змяняе саму кнігу, а таксама яе месца і ролю ў жыцці чалавецтва. Адначасова даследчыкі занепакоены віртуальнасцю сацыяльнай рэальнасці і рэзка супрацьпастаўляюць “кніжную культуру” і “электронную цывілізацыю” (ці “беспаяровае грамадства”, “інфармацыйнае грамадства”). У якасці сінонімаў супрацьлегласцям “кніга і інфармацыя” выказваецца класічнае супрацьпастаўленне “культура і цывілізацыя”. Кніга, як культура ў тэорыі нямецкага культуролага О. Шпенглера, выкладзенай ім у працы “Закат Еўропы”, уяўляе з сябежывы арганізм, дае прастору для развіцця літаратуры і мастацтва, для творчага росквіту асобы і індывідуальнасці. У “інфармацыйнай цывілізацыі” няма месца для творчасці, у ёй пануе тэхніка і бяздушны інтэлект, яна ператварае людзей у істоты. Па меркаванні М. Бярдзьева, у культуры акцэнтуюцца духоўны, індывідуальны, якасны, эстэтычны, стабільны, часам кансерватыўны пачатак, а ў цывілізацыі – матэрыяльны, колькасны, тыражаваны, агульнадаступны, дэмакратычны, прагрэсіўны. Менавіта такія ўласцівасці прыпісваюць адпаведна “кніжнай культуры” і “электроннай цывілізацыі”.

Такім чынам, прыхільнікі “тэхнізацыі культуры” разглядаюць друкаваную кнігу пераважна як спосаб фіксацыі сэнсавай інфармацыі з мэтай яе перадачы ў часе і прасторы і маюць рацыю ў тым, што “манаполія кнігі”, безумоўна, скончылася. Аднак традыцыйная кніга, на нашу думку, нягледзячы на развіццё эфектыўных сродкаў інтэлектуальнай камунікацыі, не толькі выжывае і не страчвае сваёй функцыі як аднаго са сродкаў чалавечага прагрэсу, але і далей развіваецца. Ніводны з новых тэхнічных сродкаў камунікацыі не можа цалкам замяніць кнігу. Але прыхільнікі друкаванай кнігі часта, абараняючы традыцыйныя каштоўнасці, не хочуць заўважаць перавагі новых тэхнічных сродкаў. На наш погляд, кніга з'яўляецца адначасова дасягненнем і культуры, і цывілізацыі, якія непадзельныя і не могуць існаваць адна без другой. Па меркаванні большасці даследчыкаў, друкаваная кніга і электронныя носьбіты інфармацыі будуць суіснаваць. Камп'ютэры, лічыць У. Эка, распаўсюджваюць новую форму адукаванасці, але яны не здатныя задаволіць тыя інтэлектуальныя патрэбы, якія самі і стымулююць. Гіпертэкст зробіць непатрэбнымі “даведачныя кнігі” (слоўнікі, даведнікі, энцыклапедыі), аднак камп'ютэр не заменіць “кнігу для чытання”. Г. Гесэ пісаў, што не трэба баяцца будучага знікнення кнігі, наадварот: чым больш з часам будуць задаволены пэўныя патрэбы мас у забавах і адукацыі з дапамогай іншых вынаходніцтваў, тым больш аўтарытэту верне сабе кніга.

Тэма 23. Кніга Беларусі на сучасным этапе

Доўнар, Л. І. Гісторыя беларускай кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; Л. І. Доўнар. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 170–198; 219–220 (дадатковая літаратура).

Тэма 24. Асноўныя тэндэнцыі сучаснага развіцця кнігі і кніжнай справы

Прагляд відэа-лекцыі “*Веселые похороны бумажной книги, или жизнь читателя в эпоху информационных революций*” Аляксандра Феліксавіча Гаўрылава (Інстытут кнігі, Масква) і яе абмеркаванне.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

3. ПРАКТИЧНИ РАЗДЗЕЛ
3.1 Тэматыка семінарских заняткаў

№ п/п	Назва тэмы	Від заняткаў і колькасць гадзін
1.	Эвалюцыя пісьма і пісьменства	2 гадзіны, семінар
2.	Гісторыя рукапіснай кнігі: разнастайнасць формы і зместу	2 гадзіны, семінар
3.	Гісторыя вынаходніцтва і распаўсюджання кнігадрукавання	2 гадзіны, семінар
4.	Сучасны стан і перспектывы развіцця кнігавыдання	2 гадзіны, семінар
Усяго: 8 г. – семінары		

3.2 Пералік пытанняў па тэмах семінарскіх заняткаў для студэнтаў ФІДК

Семінар 1. Эвалюцыя пісьма і пісьменства

Пытанні для абмеркавання:

1. Узнікненне пісьма і яго развіццё. Асноўныя стадыі і тыпы пісьма.
2. Старажытнаславянскае і царкоўнаславянскае пісьмо.
3. Кірыл і Мяфодзій – пачынальнікі славянскай пісьменнасці.
4. Узнікненне і распаўсюджанне пісьма на тэрыторыі Беларусі.

Асноўная літаратура

1. *Владимиров, Л. И.* Всеобщая история книги / Л. И. Владимиров. – Москва : Книга, 1998. – С. 8–90.
2. *Вылчев, Н.* Кирилл и Мефодий – основоположники славянской письменности / Н. Вылчев // Кірыла-Мяфодзіеўскія навуковыя чытанні, прысвечаныя міжнароднаму дню Славянскага пісьменства і культуры : матэрыялы [першых] чытанняў. – Мінск : БУК, 1998. – С. 3–9.
3. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 29–49.
4. *Доўнар, Л. І.* Гісторыя кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун- культуры і мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 18–22.
5. *Зайкоўскі, Э.* Калі на Беларусі з'явілася пісьмо? / Эдвард Зайкоўскі // Спадчына. – 1992. – № 2. – С. 13–17. – Таксама: Arche. – 2013. – URL: <http://krytyka.by/by/page/science/filialogia-navuka/11482>
6. *Книга* : энциклопедия. – Москва : БРЭ, 1999. – 800 с. – Са зместу: Письменность – С. 487 ; Письмо – С. 487–492.
5. *Павленко, Н. А.* История письма / Н. А. Павленко. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : Высш. школа, 1987. – С. 239.
6. *Шомракова, И. А.* Всеобщая история книги : учеб. пособие / И. А. Шомракова, И. Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 7–37.

Дадатковая літаратура

1. *Агеева, Л.* Ці былі ў беларусаў рунічныя календары ? / Л. Агеева // Роднае слова. – 2005. – № 12. – С. 84–86.
2. *Байбурова, Р.* Как появилась письменность у древних славян / Р. Байбурова // Наука и жизнь. – 2002. – № 5. – С. 48–55.
3. *Иванова, Т.А.* Старославянский язык / Т.А. Иванова // Старославянский язык. – Москва : Высш. шк., 1997. – С.6–10, 10–32.

4. *История книги* / под ред. А.А.Говорова, Т.Г.Куприяновой. – Москва : Светотон, 2001. – С. 37–46.
5. *Истрин, В. А.* Возникновение и развитие письма / В. А. Истрин. – Москва : Наука, 1965. – 600 с. : ил. – Библиогр.: с. 563–568.
6. *Книговедение* : энцикл. словарь. – Москва : Сов. энциклоп., 1982. – С. 46.

Методыка правядзення заняткаў:

- Адказы на пытанні могуць быць аформлены ў выглядзе электроннай прэзентацыі з выкарыстаннем ілюстрацыйнага матэрыялу.
- Кожны студэнт павінен пазнаёміцца з кірылічным алфавітам, напісаць сваё імя, прозвішча і дату нараджэння кірылічнай графікай; расказаць як называецца тая ці іншая літара. Пры жаданні выкарыстаць у афармленні пэўны мастацкі стыль беларускіх рукапісаў.
- Усе выкананыя працы здаюцца выкладчыку.

Семінар 2. Гісторыя рукапіснай кнігі: разнастайнасць формы і зместу

Пытанні для абмеркавання:

1. Паняцце і этымалогія слова “кніга”.
2. Характарыстыка асноўных элементаў кнігі.
3. Першыя рукапісныя кнігі. Асаблівасці формы і зместу.
  - 3.1. Кніга народаў Старажытнага Усходу.
  - 3.2. Рукапісная кніга Сярэднявечча.
4. Рукапісная спадчына Беларусі X – XIII стст.
  - 4.1. Старажытныя рукапісныя кніжныя помнікі.
  - 4.2. Кірыла Тураўскі, Ефрасіння Полацкая і кніга.
5. Кніжная спадчына Беларусі XIV – XVIII стст.
  - 5.1. Асноўныя тыпы рукапісных кніг, іх моўная разнастайнасць.
  - 5.2. Мастацтва афармлення рукапіснай кнігі.

Асноўная літаратура

1. *Баренбаум, И. Е.* К вопросу об универсальности понятия «книга» / И. Е. Баренбаум // Книга. Исслед. и материалы. – Москва, 1977. – Сб. 34. – С. 5–13.
2. *Баренбаум, И. Е.* Книга и её элементы / И. Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : СПбГАК, 1996. – 52 с. : ил.
3. Баренбаум, И. Е. Книга и ее элементы [Электронный ресурс] : учеб. пособие по курсу “Книговедение и история книги”/ И. Е. Баренбаум ; СПбГАК. – Санкт-Петербург : СПбГАК, 1996 (Санкт-Петербург : ИнфоКомм, 2013). – URL: <http://elibrary.spbguki.ru/747453/details>

4. *Доўнар, Л. І.* Гісторыя кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун- культуры і мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 7–12, 22–52.
5. *Книга* : энциклопедия. – Москва : БРЭ, 1999. – 800 с. – Са зместу: Рукописная книга. – С. 544–566.
6. *Мельнікаў, А.* З неапублікаванай спадчыны : манаграфіі, артыкулы, вершы, матэрыялы навуковай канферэнцыі, успаміны сучаснікаў / А. Мельнікаў. – Мінск : Чатыры чвэрці, 2005. – 590 с. – Са зместу: Еўфрасіння Полацкая. – С. 14–315; Свяціцель Кірыл, епіскап Тураўскі. – С. 316–380.
7. *Мигонь, К.* Наука о книге. Очерк проблематики : пер. с польск. / К. Мигонь. – Москва : Книга, 1991. – 198 с.
8. *Немировский, Е. Л.* Книга // Книга : энциклопедия. – Москва : БРЭ, 1999. – С. 299.
9. *Нікалаеў, М. В.* Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаеў. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – 423 с. : іл. – (Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. ; т. 1).
10. *Сукиасян, Э.* Элементы книги, или что у книги как называется / Э. Сукиасян // Библиотека. – 2006. – № 10. – С. 43–45.
11. *Шомракова, И. А.* Всеобщая история книги / И. А. Шомракова, И. Е. Баренбаум ; науч. ред. Г. В. Михеева ; СПбГУКИ. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 7–37.

Дадатковая літаратура

1. *Арлоў, У.* Ефрасіння Полацкая / У. Арлоў. – Мінск : Маст. літ., 1992. – 220 с. – Гл.: с.18–25, 86–89.
2. *Бирюкова, Л. М.* Слава тебе, святой свет преподобной Евфросинии Полоцкой! / Л. М. Бирюкова. – Мінск : Беларусь, 2003. – 110 с. – (О Евфросинии Полоцкой и Кирилле Туровском, церковно-славянской и славянской письменности).
3. *Гусман, Г.* О книге / Г. Гусман. – Москва : Книга, 1982. – 112 с.
4. *История книги* / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой. – Москва : Светотон, 2001. – С. 5–9, 26–36, 47–54, 100–119.
5. *Лабынцев, Ю. А.* Новое о Туровских Евангелиях / Ю. А. Лабынцев // Матэрыялы Першых кнігазнаўчых чытанняў / Ю.А.Лабынцев. – Мінск : НББ, 2000. – С.39–49.
6. *Лаўрык, Ю. М.* Кнігі і кнігазборы куцеінскага Богаяўленскага манастыра ў сярэдзіне XVII ст. / Нацыянальны гістарычны музей Рэспублікі Беларусь; Ю. М. Лаўрык. – Мінск : Тэхналогія, 2012. – 255 с : іл. – (Кніжныя цэнтры Беларусі).
7. *Левшун, Л. В.* История восточно-славянского книжного слова XI–XVII вв. / Л. В. Левшун. – Минск : Экономпресс, 2001. – Гл. 2. Обзор переводной

книжности. – С. 78–105 ; Гл. 3. Жанры восточно-славянской книжности. – С. 106–195.

8. *Набутас, С.* Латинская литература Великого княжества Литовского и актуальные проблемы исследования письменного наследия ВКЛ / С. Нарбутас // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. : у 2 ч. – Мінск : БДУКМ, 2006. – Ч. 2. – С. 76–89.

12. *Нікалаеў, М.В.* Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі ў X – ХУІІІ ст.ст. / М. Нікалаеў. – Мінск : Маст. літ., 1993. – 239 с.

9. *Нікалаеў, М.* Пачаткі кніжнай культуры Вялікага Княства Літоўскага / М. Нікалаеў // Спадчына. – 2002. – № 5–6. – С.17–25.

10. *Слова святога Кірылы аб кніжным чытанні і навуцы* // Асветнікі і мысліцелі Беларусі : энцыклапедычны давед. – Мінск : БелЭн, 1995. – С. 626–627.

11. *Станкевіч, Л. І.* Слуцкае Евангелле (XVI ст.) як помнік кніжнай культуры Беларусі / Л. І. Станкевіч // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. : у 2 ч. – Мінск : БДУКМ, 2006. – Ч. 1. – С. 43–52.

12. *Шматаў, В. Ф.* Мастацтва заходнерускіх рукапісаў (XI – XIII стст.) / В.Ф. Шматаў // Книговедение в Белоруссии. – Мінск : ФБАН БССР, 1977. – С. 13–24.

Методыка правядзення заняткаў:

- Да заняткаў студэнты рыхтуюць адказы на тэст №1 (праводзіцца на пачатку заняткаў).
- Адказы на пытанні па тэме семінара могуць быць аформлены ў выглядзе электроннай прэзентацыі з выкарыстаннем ілюстрацыйнага матэрыялу.
- Усе выкананыя працы здаюцца выкладчыку.

Семінар 3. Гісторыя вынаходніцтва і распаўсюджвання кнігадрукавання

Пытанні для абмеркавання:

1. Узнікненне кнігадрукавання на Ўсходзе (Кітай, Карэя, Японія).
2. Эпоха Адраджэння і распаўсюджанне кнігадрукавання ў Еўропе. Вынаходніцтва І. Гутэнберга і дзейнасць першадрукароў.
3. Інкунабулы і палеатыпы: азначэнне паняццяў.
4. Узнікненне славянскага кнігадрукавання. Пачатак беларускага кнігавыдання. Ф.Скарына і яго паслядоўнікі (С. Будны, І. Фёдараў, П. Мсціславец, В. Цяпінскі).
- 4.1. Дзейнасць буйнейшых друкарняў Беларусі другой паловы XVI – XVIII ст.

- 4.2. Узнікненне перыядычнага друку.
4.3. Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI – XVIII стст.

Асноўная літаратура

1. *Аронов, В.* Эльзевиры / В. Аронов. – Москва : Книга, 1975. – 83 с. : ил.
2. *Бярозкіна, Н. Ю.* Гісторыя кнігадрукавання Беларусі (XVI – пач. XX ст.) / Н.Ю. Бярозкіна. – 2-е выд. – Мінск : Беларуская навука, 2000. – С. 12–76.
3. *Владимиров, Л. И.* Всеобщая история книги / Л. И. Владимиров. – Москва : Книга, 1998. – С. 92–130, 200–221, 236–281.
4. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 87–135.
5. *Доўнар, Л. І.* Гісторыя кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун- культуры і мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 53-89.
6. *Книга* : энциклопедия. – Москва : БРЭ, 1999. – 800 с. – Са зместу: Анонимная типография. – С. 36 ; Гутенберг И. – С. 185–186 ; Инкунабулы. – С. 246–248 ; Кириловское книгопечатание. – С. 286–288 ; Китай. – С. 290 ; Книгопечатание. – С. 316–318 ; Мстиславец П. – С. 428–429; Палеотипы. – С. 467–468 ; Фёдоров И. – С. 665–667 ; Япония. – С. 744.
7. *Лазурский, В. В.* Альд и альдины / В. В. Лазурский. – Москва : Книга, 1977. – 141 с.
8. *Нікалаеў, М.* Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск : БелЭн, 2009. – 424 с. : іл. – (Гісторыя беларускай кнігі: у 2 т. ; т. 1).
9. *Шомракова, И. А.* Всеобщая история книги : учеб. пособие / И. А. Шомракова, И. Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 38–87.

Дадатковая літаратура

1. *Владимиров, Л. И.* Литовец Джон Леттоу – лондонский книгопечатник / Л. В. Владимиров // Книга. Исслед. и материалы. – Москва, 1973. – Сб. 26 – С.183–190.
2. *Вялікае княства Літоўскае* : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн, 2005. – Т. 1. – С. 58–66, 111–119, 120–123, 124–129, 143–145, 147–149, 152–166, С. 343–346.
3. *Галенчанка, Г.* Праблемныя дакументы Скарыніяны ў кантэксце рэальнай крытыкі / Г. Галенчанка // 480 год беларускага кнігадрукавання : матэрыялы Трэціх Скарынаўскіх чытанняў. – Мінск : Беларуская навука, 1998. – С. 9–20. (Беларусіка=Albaruthenica ; кн. 9).
4. *Галенчанка, Г. Я.* Францыск Скарына – беларускі і ўсходне-славянскі першадрукар / Г. Я. Галенчанка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 280с.

5. *Доўнар, Л. І.* Выдавецкая справа / Л. І. Доўнар // Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. – Мінск : БелЭн, 2004. – Т. 18, кн.2 : Рэспубліка Беларусь. – С. 428–436.
6. *Зернова, А. С.* Типографія Мамонічэй в Вільне (XVII век) / А. С. Зернова // Книга. Исслед. и материалы. – Москва, 1959. – Сб. 1. – С.167–223.
7. *Клімаў, І. П.* Выданне В. Цяпінскага і яго друкарня / І. П. Клімаў // Здабыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі. – Мінск : НББ, 2001. – Вып. 4. – С. 74–88.
8. *Лабынцаў Ю.* Пачатак Скарынам. Беларуская друкаваная літаратура эпохі Рэнесансу / Ю. Лабынцаў ; пер. з рускамоўн. арыг. С. Шупы. – Мінск : Маст. літ., 1990. – 333 с. : іл.
9. *Немировский, Е. Л.* Возникновение славянского книгопечатания / Е. Л. Немировский. – Москва : Наука, 2003. – 534 с. : ил. – (История славянского кирилловского книгопечатания XV – начало XVII в. ; [т.] 1).
10. *Немировский, Е. Л.* Изобретение Иоганна Гутенберга. Из истории книгопечатания. Технические аспекты / Е. Л. Немировский. – Москва : Наука, 2000. – С. 11–221.
11. *Шматаў, В. Ф.* Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI–XVIII стст. / В. Ф. Шматаў. – Мінск : Тэхналогія, 2000. – 132 с.

Методыка правядзення заняткаў:

- Да заняткаў студэнты рыхтуюць адказы на тэст №2 (праводзіцца на пачатку заняткаў).
- Адказы на пытанні па тэме семінара могуць быць аформлены ў выглядзе электроннай прэзентацыі з выкарыстаннем ілюстрацыйнага матэрыялу.
- Прапануецца па 4 пытанні правядзенне ролевай гульні “Каралеўскі суд”.
- Па жаданню студэнты могуць скласці па тэме красворд.
- Усе выкананыя працы здаюцца выкладчыку.

Семінар 4. Сучасны стан і перспектывы развіцця кнігавыдання

Пытанні для абмеркавання:

1. Асноўныя тэндэнцыі развіцця сусветнага кнігавыдання ў XX–XXI стст.
2. Этапы фраміравання новай сістэмы кнігавыдання ў Рэспубліцы Беларусь.
  - 3.1. Дзейнасць дзяржаўных выдавецтваў.
  - 3.2 Дзейнасць недзяржаўных выдавецка-паліграфічных кампаній, прыватных выдавецтваў.
  - 3.3. Выдавецкая дзейнасць беларускай эміграцыі.

4. Мастацтва кнігі сучаснай Беларусі: конкурс “Мастацтва кнігі”, Мінская міжнародная кніжная выстава-кірмаш, Дзень беларускага пісьменства і друку.

Методыка правядзення заняткаў:

- Адказы на пытанні могуць быць аформлены ў выглядзе электроннай прэзентацыі з выкарыстаннем ілюстрацыйнага матэрыялу.
- Прапануецца выявіць выданні, якія сталі дыпламантамі і лаўрэатамі конкурсу “Мастацтва кнігі” за бягучы год.
- Якія водгукі ў друку атрымала чарговая Мінская міжнародная выстава-кірмаш?
- Заняткі праводзяцца ў форме дэбатаў, да якіх студэнты распрацоўваюць прыкладны сцэнарый і пытанні па праблемах сучаснага стану кнігі.

Асноўная літаратура

1. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 433–458.
2. Доўнар, Л. І. Гісторыя кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун- культуры і мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 133-210.
3. Доўнар, Л. І. Кнігавыданне / Л. І. Доўнар // Памяць : Мінск : гісторыка-дакументальныя хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі : [у 5 кн.]. – Мінск : БелЭн, 2007. – Кн. 5, ч.2. – С. 437–455. – Тое самае: Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. – Мінск : БДУКМ, 2008. – Вып. 2. – С. 188–219.
4. *История книги* / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой. – Москва : Светотон, 2001. – С. 88–99, 370–384.
5. *Книга* : энциклопедия. – Москва : БРЭ, 1999. – 800 с. – С. 44–45; С. 228–232; С. 406, 229, 262; С. 190, 407, 716; С. 200; С. 429–430; С. 519.
6. *Кніжнасць* новай Беларусі XIX–XXI стст. / М. В. Нікалаеў, Л. І. Доўнар, М. А. Лукоўская, Р. С. Матульскі. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – 436 с. : іл. – (Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. ; т. 2).
7. *Немировский, Е. Л.* Большая книга о книге : справочно-энциклопедическое издание / Е. Л. Немировский. – Москва : Время, 2010. – 1088 с. : ил.
8. *Шомракова, И. А.* Всеобщая история книги : учеб. пособие / И. А. Шомракова, И. Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 238–242.

Дадатковая літаратура

1. *Баразна, М. Р.* Мастацтва кнігі Беларусі XX стагоддзя / М. Р. Баразна. – Мінск : Беларусь, 2007. – 239 с. : іл.

2. *Бушуев, С. В.* Электронная книга сегодня / С. В. Бушуев // Мир библиографии. – 2007. – № 5. – С. 40.
3. *Доўнар, Л. І.* Асноўныя тэндэнцыі развіцця кнігавыдавецкай справы Беларусі ў 1991–2014 гг. і патрэбы перспектывных і канцэптуальных інавацый сучаснага грамадства / Л. І. Доўнар // Навуковы пошук у сферы культуры і мастацтва: інавацыйныя падыходы: матэрыялы навук. канф. прафесарска-выкладчыцкага складу, прысвечанай 40-годдзю Беларус. дзярж. ун-та культуры і мастацтваў, Мінск, 25 лістапада 2015 г. / М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў; рэдкал.: Ю.П. Бондар (старш.) [і інш.]. – Мінск : БДУКМ, 2017. – С. 113–118.
4. *Лаптенюк, І. Н.* Книгоиздание и книгораспространение в Беларуси (по материалам Министерства информации за 2006–2007 гг.) / И. Н. Лаптенюк // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. – Мінск : БДУКМ, 2008. – Вып. 2. – С. 172–187.
5. *Книговедение* : энциклопедический словарь. – Москва : Сов. энцикл., 1982. – С. 26–27; С. 192; С. 193; С. 199–202; С. 203; С. 342–343; С. 362; С. 381; С. 345; С. 519; С. 629–631.
6. *Макаров, Д.Г.* Современное состояние книжных выставок-ярмарок в Республике Беларусь на примере Минской международной книжной выставки-ярмарки “Книги Беларуси–2006” и ярмарки “Мир книги” // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. : у 2 ч. / Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск, 2006. – С.199–204.
7. *Недзяржаўная* выдавецкая дзейнасць у Беларусі: гісторыя і сучаснасць : матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф. (Мінск, 3–4 кастр. 1996 г.) / Бел. ун-т культуры ; рэдкал.: А. Трусаў, Т. Самайлюк, Л. Доўнар, Т. Дзем’яновіч, А. Патупа, Я. Будзінас, Н. Бярозкіна. – Мінск : Тэхналогія, 1997. – 72 с.
8. *Самойлюк Т. А.* Православная книга в Беларуси / Т. А. Самойлюк. – Минск : Православное Братство в честь Святого Архистратига Михаила в г.Минске, 2005. – 127 с.

Пералік пытанняў па тэмах семінарскіх заняткаў

для студэнтаў ФЗН

Семінар. Сучасны стан і развіццё беларускага кнігавыдання

Пытанні для абмеркавання:

1. Этапы фраміравання новай сістэмы кнігавыдання ў Рэспубліцы Беларусь: дзяржаўнае і грамадскае рэгуляванне.
2. Дзейнасць дзяржаўных выдавецтваў.
3. Дзейнасць недзяржаўных выдавецка-паліграфічных кампаній, прыватных выдавецтваў.
4. Выдавецкая дзейнасць беларускай эміграцыі.

5. Мастацтва кнігі сучаснай Беларусі. Конкурс “Мастацтва кнігі”, Мінская міжнародная выстава-кірмаш, Дзень беларускага пісьменства і друку.
6. Праблемы развіцця кнігі і кнігавыдння ва ўмовах глабалізацыі і камп’ютэрызацыі.

Методыка правядзення заняткаў:

- Адказы на пытанні могуць быць аформлены ў выглядзе электроннай прэзентацыі з выкарыстаннем ілюстрацыйнага матэрыялу.
- Прапануецца выявіць выданні, якія сталі дыпламантамі і лаўрэатамі конкурсу “Мастацтва кнігі” за бягучы год.

Асноўная літаратура

1. *Доўнар, Л. І.* Гісторыя кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 133–210.
2. *Доўнар, Л. І.* Кніга беларускага замежжа: вызначэнне асноўных тэндэнцый у кнігавыданні / Л. Доўнар, В. Герасімаў // Новае слова ў беларусістыцы. Гісторыя і культуралогія : матэрыялы V Міжнароднага кангрэса беларусістаў, Мінск, 20–21 мая 2010 года / Міжнародная асацыяцыя беларусістаў ; [пад рэд. А. А. Сушы ; рэдкал.: Багдановіч І. Э. і інш.]. – Мінск : Четыре четверти, 2012. – С. 168–176. – (Беларусіка = Albaruthenica ; кн. 33). – Бібліягр. у канцы арт.
3. *Доўнар, Л. І.* Кнігавыданне / Л. І. Доўнар // Памяць : Мінск : гісторыка-дакументальныя хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі : [у 5 кн.]. – Мінск : БелЭн, 2007. – Кн. 5, ч.2. – С. 437–455.
4. *Доўнар, Л. І.* Кнігавыдавецкая дзейнасць Мінска ў кантэксце сучасных тэндэнцый развіцця кніжнай справы Беларусі / Л. Доўнар // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. – Мінск, 2008. – Вып.2. – С. 188–219.
5. *Кніжнасць* новай Беларусі XIX–XXI стст. / М. В. Нікалаеў, Л. І. Доўнар, М. А. Лукоўская, Р. С. Матульскі. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – 436 с. : іл. – (Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. ; т. 2).
6. *Лаптенок, И. Н.* Книгоиздание и книгораспространение в Беларуси (по материалам Министерства информации за 2006–2007 гг.) / И. Н. Лаптенок // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. – Мінск : БДУКМ, 2008. – Вып. 2. – С. 172–187.
7. *Макаров, Д.Г.* Современное состояние книжных выставок-ярмарок в Республике Беларусь на примере Минской международной книжной выставки-ярмарки “Книги Беларуси–2006” и ярмарки “Мир книги” / Д.Г. Макаров // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры :

зб. навук. арт. : у 2 ч. / Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск, 2006. – С.199–204.

Дадатковая літаратура

1. *Доўнар, Л. І.* Асноўныя тэндэнцыі развіцця кнігавыдавецкай справы Беларусі ў 1991–2014 гг. і патрэбы перспектывных і канцэптуальных інавацый сучаснага грамадства / Л. І. Доўнар // Навуковы пошук у сферы культуры і мастацтва: інавацыйныя падыходы: матэрыялы навук. канф. прафесарска-выкладчыцкага складу, прысвечанай 40-годдзю Беларус. дзярж. ун-та культуры і мастацтваў, Мінск, 25 лістапада 2015 г. / М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў; рэдкал.: Ю.П. Бондар (старш.) [і інш.]). – Мінск : БДУКМ, 2017. – С. 113–118.
2. *Кто* издаёт книги в Республике Беларусь : справочник / авторы-сост. С. В. Кузьмин, Н. А. Кузьмина ; пер. на англ. И. Махнач, Е. Подворной. – Минск : Эридан, 1992. – 208 с.
3. *Недзяржаўная* выдавецкая дзейнасць у Беларусі: гісторыя і сучаснасць : матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф. (Мінск, 3–4 кастр. 1996 г.) / Бел. ун-т культуры ; рэдкал.: А. Трусаў, Т. Самойлюк, Л. Доўнар, Т. Дзем’яновіч, А. Патупа, Я. Будзінас, Н. Бярозкіна. – Мінск : Тэхналогія, 1997. – 72 с.
4. *Самойлюк Т. А.* Православная книга в Беларуси / Т. А. Самойлюк. – Минск : Православное Братство в честь Святого Архистратига Михаила в г.Минске, 2005. – 127 с.

3.3 Метадычныя парады да семінарскіх заняткаў

Пасля прачытання курса лекцый праводзяцца семінарскія заняткі, у працэсе якіх замацоўваюцца веды, атрыманыя на лекцыях, і набываюцца практычныя навыкі іх выкарыстання. Заняткі ў форме гутаркі, дыскусіі, абмеркавання дакладаў, тэстаў, інтэрактыўных гульняў дапамагаюць глыбей зразумець сутнасць гісторыі кнігі ў развіцці грамадства, яго культуры, навукі. Метадычныя указанні па падрыхтоўцы семінарскіх заняткаў прыводзяцца адпаведна да кожнай тэмы.

Дзелавыя гульні дазваляюць зрабіць працэс навучання індывідуальна арыентаваным, дапамагаюць студэнтам больш эфектыўна ўспрымаць інфармацыю, лягчэй засвойваць пройдзены матэрыял. Мадэлючы і праводзячы параўнанні, выкладчык дапамагае студэнтам набыць навыкі ў ацэнцы сітуацыі, выбары правільнай лініі паводзін, у бачанні сувязяў з'яў і перспектывы іх развіцця. Дзелавыя гульні па курсу "Гісторыя кнігі" мэтазгодна праводзіць у разнастайных формах: праз пазнанне асабістага ўкладу таго ці іншага кнігазнаўцы ў развіццё навукі пра кнігу; праз параўнанне тых ці іншых з'яў, у ходзе якіх вывучаюцца канкрэтныя матэрыялы і гістарычныя факты эвалюцыі кніжнай справы. Самастойная ацэнка сітуацыі, пошук шляхоў вырашэння пастаўленых пытанняў дапамагае студэнтам выкарыстоўваць засвоеныя веды ў сваёй камунікацыйнай дзейнасці, адчуваць гонар і адказнасць за сваю прафесію.

Электронная прэзентацыя з'яўляецца таксама самастойнай работай, у якой студэнт павінен праявіць уменне аналізаваць, вылучаць галоўнае, абагульняць і прадстаўляць у сціслай форме асноўныя вынікі па тэкставых крыніцах абранай тэмы, а таксама паказаць уменне падабраць ілюстрацыйны матэрыял і аформіць яго у выглядзе электроннай прэзентацыі. Спіс выкарыстаных крыніц неабходна таксама абавязкова размясціць у канцы працы.

Кожная работа ацэньваецца па 10-бальнай сістэме і ўлічваецца ў рэйтынгамым рэгламенце. Пры адсутнасці студэнта на занятку, тэма павінна быць адпрацавана.

4. РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЯ ВЕДАЎ

4.1 Заданні для кантралюемай самастойнай работы студэнтаў

ТЭМА 1. ТЭАРЭТЫЧНЫЯ І МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ ПАДЫХОДЫ ДА ВЫВУЧЭННЯ ГІСТОРЫІ КНІГІ

1. **Заданне для СРС №1:** законспектаваць наступны матэрыял, дапоўніўшы тэкст лекцыі: *История книги* / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой. – Москва : Светотон, 2001. – Гл. 1–4.

Форма кантролю СРС:

Праверка рабочых сшыткаў.

2. **Заданне для СРС №2:** *выпісаць* азначэнні “кнігі”

Літаратура

1. *Баренбаум, И. Е.* К вопросу об универсальности понятия «книга» / И. Е. Баренбаум // *Книга. Исслед. и материалы.* – Москва, 1977. – Сб. 34. – С. 5–13.

2. *Лявончыкаў, В. Е.* Беларуская кніга: падыходы да вызначэння зместу і аб’ёму паняцця / В. Е. Лявончыкаў // *Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры* : зб. навук. арт. : у 2 ч. – Мінск, 2006. – Ч. 1. – С.13–19.

3. *Немировский, Е. Л.* Книга // *Книга* : энциклопедия. – Москва : БРЭ, 1999. – С. 299.

Форма кантролю СРС:

Праверка рабочых сшыткаў.

Выступленні на семінары № 2.

3. **Заданне для СРС №3:** *выпісаць* азначэнні элементаў кнігі

Літаратура

1. *Баренбаум, И. Е.* Книга и её элементы / И. Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : СПбГАК, 1996. – 52 с. : ил.

2. Баренбаум, И. Е. Книга и ее элементы [Электронный ресурс] : учеб. пособие по курсу “Книговедение и история книги”/ И. Е. Баренбаум ; СПбГАК. – Санкт-Петербург : СПбГАК, 1996 (Санкт-Петербург : ИнфоКомм, 2013). – URL: <http://elibrary.spbguki.ru/747453/details>

3. *Гуссман, Г.* О книге / Г. Гуссман ; пер. с нем. – Москва : Книга, 1982. – 112 с. : ил.

4. *Сукиасян, Э.* Элементы книги, или что у книги как называется / Э. Сукиасян // *Библиотека.* – 2006. – № 10. – С. 43–45.

Форма кантролю СРС:

Праверка рабочых сшыткаў.

Выступленні на семінары № 2.

ТЭМА 2. УЗНІКНЕННЕ І РАЗВІЦЦЁ ГІСТОРЫІ КНІГІ ЯК НАВУКІ Ў БЕЛАРУСІ

Заданне: *напісаць рэферат* паводле наступнай літаратуры:

1. *Доўнар, Л. І.* Праблемнае поле беларускай кнігазнаўчай навукі і адукацыі / Л. І. Доўнар // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. : у 2 ч. – Мінск : БДУКМ, 2006. – Ч. 2. – С. 204–209.
2. *Доўнар, Л. І.* Развіццё беларускай навукі пра кнігу ў 1920-я гады / Л. І. Доўнар // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. : у 2 ч. – Мінск : БДУКМ, 2006. – Ч. 2. – С. 114–123.
3. *Касап, В. А.* Кнігазнаўчыя даследаванні ў Беларускім дзяржаўным універсітэце культуры і мастацтваў / В. А. Касап // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. – Мінск : БДУКМ, 2008. – Вып. 2. – С. 119–123.
4. *Киреева, Г.В.* Национальная библиотека как центр книговедческих исследований / Г.В. Киреева // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры: зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў; склад.: Т.А. Дзем’яновіч, Л.І. Доўнар, Т.А. Самайлюк ; рэдкал.: Б.У. Святлоў [і інш.]. – Мінск, 2008. – Вып. 2. – С. 76–90.
5. *Сапега, Т.А.* Навукова-даследчая дзейнасць Музея кнігі Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі: перспектыўныя кірункі развіцця / Т.А. Сапега // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры: зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў; склад.: Т.А. Дзем’яновіч, Л.І. Доўнар, Т.А. Самайлюк ; рэдкал.: Б.У. Святлоў [і інш.]. – Мінск, 2008. – Вып. 2. – С. 90–99.

Форма кантролю СРС:

Праверка рэферата.

ТЭМА 3. УЗНІКНЕННЕ І РАЗВІЦЦЁ ПІСЬМА

1. **Заданне для СРС №1:** *выпісаць* азначэнні “пісьма” і “пісьменнасці”.
2. **Заданне для СРС №2:** *напісаць рэферат* паводле наступнай літаратуры:

Літаратура

1. *Байбурова, Р.* Как появилась письменность у древних славян / Р. Байбурова // Наука и жизнь. – 2002. – № 5. – С. 48–55.
2. *Владимиров, Л.И.* Всеобщая история книги / Л.И. Владимиров. – Москва : Книга, 1988. – С. 8–16.
3. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 29–49.
4. *Истрин, В. А.* Возникновение и развитие письма / В. А. Истрин. – Москва. : Наука, 1965. – 600 с. : ил. – Библиогр.: с. 563–568.
5. Книга : энциклопедия. – Москва : БРЭ, 1999. – С. 487–492.

Форма кантролю СРС:

Праверка рабочых сшыткаў.

Праверка рэферата.

Выступленні на семінары № 1.

ТЭМА 4. КНИГА СТАРАЖЫТНАГА УСХОДУ

Заданне: *заканспектаваць* наступны матэрыял, дапоўніўшы тэкст лекцыі:

1. *Владимиров, Л.И.* Всеобщая история книги / Л.И. Владимирова. – Москва : Книга, 1988. – С. 16–24.
2. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 50–57.
3. *Шомракова, И.А.* Всеобщая история книги / И.А. Шомракова, И.Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 7–12.

Форма кантролю СРС:

Праверка рабочых сшыткаў.

ТЭМА 5. КНИГА Ё АНТЫЧНЫМ ГРАМАДСТВЕ

Заданне: *заканспектаваць* наступны матэрыял, дапоўніўшы тэкст лекцыі:

1. *Владимиров, Л.И.* Всеобщая история книги / Л.И. Владимирова. – Москва : Книга, 1988. – С. 24–34.
2. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 58–62.
3. *Дрыбин, В.* Книжный мир Древнего Рима : историко-культурный экскурс / В. Дрыбин // Бібліятэчны свет. – 2006. – №3. – С. 23–29.
4. *Шомракова, И.А.* Всеобщая история книги / И.А. Шомракова, И.Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 13–16.

Форма кантролю СРС:

Праверка рабочых сшыткаў.

ТЭМА 6. КНИГА Ё ЭПОХУ СЯРЭДНЯВЕЧЧА

1. **Заданне для СРС №1:** *заканспектаваць* наступны матэрыял, дапоўніўшы тэкст лекцыі:

1. *Владимиров, Л.И.* Всеобщая история книги / Л.И. Владимирова. – Москва : Книга, 1988. – С. 36–54.
Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 63–86.
2. *Шомракова, И.А.* Всеобщая история книги / И.А. Шомракова, И.Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 17–37.

Форма кантролю СРС:

Праверка рабочых сшыткаў.

2. **Заданне для СРС №2:** *прааналізаваць* працу Рычарда дэ Бёры “Філабіблон” паводле наступнай манаграфіі:

Кунин, В. В. Библиофилы и библиоманы / В. В. Кунин. – Москва : Книга, 1984. – С. 409–438.

Форма кантролю СРС:

Праверка рабочых сшыткаў.

3. **Заданне для СРС №3:** *заканспектаваць* наступны матэрыял паводле:

Книговедение : энцикл. словарь. – Москва : Сов. энцикл., 1982. – 664 с. : ил.

Рукописная книга. С. 463–470, а так же см.: Азербайджан. С. 12, Армения. С. 22–23, Болгария. С. 84, Великобритания. С. 101–102, Венгрия. С. 107, Германия. С. 133, Грузия. С. 158, Индия. С. 210, Италия. С. 222, Китай. С. 244, Корея. С. 285, Латвия. С. 304–305, Молдова. С.353, Польша. С. 418, Румыния. С. 471–472, Франция. С. 568–569, Чехия. С. 590–591, Япония. С. 623–624.

Форма кантролю СРС:

Праверка рабочых сшыткаў.

ТЭМА 7. ПІСЬМЕНСТВА І КНІГА НА ТЭРЫТОРЫІ СТАРАЖЫТНАЙ РУСІ. КНІГА БЕЛАРУСІ ЧАСОЎ ПОЛАЦКАГА КНЯСТВА

1. **Заданне для СРС №1:** *падрыхтаваць* на тэме даклад або электронную прэзентацыю

Літаратура

1. Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў : у 2 т. / НАН Беларусі ; Ін-т літаратуры імя Я. Купалы. – 2-е выд. – Мінск : Беларуская навука, 2007. – Т.1. Даўня літаратура XI – першай паловы XVIII стагоддзя. – С. 16–149.

2. *Зайкоўскі, Э.* Калі на Беларусі з’явілася пісьмо? / Эдвард Зайкоўскі // Спадчына. – 1992. – № 2. – С. 13–17. – Таксама: Arche. – 2013. – URL: <http://krytyka.by/by/page/science/filialogia-navuka/11482>

3. *Нікалаеў, М. В.* Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаеў. – Мінск : Беларус. энцикл. імя П. Броўкі, 2009. – 423 с. : іл. – (Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. ; т. 1).

4. *Нікалаеў, М. В.* Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях / М. В. Нікалаеў. – Мінск : Маст. літ., 1993. – С. 145.

5. *Саверчанка, І.* Aurea mediocritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі. Адраджэнне і ранняе барока / Іван Саверчанка. – Мінск : Тэхналогія, 1998. – С. 27.

6. Слова святога Кірылы аб кніжным чытанні і навуцы // Асветнікі і мысліцелі Беларусі : энцыклапедычны давед. – Мінск : БелЭн, 1995. – С. 626–627

7. *Шматаў, В.Ф.* Мастацтва заходнерускіх рукапісаў (XI – XIII стст.) / В.Ф. Шматаў // Книговедение в Белоруссии. – Минск : ФБАН БССР, 1977. – С. 16.

Форма кантролю СРС:

Праверка даклада.

Выступленні і дэманстрацыя ЭП на семінары № 2.

2. **Заданне для СРС №2:** даць тлумачэнні наступных назваў: Актоіх, Апракас, Залатаструй, Ірмалой, Мінея, Параклітык, Пролаг, Стыхірары, Трыёдзь, Трэбнік, Тыпikon, Часоўнік або Часаслоў. Запісаць тлумачэнні ў Гласарый.

Для выканання задання рэкамендуецца выкарыстаць “Палату кнігапісную”. *М. Нікалаева* (Мінск, 1993), энцыклапедыю “Кніга” (Масква, 1999), даведачныя выданні рэлігійнай тэматыкі, а таксама пошукавыя магчымасці Internet.

Форма кантролю СРС:

Праверка рабочага сшытка, дзе павінен весціся “Гласарый”.

ТЭМА 8. РУКАПІСНАЯ КНІГА БЕЛАРУСІ Ў Вялікім княстве Літоўскім (Другая палова XIII – XVIII стст.)

Заданне для СРС: падрыхтаваць на тэме даклад або ЭП

Літаратура

1. Гісторыя беларускай літаратуры XI – XIX стагоддзяў : у 2 т. / НАН Беларусі, Ін-т літаратуры імя Я. Купалы. – 2-е выд. – Мінск : Бел. Навука, 2006. – Т. 1 : Даўня літаратура, XI – першая палова XVIII стагоддзя. – С. 162–164.
2. *Груша, А.* Тайнапіс / Аляксанд Груша // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т. 2. – С. 654.
3. *Лянькевіч, Р.Ч.* Друцкае Евангелле / Р.Ч. Лянькевіч // Рэлігія і царква на Беларусі : энцыкл. давед. – Мінск : БелЭн, 2001. – С. 95 : іл.; Пазднякоў, В. Друцкае Евангелле / Валерый Пазднякоў // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т. 1. – С. 599 : іл.
4. *Мальдзіс, А.* “Аршанскі кодэкс” / Адам Мальдзіс // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т. 1. – С. 252.
5. *Мальдзіс, А.* Марашэўскі Каятан / Адам Мальдзіс // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т. 2. – С. 272.
6. *Нікалаеў, М.* Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск : БелЭн, 2009. – 424 с. : іл. – (Гісторыя беларускай кнігі: у 2 т. ; т. 1).
7. *Нікалаеў, М.* Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі ў X – XVIII стст. / Мікола Нікалаеў – Мінск : Маст. літ., 1993. – С. 57–196 : іл.
8. *Нікалаеў, М.* Рукапісная кніга / Мікола Нікалаеў // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т. 2. – С. 517.

9. *Пазднякоў, В.* Лаўрышаўскае Евангелле / Валерый Пазнякоў // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т. 2. – С. 186–187 : іл.
10. *Пяткевіч, А.М.* Лаўрышаўскае Евангелле / А.М. Пяткевіч // Рэлігія і царква на Беларусі : энцыкл. давед. – Мінск : БелЭн, 2001. – С. 176 : іл.
11. *Саверчанка, І.* Aurea mediocritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранняе барока. – Мінск : Тэхналогія, 1998. – С. 26.
12. *Станкевіч, Л.І.* Слуцкае Евангелле (XVI ст.) / Станкевіч Л.І. // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. : у 2 ч. – Мінск : БДУКМ, 2006. – С. 43–52.
13. *Цітавец, А.* [Артыкулы з энцыклапедыі “Вялікае княства Літоўскае”. – Мінск, 2006. – Т. 2. – Каран. – С. 48; Кітабы. – С. 98–99 : іл., Тэджвіды. – С. 682–683 : іл.; Тэфсір. – С. 683 : іл.
14. *Цітавец, А.І.* Рукапісы беларускіх татараў канца XVII – пачатку XX стагоддзя з калекцыі Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі : каталог / А.І. Цітавец, М.У. Тарэлка. – Мінск, 2003.
15. *Чамярыцкі, В.* Супрасльскія рукапісы / Вячаслаў Чамярыцкі // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т. 2. – С. 645.
16. *Чамярыцкі, В.* Хроніка Быхаўца / Вячаслаў Чамярыцкі // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т. 2. – С. 720 : іл.
17. *Шматаў, В.Ф.* Мастацтва заходнерускіх рукапісаў (XI – XIII стст.) / В.Ф. Шматаў // Книговедение в Белоруссии. – Минск : ФБАН БССР, 1977. – С. 13–24.

Форма кантролю СРС:

Праверка даклада.

Выступленні і дэманстрацыя ЭП на семінары № 2.

ТЭМА 9. УЗНІКНЕННЕ І РАСПАЎСЮДЖАННЕ КНІГАДРУКАВАННЯ ў ЭПОХУ АДРАДЖЭННЯ. Беларускае кнігадрукаванне і дзейнасць Ф. Скарыны, яго паслядоўнікаў (XVI – пер. пал. XVII ст.)

Заданне для СРС: падрыхтаваць даклад або ЭП на выбар:

- Па асобнай краіне;
- Па пэўным выдаўцу;
- Па асобных кніжных помніках

Літаратура

1. *Аронов, В.* Эльзевиры / В. Аронов. – Москва : Книга, 1975. – 83 с. : ил.
2. *Бярозкіна, Н. Ю.* Гісторыя кнігадрукавання Беларусі (XVI – пач. XX ст.) / Н.Ю. Бярозкіна. – 2-е выд. – Мінск : Беларуская навука, 2000. – С. 12–76.

3. *Владимиров, Л. И.* Всеобщая история книги / Л. И. Владимирова. – Москва : Книга, 1998. – С. 92–130, 200–221, 236–281.
4. *Владимиров, Л. И.* Литовец Джон Леттоу – лондонский книгопечатник / Л. В. Владимирова // Книга. Исслед. и материалы. – Москва, 1973. – Сб. 26 – С.183–190.
5. *Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т.* – Мінск : БелЭн, 2005. – Т. 1. – С. 58–66, 111–119, 120–123, 124–129, 143–145, 147–149, 152–166.
6. *Галенчанка, Г.* Брацкае кнігадрукаванне / Георгій Галенчанка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн, 2005. – Т. 1. – С. 343–346.
7. *Галенчанка, Г.* Праблемныя дакументы Скарыніяны ў кантэксце рэальнай крытыкі / Г. Галенчанка // 480 год беларускага кнігадрукавання : матэрыялы Трэціх Скарынаўскіх чытанняў. – Мінск : Беларуская навука, 1998. – С. 9–20. (Беларусіка=Albaruthenica ; кн. 9).
8. *Галенчанка, Г. Я.* Францыск Скарына – беларускі і ўсходне-славянскі першадрукар / Г. Я. Галенчанка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 280с.
9. *Голенченко, Г. Я.* Симон Будный: Книгоиздательская деятельность в Белоруссии / Г. Я. Голенченко // Из истории книги, библиотечного дела и библиографии в Белоруссии. – Минск : ФБАН БССР, 1970. – С. 168–193.
10. *Доўнар, Л. І.* Выдавецкая справа / Л. І. Доўнар // Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. – Мінск : БелЭн, 2004. – Т. 18, кн.2 : Рэспубліка Беларусь. – С. 428–436.
11. *Доўнар, Л. І.* Гісторыя кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун- культуры і мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 53-63.
12. *Зернова, А. С.* Типография Мамоничей в Вильне (XVII век) / А. С. Зернова // Книга. Исслед. и материалы. – Москва, 1959. – Сб. 1. – С.167–223.
13. *История книги* / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой. – Москва : Светотон, 2001. – С. 55–73.
14. *Клімаў, І. П.* Выданне В. Цяпінскага і яго друкарня / І. П. Клімаў // Здабыткі. Дакум. помнікі на Беларусі. – Мінск, 2001. – Вып. 4. – С. 74–88.
15. *Книга : энциклопедия.* – Москва : БРЭ, 1999. – 800 с. – Са зместу: Анонимная типография. – С. 36 ; Гутенберг И. – С. 185–186 ; Инкунабулы. – С. 246–248 ; Кириловское книгопечатание. – С. 286–288 ; Китай. – С. 290 ; Книгопечатание. – С. 316-318 ; Мстиславец П. – С. 428-429; Палеотипы. – С. 467–468 ; Фёдоров И. – С. 665–667 ; Япония. – С. 744.
16. *Лабынцаў Ю.* Пачатае Скарынам. Беларуская друкаваная літаратура эпохі Рэнесансу / Ю. Лабынцаў ; пер. з рускамоўн. арыг. С. Шупы. – Мінск : Маст. літ., 1990. – 333 с. : іл.

17. *Лазурский, В. В.* Альд и альдины / В. В. Лазурский. – Москва : Книга, 1977. – 141 с.
18. *Немировский, Е. Л.* Возникновение славянского книгопечатания / Е. Л. Немировский. – Москва : Наука, 2003. – 534 с. : ил. – (История славянского кирилловского книгопечатания XV – начало XVII в. ; [т.] 1).
19. *Немировский, Е. Л.* Изобретение Иоганна Гутенберга. Из истории книгопечатания. Технические аспекты / Е. Л. Немировский. – Москва : Наука, 2000. – С. 11–221.
20. *Немировский, Е. Л.* Книгопечатание / Е. Л. Немировский // Книговедение : энциклопедический словарь. – Москва : Сов. энцикл., 1982. – С. 262–264.
21. *Немировский, Е. Л.* Начало славянского книгопечатания / Е. Л. Немировский. – Москва : Книга, 1971. – С. 76–172, 173–216.
22. *Немировский, Е. Л.* Начало славянского книгопечатания кирилловским шрифтом / Е. Л. Немировский // Книга. Исслед. и материалы. – Москва, 1991. – Сб. 63. – С. 52–71.
23. *Нікалаеў, М.* Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск : БелЭн, 2009. – 424 с. : іл. – (Гісторыя беларускай кнігі: у 2 т. ; т. 1).
24. *Самойлюк, Т. А.* Выдавецкая дзейнасць ордэна езуітаў у Вялікім княстве Літоўскім XVIII ст. Полацкая друкарня езуіцкай акадэміі (1787–1820) / Т. А. Самойлюк // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. : у 2 ч. / Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск, 2006. – Ч. 1. – С. 114–121.
25. *Шматаў, В. Ф.* Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI–XVIII стст. / В. Ф. Шматаў. – Мінск : Тэхналогія, 2000. – 132 с.
26. *Шомракова, И. А.* Всеобщая история книги : учеб. пособие / И. А. Шомракова, И. Е. Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 38–87.

Форма кантролю СРС:

Праверка даклада.

Выступленні і дэманстрацыя ЭП на семінары № 3.

ТЭМА 10. КНІГА Ў ЭПОХУ АСВЕТНІЦТВА

Заданне для СРС: *заканспектаваць, дапоўніўшы тэкст лекцыі, наступны матэрыял*

Шомракова, И.А. Всеобщая история книги / И.А.Шомракова, И.Е.Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 73–111.

Форма кантролю СРС:

Праверка рабочых сшыткаў.

ТЭМА 11. ВЫДАВЕЦКАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ У БЕЛАРУСІ Ў МЕЖАХ
ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА І РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ (ДРУГАЯ
ПАЛОВА XVII – XVIII СТ.)

1. **Заданне для СРС №1:** падрыхтаваць даклад або ЭП на выбар:

- Па пэўным выдаўцу;
- Па асобнай друкарні;
- Па асобных кніжных помніках

Літаратура

1. *Бажэнава, В.* Ляйбовіч Гірш / Вольга Бажэнава // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т.2. – С. 235.
2. *Батвіннік, М.* Астрожская друкарня / Марат Батвіннік // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 260.
3. Беларуская станковая станковая графіка / аўтар-складальнік В.Ф. Шматаў. – Мінск : Беларусь, 1978. – С. 5–6.
4. *Галенчанка, Г.* Ашмянская друкарня / Георгій Галенчанка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 268.
5. *Галенчанка, Г.* Берасцейскія друкарні / Георгій Галенчанка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 323.
6. *Галенчанка, Г.* Брацкае кнігадрукаванне / Георгій Галенчанка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 343–344.
7. *Галенчанка, Г.* Віленская друкарня Мамонічаў / Георгій Галенчанка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 415.
8. *Галенчанка, Г.* Гарабурда Васіль / Георгій Галенчанка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 494.
9. *Галенчанка, Г.* Еўінская друкарня / Георгій Галенчанка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 619.
10. *Галенчанка, Г.* Заблудаўская друкарня / Георгій Галенчанка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 637.
11. *Галенчанка, Г.* Кавячынскі Мацей / Георгій Галенчанка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 683.

12. *Галенчанка, Г.* Крышкоўскі Лаўрэнцій / Георгій Галенчанка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т.2. – С. 156
13. *Галенчанка, Г.* Мсціславец Пётр / Георгій Галенчанка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т.2. – С. 320.
14. *Галенчанка, Г.* Нясвіжская друкарня / Георгій Галенчанка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т.2. – С. 370.
15. *Галенчанка, Г.* Слоніўская друкарня / Георгій Галенчанка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т.2. – С. 585.
16. *Галенчанка, Г.* Супрасльскія друкарня / Георгій Галенчанка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т.2. – С. 643.
17. *Ганчароў, М.І.* Беларуская кніжная графіка / М.І. Ганчароў // Беларуская кніжная графіка. – Мінск : Беларусь, 1987. – С. 5.
18. Гісторыя беларускай літаратуры XI – XIX стагоддзяў : у 2 т. / НАН Беларусі, Ін-т літаратуры імя Я. Купалы. – 2-е выд. – Мінск : Бел. Навука, 2006. – Т. 1 : Даўняя літаратура, XI – першая палова XVIII стагоддзя. – С. 275–428.
19. *Грыцкевіч, А.* Агінскі Міхал Казімір / Анатоль Грыцкевіч // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 201.
20. *Грыцкевіч, А.* Слуцкая друкарня / Анатоль Грыцкевіч // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т.2. – С. 592.
21. *Іванова, Л.* Карцан Ян / Людміла Іванова // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т.2. – С. 62; Гісторыя беларускай літаратуры ..., с. 466–468.
22. *Іванова, Л.* Лоская друкарня / Людміла Іванова // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т.2. – С. 218
23. Кейданская друкарня // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т.2. – С. 81.
24. Кміта Пётр // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т.2. – С. 111.
25. *Лаўрык, Ю.* Куцеінская друкарня / Юрась Лаўрык // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т.2. – С. 172.
26. *Лаўрык, Ю.* Любчанская друкарня / Юрась Лаўрык // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т.2. – С. 230.
27. *Мальдзіс, А.І.* Календары, выдадзеныя ў Беларусі ў XVIII ст. / А.І. Мальдзіс // Книговедение в Белоруссии. – Минск, 1977. – С. 65–68.

28. *Нікалаеў, М.* Віленская базыльянская друкарня / Мікола Нікалаеў, Марыя Ткачэнка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 412–413.
29. *Нікалаеў, М.* Віленская акадэмічная друкарня / Мікола Нікалаеў, Марыя Ткачэнка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 410–411.
30. *Нікалаеў, М.* Віленская брацкая друкарня / Мікола Нікалаеў, Марыя Ткачэнка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 413.
31. *Пазднякоў, В.* “Вядомосьці Гродзеньскэ” / Валерый Пазднякоў // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 471.
32. *Пазднякоў, В.* “Газэта Гродзеньска” / Валерый Пазднякоў // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 480.
33. *Пазднякоў, В.* “Газэты Віленьскэ” / Валерый Пазднякоў // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 481.
34. *Пазднякоў, В.* “Газэты Народова Віленьска” / Валерый Пазднякоў // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 480.
35. *Пазднякоў, В.* “Кур’ер Літэвскі” / Валерый Пазднякоў // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т.2. – С. 169.
36. *Пазднякоў, В.* Базыльяне / Валерый Пазднякоў // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 279.
37. *Пазднякоў, В.* Віленская друкарня Зарэцкіх / Валерый Пазднякоў // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 414.
38. *Пазднякоў, В.* Віленская піярская друкарня / Валерый Пазднякоў // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 416;
39. *Пазднякоў, В.* Газета / Валерый Пазднякоў // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 480.
40. *Пазднякоў, В.* Дарагастайскія / Валерый Пазднякоў // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 578.
41. *Пазднякоў, В.* Магілёўская друкарня / Валерый Пазднякоў // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т.2. – С. 246.

42. *Пазднякоў, В.* Мамонічы / Валерый Пазднякоў // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т.2. – С. 268.
43. *Пазднякоў, В.* Пратасовіч Ян / Валерый Пазднякоў // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т.2. – С. 464; Гісторыя беларускай літаратуры ..., с. 468.
44. *Периодическая печать // Республика Беларусь : энциклопедия : [в 6 т.].* – Минск : БелЭн, 2005. – Т. 1. – С. 470.
45. *Саверчанка, І.* *Aurea mediocritas.* Кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранняе барока. – Мінск : Тэхналогія, 1998. – 319 с. : іл.
46. *Саламевіч, Я.* Календары / Янка Саламевіч // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2006. – Т. 2. – С. 19.
47. *Самойлюк, Т.А.* Віленская типографія базиліан / Т.А. Самойлюк // Республика Беларусь : энциклопедия : [в 7 т.]. – Минск : БелЭн, 2005. – Т.2. – С. 665.
48. *Самойлюк, Т.А.* Віленская типографія іезуітскай акадэміі / Т.А. Самойлюк // Республика Беларусь : энциклопедия : [в 6 т.]. – Минск : БелЭн, 2005. – Т.2. – С. 666.
49. *Самойлюк, Т.А.* Віленская типографія піароў / Т.А. Самойлюк // Республика Беларусь : энциклопедия : [в 7 т.]. – Минск : БелЭн, 2005. – Т.2. – С. 666.
50. *Скрабоцкі, Я.* “Авізы Гродзеньсе” / Яўген Скрабоцкі // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 200.
51. *Шматаў, В.* Віленская школа гравюры / Віктар Шматаў // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. – Мінск : БелЭн., 2005. – Т. 1. – С. 418.
52. *Шматаў, В.Ф.* Мастацтва беларускіх старадрукаў, XVI–XVIII стст. / В.Ф. Шматаў. – Мінск : Тэхналогія, 2000. – 131 с. : іл.

Форма кантролю СРС:

Праверка даклада.

Выступленні і дэманстрацыя ЭП на семінары № 3.

2. **Заданне для СРС №2:** *скласці* храналагічную табліцу дзейнасці друкарняў Беларусі ў перыяд ВКЛ (XVI – XVIII стст.). У якасці ўзору выкарыстаць табліцу, змешчаную ў “Беларускай энцыклапедыі” (Т. 18, кн.2, с. 429–431), унёсшы пры неабходнасці дапаўненні і выпраўленні. Самастойна дапоўніць тэматыку і віды выданняў кожнага з выдавецкіх прадпрыемстваў (дадаткова ўключыўшы ў табліцу асобны слупок).

Форма кантролю СРС:

Праверка рабочых сшыткаў.

(XIX – ПАЧАТАК XX СТ.)

Заданне для СРС: *заканспектаваць наступны матэрыял, дапоўніўшы тэкст лекцыі:*

1. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 185–261.
2. *Шомракова, И.А.* Всеобщая история книги / И.А.Шомракова, И.Е.Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 127–137, 149–170.

Форма кантролю СРС:

Праверка рабочых сшыткаў.

ТЭМА 13. КНИГА БЕЛАРУСІ Ў ПЕРЫЯД РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ
(КАНЕЦ XVIII – ПАЧАТАК XX СТ.)

Заданне для СРС: *выканаць пісьмова аналіз 2–3 з абраных публікацый:*

1. *Александровіч, С. Х.* Пуцявіны роднага слова. Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя / С.Х. Александровіч. – Мінск : БДУ, 1971. – с. 52.
2. *Бярозкіна, Н. Ю.* Гісторыя кнігадрукавання Беларусі (XVI – пачатак XX ст.) / Н.Ю.Бярозкіна. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – С. 97.
3. *Герасімаў, В.М.* Гісторыя цензуры друку на Беларусі: Стагоддзе за стагоддзем / В.М. Герасімаў // Матэрыялы Першых Кнігазнаўчых чытанняў / Нац. бібліятэка Беларусі ; склад. Т.І. Рошчына. – Мінск, 2000. – С. 29–32.
4. *Доўнар, Л. І.* Кніжная справа ў Мінску (канец XVIII – пачатак XX стагоддзя) / Л. І. Доўнар. – Мінск : БДУКМ, 2015. – 696 с. : іл.
5. *Кніжнасць* новай Беларусі XIX–XXI стст. / М. В. Нікалаеў, Л. І. Доўнар, М. А. Лукоўская, Р. С. Матульскі. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – 436 с. : іл. – (Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. ; т. 2).
6. *Мальдзіс, А.* Кнігадрукаванне Беларусі ў XVIII стагоддзі / А. Мальдзіс // Книга, библиотечное дело и библиография в Белоруссии / АН БССР. ФБ им. Я. Коласа. – Мінск, 1974. – С. 134.
7. *Самойлюк, Т.А.* Выдавецкая дзейнасць ордэна езуітаў у Вялікім княстве Літоўскім XVIII ст. Полацкая друкарня езуіцкай акадэміі (1787–1820) / Т.А.Самойлюк // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. : у 2 ч. / Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск, 2006. – Ч. 1. – С. 127.
8. *Умецкая, Я. С.* Выданні на рускай мове: XIX – пачатак XX ст. // Кніга Беларусі, 1517–1917 : зводны каталог. – Мінск: БелСЭ, 1986. – С. 278.

Форма кантролю СРС:

Праверка рабочых сшыткаў.

ТЭМА 14. КНІГА Ў ЭПОХУ НАВЕЙШАГА ЧАСУ
(ПЕРШАЯ ПАЛОВА ХХ СТ.)

Заданне для СРС: *заканспектаваць* наступны матэрыял, дапоўніўшы тэкст лекцыі:

1. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 262–346.
2. Шомракова, И.А. Всеобщая история книги / И.А.Шомракова, И.Е.Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 206–238.

Форма кантролю СРС:

Праверка рабочых сшыткаў.

ТЭМА 15. КНІГА БЕЛАРУСІ Ў 1917–1991 ГГ.

1. **Заданне для СРС №1:** прапануецца падрыхтаваць рэферат ці электронную прэзентацыю “Перыядычны друк у БССР” (гл.: Периодическая печать // Республика Беларусь : энциклопедия . [в 7 т.]. – Минск : БелЭн, 2005. – Т. 1. – С. 470–476).

Форма кантролю СРС:

Праверка даклада.

Выступленні і дэманстрацыя ЭП на семінары № 5.

2. **Заданне для СРС №2:** пісьмовы аналіз адной з абраных публікацыі:

Літаратура

1. Волк, А.А. Книгоиздательское дело в Белоруссии: (Ист. очерк) / А.А.Волк, Ракович А.И. – Минск : Изд-во БГУ, 1977. – 280 с.
2. Выдавецкая справа / Л.Доўнар // Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. – Мінск : БелЭн, 2004. – Т.18, кн.2. – С.428-441.
3. Лаврик, Ю.Н. Самиздат в Белоруссии // Сов. Библиография. – 1991. – №5. – С.15–22.

Форма кантролю СРС:

Праверка рабочых сшыткаў.

ТЭМА 16. КНІГА Ў ЭПОХУ НАВЕЙШАГА ЧАСУ (ДРУГАЯ ПАЛОВА
ХХ – ПАЧАТАК ХХІ СТ.)

Заданне для СРС: *заканспектаваць* наступны матэрыял, дапоўніўшы тэкст лекцыі:

1. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – С. 415–458.
2. Шомракова, И.А. Всеобщая история книги / И.А.Шомракова, И.Е.Баренбаум. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – С. 328–342.

Форма кантролю СРС:

Праверка рабочых сшыткаў.

ТЭМА 17. КНІГА БЕЛАРУСІ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ

Заданне для СРС: *падрыхтаваць даклад або ЭП*

- Па абраных выдавецтвах (дзяржаўных або недзяржаўных),
- Па мастацтву кнігі і выставачнай дзейнасці

Літаратура

1. *Баразна, М. Р.* Мастацтва кнігі Беларусі ХХ стагоддзя / М. Р. Баразна. – Мінск : Беларусь, 2007. – 239 с. : іл.
2. *Доўнар, Л. І.* Гісторыя кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун- культуры і мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2012. – С. 170-210.
3. *Доўнар, Л. І.* Кнігавыданне / Л. І. Доўнар // Памяць : Мінск : гісторыка-дакументальныя хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі : [у 5 кн.]. – Мінск : БелЭн, 2007. – Кн. 5, ч.2. – С. 437–455. – Тое самае: Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. – Мінск : БДУКМ, 2008. – Вып. 2. – С. 188–219.
4. *Кніжнасць* новай Беларусі ХІХ–ХХІ стст. / М. В. Нікалаеў, Л. І. Доўнар, М. А. Лукоўская, Р. С. Матульскі. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – 436 с. : іл. – (Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. ; т. 2).
5. *Лаптенок, І. Н.* Книгоиздание и книгораспространение в Беларуси (по материалам Министерства информации за 2006–2007 гг.) / И. Н. Лаптенок // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. – Мінск : БДУКМ, 2008. – Вып. 2. – С. 172–187.
6. *Макаров, Д.Г.* Современное состояние книжных выставок-ярмарок в Республике Беларусь на примере Минской международной книжной выставки-ярмарки “Книги Беларуси–2006” и ярмарки “Мир книги” // Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : зб. навук. арт. : у 2 ч. / Бел. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск, 2006. – С.199–204.
7. *Недзяржаўная* выдавецкая дзейнасць у Беларусі: гісторыя і сучаснасць : матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф. (Мінск, 3–4 кастр. 1996 г.) / Бел. ун-т культуры ; рэдкал.: А. Трусаў, Т. Самайлюк, Л. Доўнар, Т. Дзем’яновіч, А. Патупа, Я. Будзінас, Н. Бярозкіна. – Мінск : Тэхналогія, 1997. – 72 с.
8. *Самойлюк Т. А.* Православная книга в Беларуси / Т. А. Самойлюк. – Минск : Православное Братство в честь Святого Архистратига Михаила в г.Минске, 2005. – 127 с.

Форма кантролю СРС:

Праверка даклада.

Выступленні і дэманстрацыя ЭП на семінары № 4.

4.2 Тэставыя заданні

ТЭСТ №1.

1 ВАРЫЯНТ

- 1.1. Калі на тэрыторыі Беларусі з'явіліся рукапісныя кнігі і з чым гэта было звязана?
- 1.2. Назавіце асноўныя богаслужбовыя рукапісныя кнігі і якімі царкоўнымі статутамі рэгуляваўся іх склад?
- 1.3. Кім і калі напісаны твор “Парэнэсіс”?
- 1.4. Пералічыце асноўныя тыпы рукапіснай кнігі ў ВКЛ?
- 1.5. Калі ў ВКЛ пачалі стварацца рукапісы на лацінскай і польскай мовах?
- 1.6. Назавіце рукапісныя чытальныя кнігі, тэкст у якіх размяшчаўся паводле каляндарнага прынцыпу?
- 1.7. Калі на Беларусі з'явілася папера ўласнай вытворчасці і колькі вядома папяровых млыноў на яе тэрыторыі ў перыяд ВКЛ?

2 ВАРЫЯНТ

- 2.1. Пералічыце асноўны матэрыял для пісьма ў X–XIII стст.
- 2.2. Да якога тыпу рукапіснай кнігі адносяцца Тлумачэнні Святога пісання, перакладная патрыстыка, агіяграфія?
- 2.3. Якім стагоддзем датуецца даўнейшы беларускі рукапіс Іаана Лесвічніка?
- 2.4. Якія з біблейных кніг былі найбольш пашыранымі ў паўсядзённым жыцці і для якой мэты выкарыстоўваліся?
- 2.5. Пералічыце асноўныя мовы рукапісных кніг ВКЛ?
- 2.6. Назавіце найбольш папулярныя царкоўна-павучальныя рукапісныя зборнікі ВКЛ?
- 2.7. Назавіце асноўныя фарматы рукапісных кніг?

3 ВАРЫЯНТ

- 3.1. Пералічыце асноўныя цэнтры кнігапісання ў Беларусі ў X–XIII стст.
- 3.2. Якія рукапісныя кнігі па змесце лічыліся “паўсвецкімі”?
- 3.3. Колькі твораў Кірылы Тураўскага прысвечана кнізе і чытанню?
- 3.4. Назавіце рукапісныя кнігі, якія ўваходзілі ў склад гімнаграфічных?
- 3.5. Якія алфавіты (графіка) выкарыстоўваліся ў рукапісных кнігах ВКЛ?
- 3.6. У якіх рукапісных зборніках змяшчаліся першыя навуковыя веды пра навакольны свет, прыродазнаўчая інфармацыя?
- 3.7. Назавіце асноўныя стылі афармлення беларускіх рукапісаў?

4 ВАРЫЯНТ

- 4.1. Мова і графіка першых старажытных беларускіх рукапісаў?
- 4.2. Назавіце найранейшы з вядомых старажытных беларускіх рукапісаў і дзе ён захоўваецца?
- 4.3. З чым імем звязана ўзнікненне жыццёвай літаратуры на Беларусі?

4.4. У які час створана Лаўрышаўскае евангелле і з якіх частак яно складаецца?

4.5. Назавіце рукапісныя кнігі беларускіх татараў?

4.6. Якія рукапісныя кнігі XV – XVIII стст. мелі гістарычны змест?

4.7. Якія ўпрыгожванні выкарыстоўваліся ў беларускіх рукпісных кнігах? Асноўныя помнікі беларускага кніжнага мастацтва?

5 ВАРЫЯНТ

5.1. У які час на Беларусі склаўся асноўны рэпертуар рукапіснай кнігі?

5.2. Час напісання Полацкіх евангелляў?

5.3. Хто напісаў “Пасланне Фаме Прэсвітэру”?

5.4. Як называўся найпаўнейшы першы збор рукапісных біблейных тэкстаў і ў які час ён быў створаны ў ВКЛ?

5.5. Галоўная богаслужбовая кніга яўрэйскага насельніцтва ВКЛ?

5.6. Назавіце рукапісныя кнігі па праву пачатку XVI ст.?

5.7. Які матэрыял выкарыстоўваўся для пераплёту рукапісаў, яго асноўныя элементы на абкладах?

6 ВАРЫЯНТ

6.1. Асноўныя тыпы старажытных рукапісных кніг часоў Полацкага княства.

6.2. Першы вядомы на Беларусі рукапіс поўнага апракаса?

6.3. У склад якіх летапісных зводаў уваходзіла “Аповесць мінулых часоў”?

6.4. Асноўныя цэнтры масавай вытворчасці беларускіх рукапісных кніг у ВКЛ?

6.5. Якую форму мела асноўная богаслужбовая кніга яўрэйскага насельніцтва ВКЛ?

6.6. Якія рукапісы па сваім функцыянальным прызначэнні адносяцца да утылітарных або ўжытковых?

6.7. Асноўны почырк кнігапісцаў XIV–XVIII стст.?

ТЭСТ №2.

1 ВАРЫЯНТ

1.1. Што і дзе выдаў Ф.Скарына ў 1517–1519 гг.?

1.2. 1553 г. – дата заснавання чаго?

1.3. Якое выданне выйшла каля 1580 г., дзе тэкст размяшчаўся паралельна на царкоўнаславянскай і беларускай мовах?

1.4. Каму належала друкарня ў Супраслі?

1.5. Колькі вядома назваў газет-аднадзёнак ВКЛ?

2 ВАРЫЯНТ

2.1. Што выдаў Ф.Скарына ў Вільні каля 1522 г.?

2.2. Калі і дзе выйшаў “Катэхізіс” С.Буднага? На якой мове?

2.3. Чым вызначаецца “Брэсцкая Біблія” 1563 г.?

- 2.4. Якія друкарні ВКЛ мелі рысы прадпрыемства дзяржаўнага характару?
 2.5. Назавіце першую друкаваную газету, выдадзеную ў ВКЛ і калі яна выйшла?

3 ВАРЫЯНТ

- 3.1. Што і дзе выдаў Ф.Скарына ў 1525 г.?
 3.2. 1568–1570-я гады – час дзейнасці якой друкарні?
 3.3. Хто з друкароў працаваў у Заблудаве?
 3.4. Якой друкарняй кіраваў Станіслаў Богуш-Сестранцэвіч?
 3.5. Першы друкаваны інфармацыйны бюлетэнь ВКЛ, які выдаваўся на польскай мове ў канцы XVII – пачатку XVIII ст.?

4 ВАРЫЯНТ

- 4.1. Колькі вядома кніг, якія складаюць Біблію Ф.Скарыны?
 4.2. Якая друкарня ў Вільні з’явілася пасля Скарынаўскай?
 4.3. Якіх друкароў называлі віленскімі “эльзевірамі”?
 4.4. Хто заснаваў Гродзенскую каралеўскую друкарню?
 4.5. Якая газета была заснавана ў 1760 г.?

5 ВАРЫЯНТ

- 5.1. Колькі частак у зборніку Ф.Скарыны “Малая падарожная кніжка”?
 5.2. Назавіце працэнтныя суадносіны выданняў брацкіх друкарняў па мове?
 5.3. У якой друкарні Сымон Будны выдаў каля 20 выданняў?
 5.4. Назавіце магнатаў ВКЛ, заснавальнікаў прыватных друкарняў?
 5.5. Гады выдання “Гродзенскай газеты”?

6 ВАРЫЯНТ

- 6.1. Тры агульныя назвы кніг Ф.Скарыны?
 6.2. Больш за 2,5 тыс. выданняў выпушчана ў Вільні кім?
 6.3. З імёнамі якіх выдаўцоў звязана дзейнасць брацкіх друкарняў?
 6.4. Цэнтры яўрэйскага кнігадрукавання ў ВКЛ?
 6.5. Назавіце друкарні, у якіх выдаваліся календары?

ТЭСТ №3.

1 ВАРЫЯНТ

- 1.1. Калі ў Расіі пачалася рэформа друку?
 1.2. Асноўныя тыпы выдавецкіх прадпрыемстваў Беларусі ў перыяд Расійскай імперыі?
 1.3. Колькі вядома выдавецкіх цэнтраў на Беларусі ў XIX – пач. XX ст.?
 1.4. Першая з вдомых друкаваных кніг XIX ст., якая выйшла на беларускай мове лацінцай?
 1.5. Якое мясцовае перыядычнае выданне было адзіным пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі?

2 ВАРЫЯНТ

- 2.1. Якія ўрадавыя загады скасавалі екацярынінскую забарону вольнага (прыватнага) друку?
- 2.2. Назавіце царкоўныя друкарні Беларусі і перыяд іх дзейнасці?
- 2.3. Назавіце буйнейшыя кнігавыдавецкія цэнтры Беларусі ў XIX – пач. XX ст.?
- 2.4. Калі і дзе выйшлі беларускамоўныя творы В.Дуніна-Марцінкевіча?
- 2.5. Калі і дзе выходзіла “Часовая газета”?

3 ВАРЫЯНТ

- 3.1. У якім годзе забаронены яўрэскамоўны друк на Беларусі?
- 3.2. Назавіце асноўныя выдавецкія прадпрыемствы Беларусі дзяржаўнага характару і дзе яны існавалі?
- 3.3. У які год кнігавыданне ў Мінску дасягнула найвышэйшых колькасных паказчыкаў?
- 3.4. Калі і дзе ўзнікае першае беларускае выдавецкае таварыства?
- 3.5. Назавіце першы часопіс на тэрыторыі Беларусі, кім выдаваўся?

4 ВАРЫЯНТ

- 4.1. Калі быў прыняты загад аб забароне польскамоўнага друку на Беларусі?
- 4.2. Якому тыпу выдавецкіх прадпрыемстваў належала вядучая роля ў выпуску кніжнай прадукцыі Беларусі?
- 4.3. З якога часу ў кнігавыданні Беларусі пачынае дамінаваць руская мова?
- 4.4. Гады дзейнасці выдавецкай суполкі “Загляне сонца і ў наша аконца”. Колькі вядома іх выданняў?
- 4.5. З якога часу ў Беларусі пачылі выдавацца афіцыйныя газеты (назва, мова)?

5 ВАРЫЯНТ

- 5.1. Гады дзейнасці “Часовых правіл аб цензуры”?
- 5.2. Калі ўзніклі на Беларусі грамадскія кнігавыдавецтвы?
- 5.3. Назавіце асноўную тэматыку кніжнай прадукцыі Беларусі ў XIX – пач. XX ст.?
- 5.4. Якія беларускія выдавецтвы дзейнічалі ў Вільні ў пач. XX ст.?
- 5.5. Першая нелегальная беларускамоўная газета?

6 ВАРЫЯНТ

- 6.1. З прыняццем якіх дакументаў звязана адраджэнне беларускамоўнага друку?
- 6.2. Да якога тыпу выдавецкіх прадпрыемстваў адносяцца выдавецтвы губернскіх статыстычных камітэтаў?
- 6.3. Якія віды выданняў сфармаваліся ў Беларусі ў XIX – пач. XX ст.?
- 6.4. Якія беларускія выдавецтвы дзейнічалі ў Мінску ў пач. XX ст.?
- 6.5. Першыя легальныя газеты на беларускай мове?

4.3 Метадычныя ўказанні да самастойнай работы студэнтаў

У мэтах павышэння эфектыўнасці засваення вучэбнага матэрыялу па дысцыпліне і фарміравання прафесійных кампетэнцый вучэбным планам спецыяльнасці прадугледжана самастойная работа студэнтаў (СРС). СРС накіравана на актывізацыю вучэбна-пазнавальнай дзейнасці студэнтаў; на фарміраванне ў іх уменняў і навыкаў самастойнага набывання і абагульнення ведаў; на фарміраванне уменняў і навыкаў самастойнага прымянення ведаў на практыцы; на самаразвіццё і самаўдасканаленне.

Студэнты вывучаюць прапанаваную па тэме СРС літаратуру і складаюць разгорнутыя рэфераты або электронныя прэзентацыі (ЭП) па адпаведным пытанні. Змест СРС павінен паказаць ступень засваення студэнтам асноўных заканамернасцяў эвалюцыі кнігі і кніжнай справы ў той ці іншы перыяд, а таксама ўменне студэнта самастойна мысліць, абагульняць вывучаны матэрыял.

Для выканання рэферата ці ЭП студэнт павінен прадумаць план работы па тэме, падабраць неабходную літаратуру. Пры выкананні работы неабходна праявіць уменне цытавання і выкарыстання крыніц, выкладання сваіх ацэнак і вывадаў. Аб'ём работы павінен складаць прыкладна 5–10 аркушаў тэкста, выкананага з дапамогай камп'ютарнага набору ці ЭП працягласцю да 10 мінут з гарманічным выкарыстаннем тэксту і малюнкаў. Тытульны аркуш павінен змяшчаць назву навучальнай установы, факультэта, тэму работы, прозвішча выканаўцы. Работа павінна мець план, уводзіны, назвы раздзелаў, заключэнне, спіс выкарыстанай літаратуры (у алфавіце аўтараў і назваў – не менш 3 крыніц) з указаннем выхадных дадзеных.

Рэферат і ЭП таксама могуць быць выкарыстаны і абмеркаваны на семінарскіх занятках. Глыбей засвоіць гістарычныя пытанні дапаможа тэсціраванне, тэарэтычныя – складанне гласарыя.

Работы падаюцца на кафедру ва ўстаноўленыя тэрміны і могуць быць аформлены ў выглядзе партфолію.

4.4 Графік кантролю за самастойнай работай студэнтаў

№ п/п	Тэмы для кантролю па СРС	Форма кантролю	Знаходжанне метадычных матэрыялаў	Тэрміны кантролю	
				№ тыдня	месяц
1.	Тэарэтычныя і метадалагічныя падыходы да вывучэння гісторыі кнігі	абмеркаванне на семінары, праверка канспектаў	Метадычныя матэрыялы па курсу	7-14	кастрычнік-лістапад
2.	Узнікненне і развіццё гісторыі кнігі як навукі ў Беларусі	праверка рэферата	Метадычныя матэрыялы па курсу	7-14	кастрычнік-лістапад
3.	Узнікненне і развіццё пісьма	абмеркаванне на семінары, праверка даклада ці ЭП, рабочых сшыткаў	Метадычныя матэрыялы па курсу	7-14	кастрычнік-лістапад
4.	Кніга Старажытнага Усходу	праверка рабочых сшыткаў	Метадычныя матэрыялы па курсу	7-14	кастрычнік-лістапад
5.	Кніга ў антычным грамадстве	праверка рабочых сшыткаў	Метадычныя матэрыялы па курсу	7-14	кастрычнік-лістапад
6.	Кніга ў эпоху Сярэднявечча	праверка рабочых сшыткаў	Метадычныя матэрыялы па курсу	7-14	кастрычнік-лістапад
7.	Пісьменства і кніга на тэрыторыі Старажытнай Русі. Кніга Беларусі часоў Полацкага княства	абмеркаванне, дэманстрацыя ЭП на семінары, праверка даклада	Метадычныя матэрыялы па курсу	13-15	лістапад-снежань
8.	Рукапісная кніга Беларусі ў Вялікім княстве Літоўскім (другая палова XIII – XVIII стст.)	абмеркаванне, дэманстрацыя ЭП на семінары, праверка даклада	Метадычныя матэрыялы па курсу	13-15	лістапад-снежань
9.	Узнікненне і распаўсюджанне кнігадрукавання ў эпоху Адраджэння. Беларускае кнігадрукаванне і дзейнасць Ф. Скарыны, яго паслядоўнікаў (XVI – пер. пал. XVII ст.)	абмеркаванне, дэманстрацыя ЭП на семінары, праверка даклада	Метадычныя матэрыялы па курсу	13-15	лістапад-снежань

10.	Кніга ў эпоху Асветніцтва		Метадычныя матэрыялы па курсу	13-15	лістапад- снежань
11.	Выдавецкая дзейнасць у Беларусі ў межах Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай (другая палова XVII – XVIII ст.)	абмеркаванне, дэманстрацыя ЭП на семінары, праверка даклада	Метадычныя матэрыялы па курсу	14-15	лістапад- снежань
12.	Кніга ў эпоху Новага часу (XIX – пачатак XX ст.)	праверка рабочых сшыткаў	Метадычныя матэрыялы па курсу	14-15	лістапад- снежань
13.	Кніга Беларусі ў перыяд Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.)	праверка рабочых сшыткаў	Метадычныя матэрыялы па курсу	15	снежань
14.	Кніга ў эпоху Навейшага часу (першая палова XX ст.)	праверка рабочых сшыткаў	Метадычныя матэрыялы па курсу	15	снежань
15.	Кніга Беларусі ў 1917– 1991 гг.	праверка даклада	Метадычныя матэрыялы па курсу	15	снежань
16.	Кніга ў эпоху Навейшага часу (другая палова XX – пачатак XXI ст.)	праверка рабочых сшыткаў	Метадычныя матэрыялы па курсу	15	снежань
17.	Кніга Беларусі на сучасным этапе	абмеркаванне, дэманстрацыя ЭП на семінары, праверка даклада	Метадычныя матэрыялы па курсу	15	снежань

4.5 Пытання да іспыту

ЗАЦВЯРДЖАЮ
 Загадчык кафедры
 тэорыі і гісторыі ІДК
 _____ Касап В.А.
 _____ 2016

Пералік тэарэтычных пытанняў да іспыту па вучэбнай дысцыпліне “Гісторыя кнігі” для студэнтаў ФІДК

1. Этымалогія паняцця “кнігі”, яго тэрміналагічнае вызначэнне.
2. Элементы кнігі, іх развіццё і прымяненне ў рукапіснай і друкаванай кнізе.
3. Узнікненне пісьма. Стадыі яго развіцця і асноўныя тыпы.
4. Першыя рукапісныя кнігі старажытных рабаўладальніцкіх дзяржаў Усходу, Егіпта, Індыі і Кітая.
5. Кніга ў Антычным грамадстве.
6. Кніга ў эпоху Сярэднявечча.
7. Пісьмо усходніх славян і роля Кірылы і Мяфодзія.
8. Рукапісная кніга Старажытнай Русі. Кніжныя помнікі Беларусі часоў Полацкага княства (XI – XIII стст.).
9. Рукапісная кніга Вялікага княства Літоўскага (XIV – XVIII стст.). Асноўныя тыпы.
10. Гісторыя вынаходніцтва кнігадрукавання. Дзейнасць І. Гутэнберга і яго паслядоўнікаў.
11. Фарміраванне кніжнай справы ў Англіі ў эпоху Адраджэння (XV – першая палова XVII ст.).
12. Умовы развіцця кнігавыдання ў Італіі ў эпоху Адраджэння (XV – першая палова XVII ст.). Дзейнасць Альдаў.
13. Развіццё кніжнай справы ў Нідэрландах ў эпоху Адраджэння (XV – першая палова XVII ст.). Дзейнасць Плантаэнаў і Эльзевіраў.
14. Асноўныя цэнтры кнігавыдання Францыі ў эпоху Адраджэння (XV – першая палова XVII ст.). Дзейнасць Эцэнаў.
15. Узнікненне кнігадрукавання ў Польшчы, Чэхіі, Венгрыі, Румыніі (XV – першая палова XVII ст.).
16. Узнікненне і развіццё кірылічнага друку. Дзейнасць Ш. Фіёля.
17. Узнікненне беларускага кнігадрукавання. Выдавецкая дзейнасць Ф.Скарыны і яго паслядоўнікаў (С.Буднага і В.Цяпінскага).
18. Выдавецкая дзейнасць “Дому Мамонічаў”.

19. Выдавецкая і асветніцкая дзейнасць у ВКЛ праваслаўных брацтваў.
20. Буйнейшыя каталіцкія і ўніяцкія друкарні ў ВКЛ і іх выданні.
21. Гісторыя ўзнікнення перыядычнага друку і першыя газеты ў ВКЛ.
22. Узнікненне і распаўсюджанне кнігадрукавання ў Маскоўскай дзяржаве. Выдавецкая дзейнасць І.Фёдарова і П.Мсціслаўца.
23. Еўрапейская кніга і кнігавыданне ў эпоху Асветніцтва.
24. Кніжная справа ў Расіі ў канцы XVII – XVIII стст. Развіццё грамадзянскага шрыфту і роля І. Капіевіча.
25. Новыя паліграфічныя тэхналогіі і індустрыялізацыя кніжнай вытворчасці ў XIX ст.
26. Кніжная справа ў XIX – пач. XX ст. у Еўропе і ЗША.
27. Кніжная справа ў Расіі ў XIX – пач. XX ст.
28. Умовы развіцця кнігі ў Беларусі ў перыяд Расійскай імперыі (1795–1917 гг.).
29. Адраджэнне беларускамоўнага кнігавыдання. Дзейнасць першых беларускіх выдавецтваў у Пецярбургу, Вільні, Мінску.
30. Гісторыя развіцця беларускамоўнага перыядычнага друку ў XIX – пач. XX ст.
31. Развіццё кніжнай справы ў першай палове XX ст. у Еўропе і ЗША.
32. Асаблівасці развіцця выдавецкай справы ў Расіі і СССР у першай палове XX ст. (пасля 1917 г.)
33. Асноўныя кірункі кнігавыдання ў БССР (пасля 1917 г.).
34. Кнігавыдавецкая дзейнасць у Заходняй Беларусі (пасля 1921 г.).
35. Выдавецкая справа Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны: тылавы, падпольны і акупацыйны друк.
36. Аднаўленне і арганізацыя выдавецкай справы Беларусі пасля Вялікай Айчыннай вайны. Стварэнне новых выдавецтваў.
37. Стан беларускамоўнага кнігавыдання ў БССР у 1963 – 1990 гг.
38. Манопалізацыя выдавецкай вытворчасці ў Заходняй Еўропе і ЗША ў другой палове XX – пачатку XXI ст.
39. Кніга ў краінах Усходняй Еўропы ў другой палове XX – пачатку XXI ст.
40. Асноўныя тэндэнцыі выдавецкай дзейнасці ў СССР і Расіі ў другой палове XX – пачатку XXI ст.
41. Змены ў развіцці кнігавыдавецкай справы ва ўмовах незалежнасці Рэспублікі Беларусь (пасля 1991 г.).
42. Дзейнасць дзяржаўных выдавецтваў Рэспублікі Беларусь.
43. Дзейнасць недзяржаўных выдавецтваў Рэспублікі Беларусь.
44. Выдавецкая дзейнасць беларускай эміграцыі.
45. Беларускія кнігазнаўцы. Асноўныя працы па гісторыі беларускай кнігі.

46. Асноўныя тэндэнцыі і праблемы развіцця кнігі ў свеце на сучасным этапе.

Выкладчык
кафедры

_____ В.А. Касап

Разгледжаны на пасяджэнні

пратакол № 2 ад 23.09.2016

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ

ЗАЦВЯРДЖАЮ
 Загадчык кафедры
 тэорыі і гісторыі ІДК
 _____ Касап В.А.
 _____ 2016

**Пералік тэарэтычных пытанняў да іспыту па вучэбнай дысцыпліне
 “Гісторыя кнігі” для студэнтаў ФЗН**

1. Этымалогія паняцця “кнігі”, яго тэрміналагічнае вызначэнне.
2. Элементы кнігі, іх развіццё і прымяненне ў рукапіснай і друкаванай кнізе.
3. Узнікненне пісьма, этапы яго развіцця.
4. Першыя рукапісныя кнігі старажытных рабаўладальніцкіх дзяржаў Усходу, Егіпта, Індыі і Кітая.
5. Кніга ў Антычным грамадстве.
6. Кніга ў эпоху Сярэднявечча.
7. Пісьмо усходніх славян і роля кірылы і Мяфодзія.
8. Рукапісная кніга Старажытнай Русі. Кніжныя помнікі Беларусі часоў Полацкага княства (XI – XIII стст.).
9. Рукапісная кніга Вялікага княства Літоўскага (XIV – XVIII стст.). Асноўныя тыпы.
10. Гісторыя вынаходніцтва кнігадрукавання. Дзейнасць І. Гутэнберга і яго паслядоўнікаў.
11. Фарміраванне кніжнай справы ў Англіі ў эпоху Адраджэння (XV – першая палова XVII ст.).
12. Умовы развіцця кнігавыдання ў Італіі ў эпоху Адраджэння (XV – першая палова XVII ст.). Дзейнасць Альдаў.
13. Развіццё кніжнай справы ў Нідэрландах ў эпоху Адраджэння (XV – першая палова XVII ст.). Дзейнасць Плантэнаў і Эльзевіраў.
14. Асноўныя цэнтры кнігавыдання Францыі ў эпоху Адраджэння (XV – першая палова XVII ст.). Дзейнасць Эцэнаў.
15. Узнікненне кнігадрукавання ў Польшчы, Чэхіі, Венгрыі, Румыніі (XV – першая палова XVII ст.).
16. Узнікненне і развіццё кірылічнага друку. Дзейнасць Ш. Фіёля.
17. Узнікненне беларускага кнігадрукавання. Выдавецкая дзейнасць Ф.Скарыны і яго паслядоўнікаў (С.Буднага і В.Цяпінскага).
18. Выдавецкая дзейнасць “Дому Мамонічаў”.
19. Выдавецкая і асветніцкая дзейнасць у ВКЛ праваслаўных брацтваў (канец XVI – першая палова XVII ст.).
20. Выдавецкая дзейнасць каталіцкага і уніяцкага ордэнаў у ВКЛ.

21. Гісторыя ўзнікнення перыядычнага друку і першыя газеты ў ВКЛ.
22. Узнікненне і распаўсюджанне кнігадрукавання ў Маскоўскай дзяржаве. Выдавецкая дзейнасць І.Фёдарова і П.Мсціслаўца.
23. Еўрапейская кніга і кнігавыданне ў эпоху Асветніцтва.
24. Кніжная справа ў Расіі ў канцы XVII – XVIII стст. Развіццё грамадзянскага шрыфту і роля І. Капіевіча.
25. Новыя паліграфічныя тэхналогіі і індустрыялізацыя кніжнай вытворчасці ў XIX ст.
26. Кніжная справа ў XIX – пач. XX ст. у Еўропе і ЗША.
27. Кніжная справа ў Расіі ў XIX – пач. XX ст.
28. Умовы развіцця кнігі на Беларусі ў складзе Расійскай імперыі (1795 – 1917 гг.).
29. Адраджэнне беларускамоўнага кнігавыдання. Дзейнасць першых беларускіх выдавецтваў у Пецярбургу, Вільні, Мінску.
30. Гісторыя развіцця беларускамоўнага перыядычнага друку ў XIX – пач. XX ст.
31. Развіццё кніжнай справы ў першай палове XX ст. у Еўропе і ЗША.
32. Асаблівасці развіцця выдавецкай справы ў Расіі і СССР у першай палове XX ст. (пасля 1917 г.)
33. Асноўныя кірункі кнігавыдання ў БССР і Заходняй Беларусі (да 1939 г.).
34. Выдавецкая справа Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны: тылавы, падпольны і акупацыйны друк.
35. Аднаўленне і арганізацыя выдавецкай справы Беларусі пасля Вялікай Айчыннай вайны. Стварэнне новых выдавецтваў.
36. Манапалізацыя выдавецкай вытворчасці ў Заходняй Еўропе і ЗША ў другой палове XX – пачатку XXI ст.
37. Кніга ў краінах Усходняй Еўропы ў другой палове XX – пачатку XXI ст.
38. Асноўныя тэндэнцыі выдавецкай дзейнасці ў СССР і Расіі ў другой палове XX – пачатку XXI ст.
39. Змены ў развіцці кнігавыдавецкай справы ва ўмовах незалежнасці Рэспублікі Беларусь (пасля 1991 г.).
40. Выдавецкая дзейнасць беларускай дыяспары.
41. Беларускія кнігазнаўцы. Асноўныя працы па гісторыі беларускай кнігі.
42. Асноўныя тэндэнцыі і праблемы развіцця кнігі ў свеце на сучасным этапе.

Выкладчык
кафедры

Разгледжаны на пасяджэнні

_____ В.А. Касап

пратакол № 2 ад 23.09.2016

4.6 Тэмы курсавых работ

1. Дзейнасць Усебеларускага таварыства бібліяфілаў (1927–1929).
2. “Чатырохсотлеце беларускага друку. 1525–1925” (Мінск, 1926): характарыстыка зместу выдання.
3. “Гісторыі беларускай (крыўскай) кнігі: Спраба паясьніцельнай кнігопісі ад канца X да пачатку XIX стагодзьдзя” Вацлава Ластоўскага (Коўна, 1926): змест і структура выдання.
4. Музей кнігі Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.
5. Музей беларускага кнігадрукавання ў Полацку.
6. Помнікі кніжнай культуры Беларусі ранняга Сярэднявечча.
7. Дзейнасць беларускіх асветнікаў Клімента Смаляціча, Кірылы Тураўскага, Аўраамія Смаленскага, Ефрасінні Полацкай.
8. Беларускае Адраджэнне і рукапісная кніга.
9. Кніжныя помнікі Беларусі перыяду ВКЛ.
10. Дзяржаўныя летапісныя зводы: Летапіс вялікіх князёў літоўскіх, Беларуска-літоўскі летапіс, Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага, Хроніка Быхаўца.
11. Стылі афармлення беларускіх рукапісаў.
12. З’яўленне кнігадрукавання ў Маскоўскай дзяржаве. Ананімныя выданні і дзейнасць І. Фёдарова і П. Мсціслаўца.
13. Эпоха Адраджэння – “залаты век” беларускай культуры.
14. Культурна-гістарычнае значэнне Ф. Скарыны ў развіцці ўсходнеславянскага кнігадрукавання.
15. Дзейнасць Брэсцкай друкарні (Бярнард Ваявудка, Станіслаў Мурмэліус, Цыпрыян Базылік).
16. Дзейнасць С. Буднага ў Нясвіжы, Заслаўі (Уздзе), Лоску.
17. “Евангелле” Васіля Цяпінскага.
18. Дзейнасць друкарні “Дому Мамонічаў”.
19. Дзейнасць Спірыдона Собаля.
20. Мастацкае афармленне старадрукаў. Віленская гравёрная школа (друкарня Віленскай акадэміі езуітаў, Тамаш Макоўскі).
21. Дзейнасць беларуса Ільі Капіевіча.
22. Дзейнасць Магілёўскай брацкай друкарні і Максіма Вашчанкі.
23. Дзейнасць друкарняў каталіцкіх ордэнаў: Віленскай акадэміі езуітаў, езуіцкіх калегіумаў у Пінску, Нясвіжы, Полацку; друкарняў францысканцаў і піяраў у Вільні.
24. Кнігавыдавецкая дзейнасць уніяцкага (базыльянскага) ордэна: Віленская Троіцкая (базыльянская) друкарня, Супрасльская друкарня.
25. Прадпрыемствы дзяржаўнага характару: Магілёўская прыдворная друкарня, Гродзенская каралеўская друкарня.

26. Віленская і Магілёўская гравёрныя школы.
27. Дзяржаўныя выдавецтвы (губернскія друкарні, губернскія статыстычныя камітэты, археаграфічныя ўстановы).
28. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч і выданне кніг на беларускай мове.
29. Нелегальныя перыядычныя выданні: “Гутарка двух суседаў”, “Мужыцкая праўда” (К. Каліноўскі).
30. Друк беларускамоўных твораў за межамі Расійскай імперыі. Ф.Багушэвіч.
31. Адраджэнне беларускамоўнага друку (“Круг беларускі”, “Загляне сонца і ў наша аконца”, Антон Грыневіч, “Грамада”. Першыя легальныя газеты на беларускай мове – “Наша Доля”, “Наша Ніва”).
32. Мастацтва афармлення беларускай кнігі XVIII– пач. XX ст.
33. Выданні літаратурных аб’яднанняў “Маладняк” і “Узвышша”.
34. Беларуская кніга ў Заходняй Беларусі (у часы II Рэчы Паспалітай).
35. Стварэнне новых дзяржаўных выдавецтваў у БССР і вызначэнне іх спецыялізацыі (“Беларусь”, “Народная асвета”, “Універсітэцкае”, “Ураджай”, “Звязда” – Беларускі Дом друку, “Вышэйшая школа”, Галоўна рэдакцыя Беларускай Савецкай энцыклапедыі АН Беларусі, “Мастацкая літаратура”, “Полымя”, “Юнацтва”).
36. Узнікненне самвыдаву і непадцензурнай перыёдыкі.
37. Стварэнне электронных і аўдыякніг. Сайты і Інтэрнет-магазіны беларускіх выдавецтваў
38. Дзейнасць вядучых дзяржаўных выдавецтваў: “Народная асвета”, “Вышэйшая школа”, “Мастацкая літаратура”, “Беларуская энцыклапедыя”, “Беларусь”, “Беларуская навука”.
39. Асноўныя кірункі дзейнасці недзяржаўных выдавецтваў: “Тэхналогія”, “Беларускі кнігазбор”, “Бацькаўшчына”, “Харвест”, “Папуры”, “Аверсэв”, “Юніпрэс”, “Кніжны Дом”, “Кавалер Паблішэрс”, “Амалфея” і інш.
40. Кнігі дыпламанты і лаўрэаты конкурсу “Мастацтва кнігі”.

4.7 Тэмы дыпломных і магістарскіх работ

1. Гісторыя беларускай кнігі ў працах А. Ельскага, Я. Карскага, В. Ластоўскага.
2. Кніжная справа ў Віцебску (XIX – пачатак XX ст.).
3. Кніжная справа ў Магілёве (XIX – пачатак XX ст.).
4. Кніжная справа ў Брэсце (1921–1939 гг.).
5. Газета “Наша Ніва” як крыніца інфармацыі па гісторыі беларускай кнігі.
6. Беларускі каляндар як тып выдання.
7. Электронная кніга Беларусі: тэарэтыка-метадычны аспект.
8. Буйнейшыя майстры беларускай кніжнай графікі.
9. Кніжны рынак Беларусі: стан і перспектывы.
10. Гісторыя беларускага эмігранцкага друку.
11. Праблема чытання і навацыі ў афармленні кніжнай прадукцыі.
12. Прафесійныя аб’яднанні ў галіне кніжнай справы і даследавання кнігі.
13. Бібліяграфічная рэканструкцыя кніжных калекцый.
14. Праблемы захавання і выкарыстання кніжных калекцый.
15. Кніжныя выставы як форма арганізацыі міжнароднага супрацоўніцтва ў галіне кніжнай справы.
16. Беларускія выданні ў польскіх бібліяграфічных крыніцах.

Літаратура

1. Курсовая и дипломная работы, магистрская диссертация. Правила подготовки, оформления и защиты : уч.-метод. пособие. – Москва: Изд. центр БГУ, 2009. – 68 с.
2. Методические указания по подготовке курсовых и дипломных работ для специальности 1-23 01 11 Библиотечно-информационная деятельность (по направлениям) / составители : Р.А. Ровина, Н.А. Яцевич. – Минск : БГУКИ, 2016. – 29с.

4.8 Пералік сродкаў дыягностыкі вынікаў вучэбнай дзейнасці, якія выкарыстоўваюцца па дысцыпліне

Асноўным сродкам дыягностыкі засваення ведаў і авалодвання неабходнымі ведамі і ўменнямі па дысцыпліне з'яўляецца праверка заданняў разнастайнага тыпу, якія выконваюцца ў рамках гадзін, адведзеных на лекцыі (франтальнае апытанне на лекцыях, лекцыя-гутарка, эсэ, тэсціраванне), семінарскія заняткі (вуснае апытанне, дэбаты, ролевая гульня, ЭП, гласарый), СРС (рэфераты, ЭП, партфолія), экзамен.

Крытэрыі ацэнкі ведаў студэнтаў

Балы	Паказальнікі адзнакі
1 (адзін)	Адсутнасць кампетэнтнасці ў межах вивучаемай вучэбнай дысцыпліны, адмаўленне ад адказу
2 (два)	Фрагментарныя веды асобных фактаў і тэрмінаў вучэбнай дысцыпліны
3 (тры)	Недастаткова поўны аб'ём ведаў, аднаўленне студэнтам часткі праграмага матэрыялу
4 (чатыры)	Дастатковы аб'ём ведаў у рамках агульнаадукацыйнага стандарту; засваенне асноўнай літаратуры; адсутнасць сістэмнага ўсведамлення ў вивучэнні пытанняў гісторыі кнігі
5 (пяць)	Дастатковыя веды ў рамках вучэбнай праграмы; веданне большай часткі пытанняў і тэрэтычных паняццяў гісторыі кнігі і кнігазнаўства. Наяўнасць неістотных памылак
6 (шэсць)	Дастаткова поўныя і сістэматызаваныя веды ў аб'ёме вучэбнай праграмы. Веданне асноўнай навуковай літаратуры па дысцыпліне.
7 (сем)	Трывалыя веды. Разгорнутае апісанне і тлумачэнне аб'ектаў вивучэння, раскрыццё сутнасці працэсаў у гісторыі кнігі
8 (восем)	Поўныя і глыбокія веды. Свабоднае валоданне вучэбным матэрыялам. Сістэмнае веданне генезісу гісторыі кнігі
9 (дзевяць)	Сістэматызаваныя, глыбокія і трывалыя веды. Раскрыццё сутнасці гісторыка-культурных з'яў гісторыі кнігі, уменне іх аналізаваць у сувязі з іншымі вучэбнымі прадметамі
10 (дзесяць)	Глыбокае і поўнае асэнсаванне эвалюцыі з'яў і працэсаў гісторыі кнігі. Разуменне агульнатэрэтычных і актуальных праблем навукі. Уменне аналітыка-сінтэзаванага асэнсавання тэндэнцый і заканамернасцей развіцця кнігі ў шырокім культурным кантэксце і кантэксце грамадскага развіцця; уплываць на развіццё кніжнай справы і захаванне кніжнай спадчыны праз выкарыстанне ведаў аб гістарычным вопыце ў межах прафесійнай дзейнасці

4.9 Умовы выкарыстання рэйтынгавай сістэмы кантроля

Агульны аб'ём курса складае 132 гадзін. З іх лекцый – 40 гадзіны, семінарскіх заняткаў – 8 гадзін, самастойная праца – 84 гадзін.

Кантроль якасці ведаў студэнтаў па дысцыпліне рэкамендуецца праводзіць з дапамогай рэйтынгавай сістэмы ацэнкі. На семінарскіх занятках ацэньваецца ўменне карыстацца засвоеным матэрыялам, удзел у дзелавых гульнях і іншых формах правядзення заняткаў (творчы падыход).

Прамежкавымі формамі кантролю засваення матэрыялу з'яўляюцца:

1. адзнакі за адказы на семінарскіх занятках;
2. адзнакі за рэфераты і прэзентацыі;
3. адзнакі за тэсты;
4. адзнакі за самастойную працу;
5. адзнакі за даклады, прадстаўленыя на навукова-практычных канферэнцыях.

Асноўнай формай кантролю ведаў з'яўляецца экзамен. На экзамене рэкамендуецца ўлічваць паказчыкі работы студэнта па рэйтынгавай сістэме ацэнкі.

Схема рэйтынгавай ацэнкі засваення курса “Гісторыя кнігі”

1. Наведванне лекцый – 1 бал за 1 лекцыю, усяго 20 балаў.
2. Наведванне семінараў – 2 балы за наведванне, усяго 8 балаў.
3. Адказы на семінарскіх занятках – да 10 балаў, усяго – 40 балаў.
4. Падрыхтоўка рэфератаў і электронных прэзентацый – ЭП да семінараў – да 10 балаў.
5. Адказы на тэсты – 1–2 балы за правільны адказ, усяго – 57 балаў.
6. Самастойная праца студэнтаў – СПС (падрыхтоўка рэфератаў, дакладаў, ЭП, выкананне практычных заданняў – ПЗ) – да 10 балаў.

Прэміяльныя балы:

1. Актыўнасць на семінарскіх занятках (дапаўненне адказаў) – да 6 балаў.
2. Аналіз манаграфічных крыніц ці навуковых артыкулаў з выступленнем перад групай – да 10 балаў.

Памяншальныя балы:

1. Несвоечасовае (без уважлівай прычыны) выкананне задання па вывучанай дысцыпліне – мінус 2 балы.

Да экзамена дапускаюцца студэнты, якія набралі 70% балаў або 112 балаў.

5. ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ

5. 1 Вучэбная праграма

“Гісторыя кнігі” ў якасці раздзела ўваходзіць у курс “Тэорыя інфармацыі і дакументалогія”.

Гісторыя кнігі як навука набывае ў сучаснасці якасна новы ўзровень асэнсавання. Кніга разглядаецца не толькі ў шырокім яе значэнні, але і адзінстве духоўнага, мастацкага, матэрыяльнага, у эвалюцыйным бесперапынным працэсе развіцця грамадства, па гэтай прычыне і аб’ектам пры вывучэнні гісторыі кнігі выступае кніжная культура, а яе прадметам – гісторыя феномена кнігі.

Галоўнай мэтай вывучэння гісторыі кнігі з’яўляецца сцвярджэнне нацыянальнай ідэнтычнасці праз пазнанне здабыткаў культурнай спадчыны чалавецтва, што нясуць у сабе кнігі.

У раздзеле “Гісторыя кнігі” разглядаюцца ўзнікненне, станаўленне, развіццё кнігі і кніжнай справы Беларусі ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры з моманту з’яўлення пісьма і да сённяшняга часу. Зараджэнне і развіццё беларускай кнігі непарыўна звязаны з сусветнымі працэсамі развіцця чалавечага грамадства, маюць спецыфічныя асаблівасці і рысы, сфарміраваныя пад уплывам гістарычных абставін і ўласнай нацыянальнай культуры. Вывучэнне гісторыі кнігі дапамагае фарміраванню прафесійнай кнігазнаўчай культуры будучых спецыялістаў у галіне інфармацыйна-дакументных камунікацый, здольных садзейнічаць адраджэнню і развіццю нацыянальнай культуры, зберажэнню яе як часткі агульначалавечай культурнай спадчыны.

Асноўнымі задачамі раздзела з’яўляюцца:

- характарыстыка гістарычных перыядаў і этапаў развіцця кнігі, вызначэнне асноўных тэндэнцый фарміравання пісьменства і кнігі ад рукапіснай да друкаванай (а сёння і да электроннай), у тым ліку асаблівасцей яе матэрыяльнай формы, афармлення, зместу;

- раскрыццё ўяўленняў аб развіцці разнастайных тыпаў і відаў кнігі, яе рэпертуару (тэматыкі, мовы, графікі);

- авалоданне ведамі аб сістэме кніжнай справы ў яе гістарычным развіцці і на сучасным этапе;

- буйнейшых цэнтрах, дзеячах, помніках кніжнай культуры.

Цэласнасць канцэпцыі вывучэння матэрыялу па гісторыі кнігі забяспечваецца захаваннем адпаведнай паслядоўнасці ў падачы асноўных аспектаў развіцця беларускай і сусветнай кнігі.

У выніку вывучэння гісторыі кнігі студэнты павінны ведаць:

- асноўныя этапы эвалюцыі пісьма, пісьменства і кнігі;
- ролю і месца кнігі ў развіцці чалавечага грамадства;
- заканамернасці і тэндэнцыі развіцця кнігі;
- сістэму кніжнай справы ў яе гістарычным развіцці;
- буйнейшыя цэнтры кніжнай культуры;
- спосабы вытворчасці кнігі, яе матэрыяльныя формы, тыпы і віды;
- асноўныя элементы мастацтва афармлення кнігі;
- найбольш значныя помнікі кніжнай культуры;
- знакамітых дзеячаў кнігі.

ўмець:

- карыстацца асноўнымі паняццямі, тэрмінамі кнігазнаўства, гісторыі кнігі;
- выкарыстоўваць веды па гісторыі кнігі ў далейшай прафесійнай падрыхтоўцы для бібліятэчна-інфармацыйнай дзейнасці;
- валодаць галоўнымі фактамі і вынікамі вывучэння гісторыі беларускай і сусветнай кнігі;
- улічваць гістарычныя ўмовы пры разглядзе важнейшых падзей і ролі асобы ў развіцці кнігі.

валодаць:

- усведамленнем ролі кнігі, яе кагнітыўнага, сацыякультурнага і асветніцкага патэнцыялу для прагрэсіўнага развіцця грамадства і распаўсюджвання ў ім высокіх духоўных і маральных каштоўнасцей;
- паняццямі і метадамі, неабходнымі для аналізу і ацэнкі развіцця кнігі і кніжнай справы;
- уменнямі ўплываць на развіццё кніжнай справы і захаванне кніжнай спадчыны праз выкарыстанне гістарычнага вопыту ў бібліятэчнай дзейнасці.

Матэрыял па гісторыі кнігі вывучаецца студэнтамі ў першым семестры і прадугледжвае разнастайныя формы заняткаў. Яны разлічаны на 132 гадзін, у тым ліку 48 гадзін аўдыторныя. Прыкладнае размеркаванне аўдыторных гадзін па формах заняткаў наступнае: лекцыі – 40 гадзіны, семінары – 8 гадзін.

Прадугледжваецца кантроль ведаў у форме экзамену.

Змест дысцыпліны

Уводзіны. Мэты і задачы раздзела «Гісторыя кнігі» як часткі дысцыпліны «Тэорыя інфармацыі і дакументалогія». Сувязь і суадносіны з іншымі агульнанавуковымі, агульнапрафесійнымі і спецыяльнымі дысцыплінамі. Значэнне раздзела ў агульнанавуковай і прафесійнай падрыхтоўцы спецыялістаў у галіне інфармацыйна-дакументных камунікацый.

Аб'ём і структура. Асноўныя формы аўдыторных заняткаў. Самастойная работа студэнтаў у засваенні матэрыялу. Забеспячэнне раздзела «Гісторыя кнігі» вучэбна-метадычнымі матэрыяламі. Формы аўдыторнай і самастойнай работы студэнтаў. Выніковыя і прамежкавыя формы кантролю.

Раздзел I. Гісторыя кнігі як састаўная частка кнігазнаўства (бібліялогіі)

Тэма 1. Тэарэтычныя і метадалагічныя падыходы да вывучэння гісторыі кнігі

Праблемы вызначэння тэрміна «кніга». Сутнасць падыходаў да азначэння кнігі. Культуралагічны погляд на кнігу як на аб'ект культуры.

Азначэнне паняцця «гісторыя кнігі», яго змест. Прадмет і метады гісторыі кнігі. Перыядызацыя гісторыі кнігі. Гістарыяграфія і крыніцазнаўства гісторыі кнігі. Навуковыя цэнтры даследавання кнігі.

Тэма 2. Кніга і яе элементы

Матэрыяльны воблік кнігі ў гістарычным развіцці яе асноўных элементаў. Знешнія і ўнутраныя элементы кнігі, іх эвалюцыя і функцыянальнае прызначэнне. Асаблівасці мастацкіх элементаў і іх эстэтычнае прызначэнне.

Асаблівасці афармлення рукапіснай кнігі і яе элементы. Суаднясенне назваў беларускамоўных і рускамоўных тэрмінаў.

Тэма 3. Узнікненне і развіццё гісторыі кнігі як навукі ў Беларусі

Тэрміналагічнае вызначэнне паняццяў «беларуская кніга» і «нацыянальная кніга». Навуковыя веды пра кнігу ў XII–XIX стст. Першыя комплексныя працы па гісторыі беларускай кнігі. Пытанні гісторыі беларускай кнігі ў працах С. Х. Александровіча, Н. Ю. Бярозкінай, Г. Я. Галенчанкі, А. І. Мальдзіса, М. В. Нікалаева, Я. С. Умецкай, В. Ф. Шматава і інш. Гісторыя кнігі і кніжнай культуры Беларусі ў працах замежных вучоных.

Інстытуцыялізацыя кнігазнаўчых даследаванняў (НББ і ЦНБ імя Я. Коласа НАН Беларусі, БДУ культуры і мастацтваў). Музеі кнігі.

Раздзел II. Гісторыя рукапіснай кнігі

Тэма 4. Узнікненне і развіццё пісьма

Азначэнне паняццяў «пісьмо», «пісьменнасць». Сувязь пісьма, мовы і мыслення. Паходжанне пісьма, яго асноўныя этапы.

Першабытныя тыпы пісьма: прадметнае, вузьялковае, палачкавае.

Піктаграфічнае, лагаграфічнае, ідэаграфічнае пісьмо Месапатаміі, Егіпта. Асіра-Вавілонскі клінапіс. Кітайская пісьменнасць.

Фанетычнае пісьмо (алфавітна-гукавае). Паходжанне і развіццё алфавіта. Яго ўдасканаленне ў Грэцыі і распаўсюджанне сярод народаў Усходу і Захаду. Узнікненне лацінскага алфавіта.

Пісьмо ўсходніх славян у дахрысціянскі перыяд. Развіццё пісьма на старажытнабеларускіх землях. Кірыліца і глаголіца. Роля Кірылы і Мяфодзія ва ўніфікацыі сістэмы пісьма ў ўсходнеславянскіх, паўднёва- і заходнеславянскіх народаў. Значэнне хрысціянства ў распаўсюджанні кірылічнага алфавіта. Найранейшыя сведчанні кірылічнага пісьма на тэрыторыі Беларусі.

Тэма 5. Кніга Старажытнага Усходу

Перадумовы ўзнікнення кнігі. Эпіграфічныя помнікі культуры. Культура старажытнага Шумера. Гліняныя таблічкі з гарадоў Ура і Кіша. З'яўленне дакументаў на шумерскай мове, іх змест.

Асіра-Вавілонія – спадчынніца шумерскай культуры. Асірыйскія кнігі і бібліятэкі. Асноўны матэрыял для пісьма.

Значэнне кнігі і яе сувязь з культурамі вераваннямі егіпцянаў. Становішча жрацоў-пісцоў. Пісьмёны на прадметах ужытку. Асаблівасці формы кнігі ў Егіпце. Асноўны матэрыял і інструменты для пісьма. Захоўванне кніг. Уплыў укаранення пісьма на развіццё літаратурнай мовы, старажытнай навукі.

Зараджэнне пісьма ў Індыі. Развіццё пісьма брахмі. Разнастайнасць матэрыялу для пісьма. Старажытныя помнікі пісьменства Індыі, іх шматмоўнасць. Свяшчэннасць кніг Індыі (Веды).

Росквіт культуры Старажытнага Кітая. Першыя іерогліфы эпохі дынастыі Шан (XIV–XI стст. да н. ч.). Развіццё пісьменства ў эпоху Чжоу (XII–III стст. да н.ч.). Матэрыял для пісьма. Вынаходніцтва паперы. Роля будызму і канфуцыянства ў распаўсюджанні кнігапісання. Уплыў кітайскай культуры на зараджэнне іерагліфічнай сістэмы пісьма ў суседніх народаў.

Семінар 1. Эвалюцыя пісьма і пісьменства.

Тэма 6. Кніга ў антычным грамадстве

Значэнне антычнай культуры Грэцыі. Агульнадаступнасць мастацтва пісьма. Фінікійскі алфавіт і «бустрафедон». Росквіт рабаўладальніцкага грамадства Грэцыі. Развіццё грэчаскай ідэалогіі, філасофіі, адукацыі, мастацтва і літаратуры. Роля рэлігіі ў антычным грамадстве. Александрыйскі музеён і развіццё антычнай навукі. Змены ў форме рукапісаў і матэрыяле для пісьма. З'яўленне новых прафесій у галіне кніжнай справы. Развіццё кніжнага гандлю, бібліяфільства.

Росквіт лацінскага пісьменства ў эпоху Рымскай рэспублікі і ранняй імперыі. Старажытнейшыя помнікі пісьма на лацінскай мове. Разнастайнасць матэрыялаў для пісьма. Узнікненне ўнцыялу і курсіву. Развіццё кніжнага гандлю і бібліяфільства ў Рыме. Выкарыстанне працы рабоў у кніжнай справе. З'яўленне прататыпаў газеты («Acta senatus», «Acta diurna urbis»). Першыя ганенні на кнігі.

Тэма 7. Кніга ў эпоху Сярэднявечча

Сацыяльна-культурныя працэсы ў эпоху Сярэднявечча. Роля рэлігіі і царквы. Манастырскія скрыпторыі і бібліятэкі. Узнікненне ўніверсітэтаў. З'яўленне рукапісаў на народных мовах. Першы індэкс забароненых кніг.

Распаўсюджанне лацінскіх манускрыптаў у Англіі, Францыі і Германіі. Узнікненне прадпрыемстваў мануфактурнага тыпу па вытворчасці кніг. Прымяненне лігатуры і абрэвіатуры. Распрацоўка заходнееўрапейскіх шрыфтаў: «каралінгскі мінускул», гатычны стыль.

Арабскі Усход і перайманне антычнай спадчыны. Рэпертуар рукапісных кніг у Кітаі і Японіі. Значэнне рэлігійнай кнігі.

Форма кнігі і асаблівасці яе мастацкага афармлення. Палімпсесты. Асноўныя тыпы кнігі, яе прызначэнне, змест. Асаблівасці афармлення рукапісных кніг. Пачатак вырабу і распаўсюджанне паперы.

Разнастайнасць жанраў рукапіснай кнігі. Ілюстраванне рукапісных кніг і мастацтва каліграфіі. Мініяцюра.

Тэма 8. Пісьменства і кніга на тэрыторыі Старажытнай Русі

Фарміраванне першых дзяржаў і распаўсюджанне хрысціянства. Кніга ў свядомасці хрысціян. Зацвярджэнне кірылічнага алфавіта. Тыпы кірылічнага пісьма. Манастырскія і дзяржаўныя скрыпторыі. Разнастайнасць тэматыкі і тыпаў кніг. Распаўсюджанне кніжнай спадчыны з Балгарыі і Візантыі. Стварэнне арыгінальных помнікаў пісьменства.

Буйнейшыя цэнтры асветы і кніжнасці (Кіеў, Ноўгарад, Смаленск, Полацк, Тураў і інш.). Распаўсюджанне пісьменства сярод розных сацыяльных пластоў грамадства. Помнікі эпітафікі. Берасцяныя граматы. Найранейшыя кніжныя помнікі. Першыя спісы забароненых кніг.

«Кніжнікі» Старажытнай Русі. Яраслаў Мудры і распаўсюджанне асветы.

Тэма 9. Кніга на тэрыторыі Усходняй Еўропы

Рукапісная кніга Візантыі і традыцыі грэчаскай кніжнай культуры. Роля хрысціянства ў распаўсюджанні рэлігійнай літаратуры. Ужыванне кніжнага курсіву. Мастацтва рукапіснай кнігі. Уплыў візантыйскай кніжнай культуры на развіццё еўрапейскай, славянскай кнігі, кнігі народаў Каўказа.

Рукапісная кніга Венгрыі і Польшчы. Пісьмовыя помнікі.

Развіццё славянскага пісьменства. Цэнтры вытворчасці рукапісных кніг у Балгарыі і Румыніі. Помнікі кніжнага мастацтва.

Тэма 10. Кніга Беларусі часоў Полацкага і Тураўскага княстваў

Асноўныя тыпы рукапіснай кнігі. Старажытныя рукапісныя кнігі богаслужэбнага і рэлігійна-павучальнага зместу. Жыццёвая літаратура. Апокрыфы. Справаводнае пісьменства. Летапісанне.

Помнікі кніжнай культуры Беларусі. Дзейнасць беларускіх асветнікаў Клімента Смаляціча, Кірылы Тураўскага, Аўраамія Смаленскага, Ефрасінні Полацкай.

Старажытнаславянская кніга – агульны здабытак беларускага, рускага і ўкраінскага народаў. Перамяшчэнні і страты кніг і кнігазбораў.

*Тэма 11. Рукапісная кніга Беларусі ў Вялікім Княстве Літоўскім
(другая палова XIII – XVIII ст.)*

Сацыяльна-культурныя ўмовы развіцця беларускай рукапіснай кнігі ў ВКЛ. Пашырэнне сувязей з Заходняй Еўропай. Беларускае Адраджэнне і рукапісная кніга. Буйнейшыя цэнтры пісьменства.

Тыпы скрыпторыяў ВКЛ – цэнтраў масавай вытворчасці рукапіснай беларускай кнігі. Узнікненне паперняў. Стылі афармлення беларускіх рукапісаў.

Тэма 12. Кніжныя помнікі Беларусі (другая палова XIII – XVIII ст.)

Асноўныя тыпы рукапіснай кнігі ВКЛ. Вядомыя кніжныя помнікі. Стварэнне рукапісаў для каталіцкай, іўдзейскай, мусульманскай канфесій. Мова, графіка, форма кнігі.

Месца ў рэпертуары беларускіх рукапісных кніг патрыстыкі і агіяграфіі, павучальных зборнікаў, палемічных твораў. Цэнтры летапісання. Дзяржаўныя летапісныя зводы. Польшкамоўныя хронікі. Узнікненне новых жанраў мясцовага летапісання – дыярыгушаў і хранографіаў.

Рукапісныя кнігі дзелавага і практычнага прызначэння: юрыдычныя і гаспадарча-справаводныя. Рукапісы ўтылітарнага зместу. Пераклады

мастацкай літаратуры. Рыцарскія раманы, аповесці, інтэрмедыі. Рукапісныя зборнікі.

Семінар 2. Гісторыя рукапіснай кнігі: разнастайнасць формы і зместу.

Раздел III. Гісторыя кнігадрукавання

Тэма 13. Узнікненне і распаўсюджанне кнігадрукавання ў эпоху Адраджэння (XV – першая палова XVII ст.)

Перадгісторыя кнігадрукавання. Выкарыстанне ксілаграфіі ў Антычнасці. Кітайскае кнігадрукаванне. Першыя друкаваныя кнігі Японіі.

Сацыяльна-эканамічныя і культурныя перадумовы ўзнікнення кнігадрукавання ў Заходняй Еўропе. Распаўсюджанне ксілаграфіі. Вынаходніцтва кнігадрукавання ў Германіі. Дзейнасць Іагана Гутэнберга і яго паслядоўнікаў. Першыя друкаваныя кнігі ў Англіі. Дзейнасць універсітэцкіх друкарняў. Умовы развіцця кнігавыдання ў Італіі. З'яўленне антыквы. Дзейнасць выдавецкай фірмы Альдаў. Кнігавыданне ў Нідэрландах (Лаўрэнса Янсзон Костэр). Друкарня Крыстофера Планта. Амстэрдам як еўрапейскі цэнтр гандлю і друку. Дзейнасць Эльзевіраў. Распаўсюджанне пратэстантызму ў Францыі. Выдаўцы-гуманісты Эцъены, Эцъен Далэ. Узнікненне дзяржаўных тыпаграфскіх прадпрыемстваў. Цэнзура друкаваных кніг. З'яўленне першых газет.

Першыя друкаваныя кнігі Усходняй Еўропы (Польшча, Чэхія, Венгрыя, Румынія). Тэматыка, тыпы і мова кніжных выданняў. Выдавецкая дзейнасць Швайпальта Фіёля.

З'яўленне кнігадрукавання ў Маскоўскай дзяржаве. Ананімныя выданні. Арганізацыя «Друкарскага Двара». Дзейнасць Івана Фёдарова, Пятра Мсціслаўца і іх паслядоўнікаў. Арганізацыя «Верхняй друкарні». Роля беларускага асветніка Сімяона Полацкага. З'яўленне «Курантаў». Выданне вучэбнай літаратуры. Дзейнасць Васілія Бурцава-Пратапопава.

Развіццё кнігадрукавання ў Японіі. Прыватныя друкарні. Мова выданняў.

Пачатак кнігадрукавання ў Паўночнай Амерыцы. Дзейнасць друкарні ў Бостане. Тэматыка выданняў.

Інкунабулы і палеатыпы. Асаблівасці мастацтва кнігі.

Тэма 14. Узнікненне беларускага кнігадрукавання. Дзейнасць Францыска Скарыны

Эпоха Адраджэння – залаты век беларускай культуры. Фактары, якія садзейнічалі ўзнікненню беларускага кнігавыдання. Выдавецкая дзейнасць Францыска Скарыны. Пражскі і віленскі перыяды. Мова выданняў.

Асаблівасці зместу і афармлення кніг Ф.Скарыны. Культурна-гістарычнае значэнне дзейнасці Ф.Скарыны.

Кніжная спадчына Ф. Скарыны ў Беларусі і свеце.

*Тэма 15. Дзейнасць паслядоўнікаў Францыска Скарыны
(XVI – першая палова XVII ст.)*

Паслядоўнікі Ф.Скарыны і развіццё прыватнага кнігавыдання. Распаўсюджанне рэфармацыйнага руху. Фундатары друкарняў. Дзейнасць друкарняў у Брэсце. Брэсцкая Біблія (Радзівілаўская). Нясвіжская друкарня. Дзейнасць С.Буднага. «Катэхізіс», «Аб апраўданні грэшнага чалавека перад Богам». «Евангелле» Васіля Цяпінскага. Дзейнасць Заблудаўскай друкарні. Роля Івана Фёдарова і Пятра Меціслаўца. «Астрожская Біблія».

Люблінская (1569) і Брэсцкая (1596) уніі, іх уплыў на змены ў кнігавыданні. Узнікненне друкарняў каталіцкіх і ўніяцкага ордэнаў.

Адраджэнне кірылічнага кнігадрукавання ў Вільні. Дзейнасць друкарні «Дом Мамонічаў».

Асветніцкая дзейнасць брацкіх друкарняў у Вільні, Еўі, Куцейне, Магілёве. Іх роля ў развіцці кірылічнага беларускамоўнага кнігадрукавання. Дзейнасць Спірыдона Собаля. Захаванне і развіццё традыцый кнігадрукавання Ф.Скарыны. Кніга ва Украіне. Дзейнасць друкарняў ў Кіеве, Чарнігаве. Перасоўныя друкарні Кірылы Стаўравецкага і Паўла Дамжыва-Лютковіча. Тэматыка выданняў.

Вядучая роля беларускай кніжнасці ва ўсходнеславянскай культуры XVI – пачатку XVII ст. З’яўленне ў ВКЛ першых газет-аднадзёнак і календароў.

Мастацкае афармленне старадрукаў. Віленская гравёрная школа.

Тэма 16. Выдавецкая дзейнасць у Беларусі ў межах Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай (другая палова XVII – XVIII ст.)

Сацыяльна-эканамічнае становішча Беларусі. Узмацненне ўплыву каталіцкай царквы на духоўнае жыццё ВКЛ. Пастанова Канфедэрацыйна-га сойма аб увядзенні польскай мовы ў дзяржаўнае справаводства (1696). Асноўныя кірункі кнігадрукавання. Заняпад брацкага кнігадрукавання. Дзейнасць Магілёўскай брацкай друкарні і Максіма Вашчанкі.

Распаўсюджанне контррэфармацыі. Дзейнасць друкарняў каталіцкіх ордэнаў (езуітаў, францысканцаў, піяраў). Кнігавыдавецкая дзейнасць ўніяцкага (базыльянскага) ордэна ў Вільні і Супраслі.

Дзейнасць прыватных друкарняў у Вільні. Радзівілаўскія друкарні ў Любчы, Слуцку, Кейданах, Нясвіжы. Прыватныя друкарні ў Ашмянах, Слоніме. Выпуск свецкай літаратуры. Змены ў яе тэматыцы. Мова выданняў.

Прадпрыемствы дзяржаўнага характару: Магілёўская прыдворная друкарня, Гродзенская каралеўская друкарня. Яўрэйскія друкарні.

Развіццё перыядычнага друку. «Літоўскі кур'ер», «Гродзенская газе-та», «Гродзенскія ведамасці», «Гродзенскія весці». Друк і распаўсюджанне календароў. Мастацкае афармленне старадрукаў. Віленская і Магілёўская гравёрныя школы. Замежныя гравёры.

Семінар 3. Гісторыя вынаходніцтва і распаўсюджання кнігадрукавання.

Тэма 17. Кніга ў эпоху Асветніцтва

Роля кнігі ў эпоху Асветніцтва. Развіццё друкарскай справы і кніжнай графікі. Рэформы ў кнігадрукаванні. Аўтарскае права і цэнзура. Спецыялізацыя выдавецтваў. Тэматыка і тыпы выданняў. Энцыклапедычныя выданні і выданні «кішэннага» фармату.

Асноўныя цэнтры кнігадрукавання ў Заходняй Еўропе. Арыстакра-тычная кніга. Асветніцкая і агітацыйная літаратура. Выпуск кніг на на-цыянальных мовах. Развіццё перыядычнага друку. Узнікненне кнігавыдавецкіх кампаній. Прафесійныя аб'яднанні. Кнігадрукаванні ў Францыі. Дзейнасць П.Фурнье і Ф.Дзідо. Выраб стэрэатыпаў. Вялікая фран-цузская буржуазная рэвалюцыя і змены ў друку. Словалітні Галандыі. Вытворчасць геаграфічнай літаратуры. Змены ў дзейнасці Эльзевіраў. Адносіны паміж аўтарам і выдаўцом у Англіі. Фарміраванне новага тыпу выданняў («бук трэйд»). Буйнейшыя італьянскія выдаўцы. Роля Д.Бадоні. Рэгламентацыя кніжнай справы ў Германіі. Выданне літаратуры для дзяцей. Заснаванне альманахаў. Мастацтва кнігі.

Кніжная справа ў ЗША. Дзейнасць Б.Франкліна. Тэматыка і тыпы выданняў.

Кніжная справа ва Усходняй Еўропе. Кніга і царква. Уплыў асветніцтва. Кніга ў Расіі. Пераўтварэнні Пятра I у кніжнай справе Расіі. Кнігі грамадзянскага друку. Дзейнасць беларуса Ільі Капіевіча. Дзейнасць друкарняў у Маскве і Пецярбургу. Палітыка Кацярыны II і друк. Вольныя друкарні. Узнікненне прыватных выдавецтваў. Дзейнасць М.Навікова, А.Радзішчава. Цікавасць да французскай кнігі. Узнікненне навуковых і сатырычных перыядычных выданняў. Мастацкае афармленне кнігі.

Тэма 18. Кніга ў эпоху Новага часу (XIX – пачатак XX ст.)

Сацыяльна-эканамічныя і грамадска-палітычныя ўмовы развіцця кнігі і друку. Індустрыялізацыя кніжнай вытворчасці. Узнікненне новых спосабаў кнігадрукавання: плоскага друку (літаграфіі), ратацыйных тыпаграфскіх машын. Распаўсюджанне масавых і малафарматных выданняў. Прафесійныя аб'яднанні.

Развіццё кнігавыдання ў Заходняй Еўропе. Дзейнасць буйнейшых выдавецтваў у Вялікабрытаніі. Парыжская камуна і характар друку. Выданне класікаў нямецкай і сусветнай літаратуры ў Германіі. «Бібліяграфічны інстытут». Сацыял-дэмакратычны кірунак у выдавецкай справе. Стварэнне нацыянальнага рынку ў Італіі. Выдавецтвы ўніверсальнага характару. Спецыяльныя выданні па кнігазнаўстве і бібліяграфіі.

Развіццё кнігі ў краінах Усходняй Еўропы. Нацыянальна-вызваленчы рух і выдавецкая справа. Асаблівасці і развіццё нацыянальнага друку і кнігі ў Балгарыі, Венгрыі, Румыніі, Польшчы.

Рост попыту на кнігу ў Расіі. Цэнзурная палітыка. Дзейнасць «казённых» і прыватных друкарняў. Выданні дзекабрыстаў. Выдавецкая дзейнасць універсітэтаў. Узнікненне рэвалюцыйна-дэмакратычнага кнігавыдання. Дзейнасць універсальных і спецыялізаваных выдавецтваў. «Народныя» выданні.

Перыядычныя выданні. Дэмакратычны друк Расіі, Украіны, Літвы. Узнікненне газетных выданняў на нацыянальных мовах.

Асноўныя кірункі развіцця кніжнай справы ў ЗША. Заснаванне прафесійных аб'яднанняў. Манапалізацыя выдавецкіх фірм. «Закон аб аўтарскім праве». Тэматыка і тыпы кніг.

Асаблівасці кніжнай вытворчасці ў Японіі. Укараненне шрыфтавога друку. Міжнародныя кантакты.

*Тэма 19. Кніга Беларусі ў перыяд Расійскай імперыі
(канец XVIII – пачатак XX ст.)*

Фарміраванне капіталістычных адносін, нацыянальнай свядомасці. Этапы беларускага кнігавыдання. Цэнзурнае становішча. Нацыянальна-вызваленчы рух і выдавецкая справа. Цэнтры кнігавыдання. Асноўныя тэндэнцыі развіцця кніжнай справы. Змены ў тыпах выдавецкіх прадпрыемстваў і рэпертуары кніжнай прадукцыі. Царкоўныя друкарні. Дзяржаўныя, грамадскія і прыватныя кнігавыдавецтвы. Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч і выданне кніг на беларускай мове. Асноўная тэматыка, тыпы і мова кніжных выданняў.

Перыядычны друк Беларусі. Часопіс «Полацкі месяцнік». «Губернскія ведамасці», «Епархіяльныя ведамасці». Узнікненне галіновых часопісаў. Нелегальныя перыядычныя выданні: «Гутарка двух суседаў», «Мужыцкая праўда» (К.Каліноўскі). Нелегальныя выданні народнікаў. Грамадска-палітычная газета «Мінскі лісток».

Друк беларускамоўных твораў за межамі Расійскай імперыі. Гісторыя выдання твораў Францішка Багушэвіча.

Адраджэнне беларускамоўнага друку ў пачатку XX ст. Дзейнасць «Круга беларускага», выдавецтва «Загляне сонца і ў наша аконца», Антона Грыневіча, «Грамады» ў С.-Пецярбургу. Першыя легальныя газеты на беларускай мове («Наша Доля», «Наша Ніва») і іх роля. Віленскія выдавецтвы «Наша Ніва», «Наша хата», «Палачанін», «Беларускае выдавецкае таварыства»; мінскія – «Мінчук», «Саха», «Лучынка», «Вольная Беларусь». Асаблівасці развіцця беларускамоўнага друку. Мастацтва афармлення беларускай кнігі.

Тэма 20. Кніга ў эпоху Навейшага часу (першая палова XX ст.)

Агульны характар кніжнай вытворчасці ў капіталістычных краінах. Асноўныя этапы. Тэхнічны прагрэс у паліграфіі: афсет, фотанаборныя машыны, электрычныя паліграфічныя машыны. Развіццё спосабу шматколернага друку.

Манапалізацыя, канкурэнцыя, колькасны рост друкаванай прадукцыі ў краінах Заходняй Еўропы (Вялікабрытанія, Германія, Італія, Францыя). Універсальныя і спецыялізаваныя выдавецтвы. Навукова-папулярныя выданні «кішэннага» фармату. Антыфашысцкія і эмігранцкія выданні. Пасляваенная індустрыялізацыя.

Кнігадрукаванне ў краінах Усходняй Еўропы. Адраджэнне дзяржаўнасці і нацыянальнай незалежнасці. Эканамічны і культурны пад'ём. Перадваенная манапалізацыя выдавецкай дзейнасці. Сацыялістычны друк. Цэнзура. Кніжная справа ў гады вайны. Акупацыйны, падпольны і эміграцыйны друк.

Кніга ў Расіі пасля 1905 г. Змены ў цэнзуры друку. Выданне палітычнай і навукова-тэхнічнай літаратуры. Першыя нацыянальныя энцыклапедыі. Кірункі развіцця кніжнай справы пасля 1917 г. Нацыяналізацыя і цэнтралізацыя кнігавыдання, кнігараспаўсюджання. Спецыфіка перадваеннага друку. Малыя формы выданняў. Рускі эміграцыйны друк. Арганізацыя друку ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Узнаўленне выдавецкай справы ў пасляваенны перыяд. Выдавецкая справа народаў СССР.

Сацыяльна-эканамічнае развіццё ЗША і кніжная справа. Цэнтры кніжнай справы. Роля «кніжных клубаў». Экспарт кнігі. Распаўсюджанне выданняў тыпу «покет-бук» і «пэйпер-бук».

Развіццё паліграфічнай базы Японіі. Выданне таннай літаратуры. За-няпад кніжнай справы пасля Другой сусветнай вайны. Асацыяцыя выдаўцоў.

Асаблівасці афармлення кнігі.

Тэма 21. Кніга Беларусі ў 1918 – 1991 гг.

Асноўныя этапы беларускага кнігавыдання. Змены ў кніжнай справе Беларусі пасля 1917 г. Партыйны друк. Кніжная справа БНР. Беларуска-

моўны друк часоў нямецкай і польскай акупацыі. Нацыяналізацыя і арганізацыя дзяржаўнага кнігавыдання ў савецкай Беларусі. Кантроль друку. Дзяржаўнае выдавецтва БССР, кааператыўныя выдавецтвы «Адра-джэнне», «Уперад». Палітыка беларусізацыі і кніга. Дзейнасць Зміцера Жылуновіча. Цэнтралізацыя кнігавыдання.

Кнігавыдавецкая справа ў Заходняй Беларусі ў складзе II Рэчы Паспалітай. Структура і асаблівасці кніжнай справы. Роля прыватных выдавецтваў. Тэматыка і віды выданняў. Асаблівасці кнігавыдавецкай дзейнасці ў міжваенны час на этнічных беларускіх землях. Роля кнігі ў захаванні беларускай культуры.

Выдавецкая дзейнасць у гады Вялікай Айчыннай вайны. Акупацый-ны, падпольны і тылавы друк. Дзейнасць Дзяржаўнага выдавецтва БССР («Савецкая Беларусь»), выдавецтва АН БССР. Аўтары-партызаны і іх выданні. Сатырычны друк. Рукапісная перыёдыка.

Узнаўленне выдавецкай справы ў пасляваенны перыяд. Асноўныя кірункі развіцця. Стварэнне новых дзяржаўных выдавецтваў і вызначэнне іх спецыялізацыі. Органы кіравання выдавецкай справай. Тэматыка і віды выданняў. Першая ўніверсальная энцыклапедыя Беларусі. Выданне твораў беларускай і замежнай мастацкай літаратуры, літаратуры для дзяцей і юнацтва. Рэспубліканскі конкурс «Мастацтва кнігі». Беларуска-я кніга на міжнародных выстаўках.

Перыядычны друк. Выпуск газет і часопісаў.

Узнікненне самвыда. Беларускі эміграцыйны друк.

Раздзел IV. Гісторыя сучаснай кнігі

Тэма 22. Кніга ў эпоху Навейшага часу (другая палова XX–пачатак XXI ст.)

Сацыяльна-эканамічныя і культурныя ўмовы. Цэнсныя арыентацыі грамадства. Асноўныя тэндэнцыі ў развіцці кніжнай справы. Нетрадыцыйныя спосабы вытворчасці кнігі.

Пашырэнне працэсу манапалізацыі ў сферы выдавецкай вытворчасці краін Заходняй Еўропы. Асноўныя тыпы выдавецкіх прадпрыемстваў. Рэпертуар кніжных выданняў. Буйнейшыя кампаніі Вялікабрытаніі, ФРГ (асаблівасці кнігавыдання ў ГДР), кнігавыдавецкія канцэрны Італіі, Галандыі («Н. В. Эльзевір»), Францыі («Кніжная справа Ашэт», «Груп дэ ля Сітэ», «Фламарыён» і інш.).

Спецыфічныя рысы выдавецкай сістэмы ЗША. Вучэбная, энцыклапедычная літаратура, рэпрынты, коміксы, бук дайджэсты.

Кніжныя традыцыі ў Японіі. Рост чытацкіх запатрабаванняў. Павелічэнне выданняў тыпу «манга».

Кніга ў краінах Усходняй Еўропы (Балгарыя, Венгрыя, Польшча, Румынія). Нацыяналізацыя выдавецкай справы. Асаблівасці дзейнасці дзяржаўных, партыйных і кааператывных выдавецтваў. Кнігавыдавецкі рэпертуар. Эмігранцкія выдавецтвы. Прыватызацыя і абнаўленне кніжнай справы ў канцы 1980-х гг.

Кніга ў СССР. Перабудова кніжнай справы ў 1960-я гг. Спецыялізацыя ў дзяржаўным кнігавыданні. Выданне навуковай, энцыклапедычнай, серыяльнай і масавай літаратуры. Асноўныя тэндэнцыі выдання ў СССР. Эканамічны і палітычны крызіс 1980-х гг. «Перабудова» і змены ў кнігавыданні. Тэматыка-тыпалагічны склад кніжнага патоку. Цэнтры кнігавыдання Расіі. Універсальны і шматпрофільны кірункі ў дзейнасці выдавецтваў. Буйнейшыя прыватныя кампаніі.

Характэрныя рысы кнігавыдання краін СНД.

Тэма 23. Кніга Беларусі на сучасным этапе

Абнаўленне і адраджэнне сістэмы беларускага кнігавыдання. Асноўныя тэндэнцыі і асаблівасці развіцця кніжнай справы. Этапы кнігавыдання.

Узнікненне прыватных выдавецтваў. Дэманалізацыя дзяржаўнага кнігавыдання. Ліцэнзаванне выдавецкай дзейнасці. Закон РБ аб друку і СМІ. Развіццё недзяржаўнага кнігавыдання. Камерцыялізацыя кніжнага рынку. Тэматыка і віды выданняў. Дзяржаўнае рэгуляванне выдавецкай дзейнасці. Выданне сацыяльна значнай літаратуры. Кніжны рынак Беларусі: стан і перспектывы.

Выдавецкая справа на шляху да якаснай мадэлі кніжнай вытворчасці. Рэарганізацыя сістэмы дзяржаўнага кнігавыдання. Канцэнтрацыя кніжнай вытворчасці ў буйнейшых прыватных выдавецтвах.

Умовы існавання беларускамоўнай кніжнай прадукцыі. Выданне вучэбнай, навуковай і навукова-папулярнай літаратуры. Рэлігійная кніга.

Стварэнне і распаўсюджанне электронных кніг і аўдыятэкстаў.

Дзейнасць вядучых дзяржаўных выдавецтваў («Народная асвета», «Вышэйшая школа», «Мастацкая літаратура», «Беларуская энцыклапедыя», «Беларусь», «Беларуская навука»). Асноўныя кірункі дзейнасці недзяржаўных выдавецтваў («Тэхналогія», «Беларускі кнігазбор», «Бацькаўшчына», «Харвест», «Папуры», «Аверсэв», «Юніпрэс», «Кніжны Дом», «Кавалер Паблішэрс», «Амалфея» і інш.).

Асаблівасці развіцця перыядычнага друку.

Стварэнне Беларускай асацыяцыі кнігавыдаўцоў і кнігараспаўсюджвальнікаў. Прафесійны друк. Міжнародныя выстаўкі. Мастацтва афармлення беларускай кнігі. Майстры беларускай кніжнай графікі.

*Тэма 24. Асноўныя тэндэнцыі сучаснага развіцця
кнігі і кніжнай справы*

Праблемы развіцця кнігі і кніжнай справы ў свеце на сучасным этапе. Уплыў інфарматызацыі і глабалізацыі. Змены матэрыяльнай формы кнігі. Асаблівасці афармлення. Электронныя выданні. Спосабы распаўсюджвання кнігі. Статыстыка кнігавыдання. Праблемы чытання.

Забеспячэнне захавання і даступнасці да кніжнай спадчыны. Каштоўнасны кампанент кнігі і кніжнай культуры.

Міжнародныя арганізацыі і ўстановы, якія займаюцца вывучэннем кнігі.

Семінар 4. Сучасны стан і перспектывы развіцця кнігавыдання.

5.2 ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЫ

Тэорыя інфармацыі і дакументалогія. Раздзел 3. Гісторыя кнігі

Нумар раздзела тэмы	Назва раздзела тэмы	Колькасць аудыторных гадзін					Іншае	Форма кантроля ведаў
		Лекцыі	Практычныя заняткі	Семінарскія заняткі	Лабараторныя заняткі	Кіруемая самастойная работа		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Раздзел I. Гісторыя кнігі як састаўная частка кнігазнаўства (бібліялогіі)								
1.	Тэарэтычныя і метадалагічныя падыходы да вывучэння гісторыі кнігі	2				2		Праверка канспекта
2.	Узнікненне і развіццё гісторыі кнігі як навукі ў Беларусі	2				2		Апытанне на лекцыі
Раздзел II. Генезіс пісьменства								
3.	Узнікненне і развіццё пісьма. Пісьмо на старажытных землях Беларусі	2		2		2		Апытанне на семінары
Раздзел III. Гісторыя рукапіснай кнігі								
4.	Кніга Старажытнага Усходу	2				4		Апытанне на лекцыі
5.	Кніга ў антычным грамадстве	2				4		Апытанне на лекцыі
6.	Кніга ў эпоху Сярэднявечча	4				4		Апытанне на лекцыі
7.	Пісьменства і кніга на тэрыторыі Старажытнай Русі. Кніга	2				4		Тэст

	Беларусі часоў Полацкага княства						
8.	Рукапісная кніга Беларусі ў Вялікім Княстве Літоўскім (другая палова XIII – XVIII ст.)	2	2	6		Тэст, апытанне на семінары	
	Раздзел IV. Гісторыя кнігадрукавання						
9.	Узнікненне і распаўсюджанне кнігадрукавання ў эпоху Адраджэння (XV – першая палова XVII ст.)	2		6		Апытанне на лекцыі	
10.	Узнікненне беларускага кнігадрукавання. Дзейнасць Францыска Скарыны і яго паслядоўнікаў (XV – першая палова XVII ст.)	2		6		Тэст	
11.	Кніга ў эпоху Асветніцтва	2		6		Апытанне на лекцыі	
12.	Выдавецкая дзейнасць у Беларусі ў межах Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай (другая палова XVII – XVIII ст.)	2		6		Тэст	
13.	Кніга ў эпоху Новага часу (XIX – пачатак XX ст.)	2		6		Апытанне на лекцыі	
14.	Кніга Беларусі ў перыяд Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.)	2		6		Тэст	
15.	Кніга ў эпоху Навейшага часу (першая палова XX ст.)	2		4		Апытанне на лекцыі	
16.	Кніга Беларусі ў 1917–1991 гг.	4	2	6		Тэст, апытанне на семінары	
	Раздзел V. Гісторыя сучаснай кнігі						
17.	Кніга ў эпоху Навейшага часу (другая палова XX – пачатак XXI ст.)	2		6		Апытанне на лекцыі	
18.	Кніга Беларусі на сучасным этапе	24	2	6		Тэст, апытанне на семінары	
	УСЯГО	40	8	86			

5.3 Выкарыстанне тэхнічных сродкаў, аўдыя-, відэаматэрыялаў

У дапаўненне да лекцыйнага матэрыяла выкарыстоўваецца:

- электронная прэзентацыя па тэме 2 “Кніга і яе элементы”,
- відэа-фільм па тэме 24 “Кніга ў эпоху Навейшага часу (другая палова ХХ–пачатак ХХІ ст.)” – “Веселые похороны бумажной книги, или жизнь читателя в эпоху информационных революций” Аляксандра Феліксавіча Гаўрылава (Інстытут кнігі, Масква) і яе абмеркаванне.

5.4 Асноўная літаратура

1. *Бязозкіна, Н. Ю.* Гісторыя кнігадрукавання Беларусі (ХVІ – пачатак ХХ ст.) / Н. Ю. Бязозкіна. – 2-е выд. – Мінск : Беларус. навука, 2000. – 200 с. : іл.
2. *Владимиров, Л. И.* Всеобщая история книги / Л. И. Владимиров. – Москва : Книга, 1988. – 312 с. : іл.
3. Документоведение. Часть 2. Книговедение и история книги : учебник / под ред. д-ра ист. наук, проф. Д. А. Эльяшевича. – Санкт-Петербург : Профессия, 2013. – 462 с. : ил.
4. *Доўнар, Л. І.* Гісторыя беларускай кнігі : вучэб. дапам. / Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў ; Л. І. Доўнар. – Мінск : БДУКМ, 2012. – 251 с.
5. *История книги* / под ред. А. А. Говорова, Т. Г. Куприяновой. – Москва : Светотон, 2001. – 400 с.
6. *Кніжнасць* новай Беларусі ХІХ–ХХІ стст. / М. В. Нікалаеў, Л. І. Доўнар, М. А. Лукоўская, Р. С. Матульскі. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – 436 с. : іл. – (Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. ; т. 2).
7. *Мигонь, К.* Наука о книге. Очерк проблематики : пер. с польск. / К. Мигонь. – Москва : Книга, 1991. – 198 с.
8. *Нікалаеў, М.* Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – 424 с. : іл. – (Гісторыя беларускай кнігі: у 2 т. ; т. 1).
9. *Нікалаеў, М.* Палата кнігапісная. Рукапісная кніга на Беларусі ў Х–ХVІІІ стст. / М. Нікалаеў. – Мінск : Маст. літ., 1993. – 239 с. : іл.
10. *Шомракова, И А.* Всеобщая история книги / И. А. Шомракова, И. Е. Баренбаум ; науч. ред. Г. В. Михеева ; СПбГУКИ. – Санкт-Петербург : Профессия, 2005. – 386 с.

5.5 Дадатковая літаратура

1. *Александровіч, С.Х.* Пуцявіны роднага слова. Праблемы развіцця беларускай літаратуры і друку другой паловы XIX – пачатку XX стагоддзя / С. Х. Александровіч. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1971. – 248 с.
2. *Баразна, М. Р.* Мастацтва кнігі Беларусі XX стагоддзя / М. Р. Баразна. – Мінск : Беларусь, 2007. – 239 с. : іл.
3. *Баренбаум, И. Е.* Всеобщая история книги : учебник : в 4 ч. / И. Е. Баренбаум, И. А. Шомракова. – Санкт-Петербург : Академия культуры, 1996–2004. – Ч. 1–4.
4. *Волк, А. А.* Книгоиздательское дело в Белоруссии (ист. очерк) / А. А. Волк, А. И. Ракович. – Минск : Изд-во БГУ, 1977. – 280 с.
5. *Груша, А. І.* Документальная письменность Великого Княжества Литовского (конец XIV – первая треть XVI в.) / А. І. Груша. – Мінск : Беларуская навука, 2015. – 465 с. : іл.
6. *Довнар, Л. И.* Издательское дело / Л. И. Довнар // Республика Беларусь : энцикл. : в 7 т. – Мінск : Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2005. – Т. 1. – С. 877–885.
7. *Доўнар, Л. І.* Кніжная справа ў Мінску (канец XVIII – пачатак XX стагоддзя) / Л. І. Доўнар. – Мінск : БДУКМ, 2015. – 696 с. : іл.
8. *Журавский, А. И.* 450 лет белорусского книгопечатания / А. И. Журавский, А. Н. Булыко // Книга. Исследования и материалы. – М. : Книга, 1967. – Сб. 14. – С. 104–120.
9. *Книга* : энциклопедия. – Москва : БРЭ, 1999. – 800 с.
10. *Ластоўскі, В.* Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі : факсімільнае выданне / В. Ластоўскі ; праф. А. Сушы. – Мінск : Маст. літ., 2012. – 814 с.
11. *Левшун, Л. В.* История восточнославянского книжного слова XI–XVII веков / Л. В. Левшун. – Минск : Эконом-пресс, 2001. – 351 с.
12. *Немировский, Е. Л.* Большая книга о книге... : справочно-энциклопедическое издание / Евгений Немировский. – Москва : Время, 2010. – 1086, [2] с. : ил. – Указ. имен: с. 1047–1086.
13. *Общество и книга. От Гутенберга до Интернета* / Ин-т философии РАН ; под ред. А. П. Королевой. – Москва : Традиция, 2000. – 280 с.
14. *Шматаў, В. Ф.* Мастацтва беларускіх старадрукаў XVI–XVIII стст. / В. Ф. Шматаў. – Мінск : Тэхналогія, 2000. – 132 с.